

ФАКУЛТЕТ ЗА ДИПЛОМАТИЈУ
И БЕЗБЕДНОСТ

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

**СТО ГОДИНА
ОД ЗАВРШЕТКА
ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
ИСКУСТВА И ПОУКЕ**

ФАКУЛТЕТ ЗА ДИПЛОМАТИЈУ
И БЕЗБЕДНОСТ

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

ISSN 2620-0333 • UDK 341.7/.8 • Година I, vol. 1 • Број 2/2018.

Београд, 2018.

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

ЗБОРНИК РАДОВА

Издавач:

ФАКУЛТЕТ ЗА ДИПЛОМАТИЈУ И БЕЗБЕДНОСТ
ИНСТИТУТ ЗА СТРАТЕШКЕ СТУДИЈЕ
Травничка 2, Београд, Телефон: +381 11 262 0186
Е-пошта: office@fdb.edu.rs, institut@fdb.edu.rs
www.diplomatija.com

За издавача:

Проф. др Ненад Ђорђевић

ISSN 2620-0333 • UDK 341.7/.8 • Број 2/2018. • Година I • vol. 1

Главни и одговорни уредник:

Проф. др Андреја Савић

Редакција:

Проф. др Бранко Крга
Проф. др Владимир Вугделић
Проф. др Михајло Манић

Проф. др Душан Пророковић
Проф. др Леонас Толваишис
Дипл. инж. Александар Алексић

Секретар:

Бранко Велов

Издавачки савет:

Проф. др Ненад Ђорђевић, председник
Проф. др Смиља Аврамов
Проф. др Дарко Танасковић

Проф. др Сениша Боровић
Проф. др Радослав Гађиновић
Доц. др Данијела Бјеља

Чланови савета из иностранства:

Проф. др Диа Надер де Ел Андари, Венецуела
Проф. др Беатрис Бисио, Бразил
Проф. др Владимир Азаров, Русија
Проф. др Јоргос Кристидис, Грчка

Проф. др Леонас Толваишис, Литванија
Проф. др Стево Иветић, Босна и Херцеговина
Проф. др Миленко Радоман, Црна Гора

Припрема за штампу:

Дипл. инж. Александар Алексић

Корице:

Sargon Creative Media

Лектор, коректор:

Наташа Канкараш, др Маријана Рашковић

Штампа:

Интерпринт плус, Београд

Тираж:

200 примерака

ЗБОРНИК ИЗЛАЗИ ДВА ПУТА ГОДИШЊЕ

Оцене и мишљења изнесена у чланцима зборника *Дипломатија и безбедност* су ставови аутора и не изражавају мишљење нити уредништва, нити установа у којима су аутори запослени. Објављене радове није дозвољено прештампавати, ни у целини, ни у деловима, уколико не постоји изричита сагласност издавача. Зборник ће излазити периодично, најмање два пута годишње, а након законом предвиђене процедуре прераста у научни часопис.

САДРЖАЈ

Уводник

7-12

СТО ГОДИНА ОД ЗАВРШЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА – ИСКУСТВА И ПОУКЕ

Андреја Савић и Ненад Борђевић

ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНИ СИСТЕМИ СРБИЈЕ -
ИСКУСТВО И ПОУКЕ

15-33

Дарко Танасковић

ТУРСКА И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

35-46

Мило Ломпар

ПРЕДСТАВА О РАТУ

47-81

Јелена Лопичић - Јанчић

БЕОГРАД У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

83-105

Александар Алексић

ВЕРСАЈСКИ МИРОВНИ СПОРАЗУМ -
ПОПЛОЧАН ПУТ У ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

107-128

Данијела Бијеља

РЕТОРИКА И СТИЛИСТИКА ДИПЛОМАТСКЕ ПРЕПИСКЕ
ОД САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА ДО ЈУЛСКОГ
УЛТИМАТУМА 1914.

129-141

Станимир Ђукић, Борис Кршев

БЕЗБЕДНОСНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КРАЉЕВИНЕ
ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918-1941)

143-157

ПОЛИТИКА, БЕЗБЕДНОСТ, КУЛТУРА

Михајло Вучић

БРЕГЗИТ - ПРЕГОВОРИ И МОГУЋИ ИСХОДИ

161-180

Горан Панић

МИГРАНТСКА КРИЗА БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВ ИЛИ
ПОЛИТИКА ИЗАЗОВА

181-197

Станко Дебељаковић

АНДРИЋЕВА ГЕОПОЛИТИЧКА МИСАО У
КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ

199-215

<i>Драган Колев</i> МРЕЖНИ РАТ КАО ПОСТМОДЕРНИ ОБЛИК УГРОЖАВАЊА БЕЗБЕДНОСТИ	217-238
<i>Лазар Петровић</i> ИНФОРМАЦИОНА БЕЗБЕДНОСТ - ИЗАЗОВИ 21 ВЕКА	239-261
<i>Бранко Велов, Љубица Девић</i> КОРЕНИ РОДНЕ НЕРАВНОПРАВНОСТИ - ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ И ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЖЕНА У МИТОВИМА АНТИЧКЕ ГРЧКЕ	263-276

САОПШТЕЊА

<i>Бранко Крга</i> ОСМИ ПЕКИНШКИ КСИЈАНГШАН ФОРУМ	279-280
<i>Далибор Денда</i> СРПСКИ ОФИЦИРСКИ КОР ИЗ 1918. ГОДИНЕ И ВОЈСКА КРАЉЕВИНЕ СХС ЈУГОСЛАВИЈЕ	281-284
<i>Миљан Милкић</i> НАЦИОНАЛНА И ВЕРСКА ПИТАЊА И СТВАРАЊЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА	285-288

IN MEMORIAM

ПРОФ. ДР СМИЉА АВРАМОВ	291-292
------------------------	---------

CONTENTS

Introductory word 7-12

100 YEARS SINCE THE END OF THE FIRST WORLD WAR – EXPERIENCE AND PERCEPTS

Andreja Savić, Nenad Djordjević

SERBIA'S INTELLIGENCE AND SECURITY SYSTEMS:
A CENTURY-OLD EXPERIENCE AND PRECEPTS 15-33

Darko Tanasković

TURKEY AND THE FIRST WORLD WAR 35-46

Milo Lompar

THE IDEA OF A WAR 47-81

Jelena Lopičić Jančić

BELGRADE IN THE FIRST WORLD WAR 1914-1918 83-105

Aleksandar Aleksić

THE TREATY OF VERSAILLES –
A PAVED ROAD TO WORLD WAR II 107-128

Danijela Bjelja

RETORICS AND STYLLICS OF DIPLOMATIC
CORRESPONDENCE OF THE SERBIAN GOVERNMENT
FROM THE SARAJEVO ATTENTH TO THE PUBLICATION
OF WAR THE AUSTRIAN GOVERNMENT 1914 129-141

Stanimir Djukić, Boris Kršev

SECURITY CHARACTERISTICS OF
THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1918-1941) 143-157

POLITICS, SECURITY, CULTURE

Mihajlo Vučić

BREGZIT - NEGOTIATIONS AND POSSIBLE OUTCOME 161-180

Goran Panić

MIGRANT CRISIS - SECURITY CHALLENGE OR
POLITICS OF CHALLENGES 181-197

Stanko Debeljaković

ANDRIĆ'S GEOPOLITICAL THOUGHT
IN THE LITERARY WORK 199-215

<i>Dragan Kolev</i>	
NETWAR AS A POSTMODERN FORM OF ENDANGERING SECURITY	217-238
<i>Lazar Petrović</i>	
INFORMATION SECURITY - SECURITY CHALLENGE OF THE 21 st CENTURY	239-261
<i>Branko Velov, Ljubica Dević</i>	
ORIGINS OF GENDER INEQUALITY: SOCIAL STATUS AND REPRESENTATION OF WOMEN IN MYTHS OF ANCIENT GREECE	263-276

VIEWS

<i>Branko Krga</i>	
EIGHTH BEIJING XIANGSHAN FORUM	279-280
<i>Dalibor Denda</i>	
THE SERBIAN OFFICER CORPS FROM 1918. AND THE ARMY OF THE KINGDOM SCS YOUGOSLAVIA	281-284
<i>Miljan Milkić</i>	
NATIONAL AND RELIGIOUS ISSUES AND THE CREATING OF THE ARMY OF THE KINGDOM SERBS, CROATS AND SLOVENIANS	285-288

IN MEMORIAM

PROF. DR SMILJA AVRAMOV	291-292
-------------------------	---------

УВОДНИК

Садржај овог броја часописа „Дипломатија и безбедност“ је конципиран у три поглавља: прво, које се односи на тему броја посвећеног обележавању завршетка Првог светског рата и стварања прве југословенске државне творевине Срба, Хрвата и Словенаца СХС – Краљевине Југославије; друго, које се односи на радове из области „Политика, безбедност, култура“; и треће, у коме су презентирани саопштења.

У оквиру првог, тематског поглавља је презентирани највећи број радова. Додатни квалитет представља, по нашем мишљењу, и јавна промоција ових радова изложених на пригодном Округлом столу под називом „Сто година од завршетка Првог светског рата – искуство и поуке“, 17. децембра 2018, организованог од стране Института за стратегијске студије Универзитета одбране и Института за стратешке студије Факултета за дипломатију и безбедност.

Од стварања прве заједничке државе 1. децембра 1918. до Србије 1. децембра 2018. смештен је читав век у коме се историјом може много тога појаснити, али се историјом садашњост не може променити, као што нас и садашњост у тражењу излазних стратегија државних и националних интереса приморава да се враћамо у прошлост. У презентираним радовима се износе одређена искуства југословенске заједнице из угла српског искуства, од којих нека – по нашем мишљењу, заслужују пажњу:

- У сагледавању развоја српског друштва од окончања Првог светског рата и стварања прве заједничке југословенске државе, као и кроз различите државне оквире у којима је Србија егзистирала, морају се укључити мултидисциплинарни приступи који ће уважити историјске, геополитичке, дипломатске, безбедносне, економске, правне, демографске, културолошке и друге аспекте током 20 и 21 века. Структура радова је разноврсна, уважава овакав приступ, али ставља акценат на историјске, геополитичке, дипломатске и безбедносне аспекте чиме се одражава матичност теоријског поља којима се часопис доминантно бави.

- Један од фактора који је веома присутан у научним анализама ове теме односи се на различите историографске приступе по питању југословенске идеје, зависно од тога да ли је историја писана у време постојања заједничке државе или након њеног нестанка. У приступу, карактеристичном за период друге Југославије – ФНРЈ, СФРЈ, историографија је имала задатак да, као „државотворна наука“, допринесе учвршћењу политичког система као идеолошког оквира „братства и

јединства“, заједничких корена и природне повезаности њених народа. Други историографски приступ, који се појавио у завршној фази дезинтеграције бивше заједничке државе и који се, несмањеним интензитетом наставља до данашњих дана, потенцира све разлике и супротности, негира повезаност њених народа и сматра је вештачком творевином, па и „тамницом народа“, што је итекако видљиво у савременој историографији пост-југословенских новокомпонованих држава. У опречним ставовима ових историографија, иначе ослоњених на исту емпиријску грађу, крију се различити интензитети идеологизације, па и ригидне политизације, што не само да није својствено него и копромитује научну мисао. Избор текстова у овом броју показује, према нашем мишљењу, да наука нема алтернативе и да, само ако је објективна и заснована на истини, може да усмерава друштвену праксу.

- Вековно искуство нас учи да је Србија, која је највише уложила у идеју југословенске државе била, на крају, и највећи губитник са највећим људским и материјалним жртвама. Искуства указују на успоне и падове српске државе у њеним различитим државним оквирима, а поуке упозоравају на сву трагичност у којима се српски народ нашао сада, на крају друге декаде 21. века. Процес разградње на простору пост-југословенских држава није, према садашњим активностима западних центара моћи довршен, тако да се тренутно намеће преиспитивање будуће геополитичке оријентације Србије при чему су модалитети крајње сложени и бројни, од покушаја да се сачува тренутни status-quo, до приклањања западним или источним центрима светске моћи.

- У условима заоштрене глобалне ситуације и геополитичке борбе великих сила за интересне сфере, битно је да се из вековног искуства извуку праве поуке које ће битно допринети очувању државе Србије. Које ће поуке бити најпримењивије актуелној политичко-безбедносној ситуацији у држави зависиће, пре свега, од процеса креирања политичких одлука. Уколико је стратешко вођење државне политике усклађено са већинским јавним мњењем и на линији очувања бар минимума државних и националних интереса, утолико ће таква политика бити дугорочно одржива.

Поред главне теме у овом броју се налази и рубрика „Политика, безбедност, култура“ у којој су презентирани радови који се баве актуелним темама као што су „брегзит“, мигрантска криза, постмодерни изазови угрожавања безбедности у 21. веку, геополитичке мисли појединих културних стваралаца и област студије рода.

У оквиру рубрике „Саопштења“ презентирана су саопштења са Округлог стола која се односе на војна питања у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца, као и о одржаном међународном скупу под називом „Осми пекиншки Ксијангшан форум“.

На крају се налази In memoriam, посвећен чланици редакције проф. др

Смиљи Аврамов, легенди српске, југословенске и светске науке, дугогодишњој спољној сарадници Факултета за дипломатију и безбедност, коме је оставила и своју богату научну заоставштину.

Уз захвалност ауторима и учесницима Округлог стола, изражавамо уверење да ће часопис, својом актуелношћу и идејама, привући пажњу стручне јавности.

Главни и одговорни уредник
Проф. др Андреја Савић

EDITORIAL

The content of this issue of "Diplomacy and Security" journal is divided into three chapters: first, referring to the subject of this number dedicated to marking the end of the First World War and the creation of the first Yugoslav state structure of Serbs, Croats and Slovenes of the SHS - the Kingdom of Yugoslavia; second, related to works in the field of "Politics, security, culture"; and the third, in which the announcements are presented.

The greatest number of papers are presented within the first thematic chapter. In our opinion, additional quality is also a public promotion of these works presented at an appropriate round table called "100 years since the end of the First World War – a century-old experience and percepts", on 17th December 2018, organized by the Institute for Strategic Studies, University of Defense and the Institute for Strategic Studies, Faculty of Diplomacy and Security.

From the creation of the first common state on 1st December 1918 to the creation of Serbia on 1st December 2018, there is a whole century in which history can explain many things, as well as present that force us to go back to the past in search of exit strategies of state and national interest. In the presented works, some experiences of the Yugoslav community from the angle of Serbian experience are exposed, and some of them - in our opinion, deserve attention:

- Considering the development of Serbian society since the end of the First World War and the creation of the first joint Yugoslav state, as well as through the various state frameworks in which Serbia existed, multidisciplinary approaches that will respect historical, geopolitical, diplomatic, security, economic, legal, demographic, cultural and other aspects of the 20th and 21st centuries must be included. The structure of the works is diverse, follow this approach, but place emphasis on historical, geopolitical, diplomatic and security aspects, which reflects the core of the theoretical field that the magazine dominantly deals with.

- One of the factors that is very present in the scientific analyzes of this topic relates to different historiographic approaches to the Yugoslav idea, depending on whether the history was written at the time of the existence of a common state or after its disappearance. In the approach characteristic of the period of the second Yugoslavia - FNRJ, SFRJ, historiography had a task, as a "state-based science", contribute to consolidation of the political system as the ideological framework of "brotherhood and unity", common roots and natural connection of its peoples. The second historiographic approach, which appeared in the final phase of the disintegration of the former common state, and which, with the same intensity continues to this day, emphasizes all differences and contradictions, negates the connection of its peoples and considers it to be an arti-

ficial creation, even a "dungeon of the people" which is clearly visible in the contemporary historiography of post-Yugoslav newborn countries. In the contradictory attitudes of these historiographies relied on the same empirical material, different intensities of ideology, as well as rigid politicization are hidden, which not only that is not inherent but also compromise the scientific thought. The selection of the texts in this issue shows, in our opinion, that science has no alternative and that if it is objective and based on truth, it can direct social practice.

- The century-old experience teaches us that Serbia, which invested most in the idea of the Yugoslav state, was, in the end was the biggest loser with the greatest human and material sacrifices. The experiences point to the ups and downs of the Serbian state in its various state frameworks, and the precept warn us about all the tragedies that happened to Serbian people at the end of the second decade of the 21st century. The process of degradation on the territory of the post-Yugoslav states is not, according to the current activities of the western power centers, completed, so that the re-examination of the future geopolitical orientation of Serbia is currently being imposed, with the modalities being extremely complex and numerous, from attempting to preserve the current status quo, to opt for the eastern or western centers of world power.

- In the conditions of a harsh global situation and geopolitical struggles of great powers for the interest of spheres, it is important to draw right lessons from the past experience that will significantly contribute to the preservation of the state of Serbia. What lessons will be the most appropriate to the current political and security situation in the country will depend, above all, on the process of political decision making. If the strategic managing of the state policy is in harmony with the majority of public opinion and in accordance with preservation of at least a minimum of the state and national interests, such a policy will be sustainable in the long term.

In addition to the main topic of this issue, there is a section entitled "Politics, Security, Culture", where works dealing with current topics such as "Bregzit", migrant crisis, postmodern challenges of threatening security in the 21st century, geopolitical thoughts of individual cultural creators and the field of study of the gender are presented.

Within the "Announcement" rubric, statements related to military issues in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes made on the round tables and on an international gathering called the "The 8th Beijing Xiangshan Forum" are presented.

In the end there is In memoriam, dedicated to a member of the editorial board, PhD prof. Smilja Avramov, the legend of Serbian, Yugoslav and world science, a long-time external associate at the Faculty of Diplomacy and Security, to which she left her rich scientific heritage.

Thanks to the authors and participants of the round table, we hereby express our belief that this journal, with its actuality and the ideas will attract the attention of the expert public.

Editor in chief
Prof. Dr. Andreja Savić

**СТО ГОДИНА
ОД ЗАВРШЕТКА
ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
- ИСКУСТВА И ПОУКЕ -**

Андреја Савић

Факултет за дипломатију и безбедност, универзитет, Београд

Ненад Ђорђевић

Факултет за дипломатију и безбедност универзитета, Београд

ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНИ СИСТЕМИ СРБИЈЕ: ВЕКОВНО ИСКУСТВО И ПОУКЕ

Сажетак

У раду се, укратко, анализирају обавештајно-безбедносни системи Србије у последњих 100 година. Њиховом упоредном анализом у различитим државним оквирима у којима је обстајала Србија, указује се на специфичности које су проистицале из карактера политичких система југословенских државних творевина: Краљевине Југославије, Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, Савезне Републике Југославије и Државне заједнице Србије и Црне Горе, до садашњег периода у коме је Република Србија обновила своју самосталност. Вековно искуство показује да је Србија тек после 2006. изашла из неког облика заједничке државе у којима је српски идентитет био подређен идеји југословенства, са одговарајућим поукама о о изградњи самосталног система националне безбедности.

Кључне речи: Обавештајно-безбедносни систем, Краљевина СХС/Југославија, ФНРЈ/СФР Југославија, СР Југославија, Државна заједница Србија и Црна Гора, Република Србија, Устав, Стратегија националне безбедности.

УВОД

У сагледавању безбедносне сфере развоја српског друштва од окончања Првог светског рата морају се укључити мултидисциплинарни приступи који ће уважити историјске, геополитичке, економске, правне, демографске, културолошке и друге аспекте једног изузетно турбулентног периода у развоју људске цивилизације. Овакав приступ је неопходан јер свака област друштвене заједнице

има безбедносну конотацију, чија институционализација у виду система безбедности директно зависи од политичког система државе, као и њеног међународног положаја. Вековно искуство указује на успоне и падове српске државе у њеним различитим државним оквирима, а поуке упозоравају на сву трагичност у којима се српски народ нашао сада, на крају друге декаде 21. века.

Краљевина Србија је, и ако изнурена после два балканска рата, из Првог светског рата 2018. изашла као земља победница уз стравичне људске жртве (1.247.435 људи или 23% од укупног броја становништва тадашње Србије, од чега је било 61% мушке популације између 18 и 50 година). Тако рањива, уградила је те жртве у темеље неколико држава Јужних Словена – Југославију, замењујући српски идентитет кроз целу потоњу историју вештачки створеним југословенским идентитетом. Уласком у заједничку југословенску државну творевину, самостална држава Србија је, истовремено амнестирала остале чланице које су биле саставни део поражених империја и дала им основ да, континуирано, заједничку државу доживљавају као привремени оквир, радећи истовремено на њеном разарању.

Сагледавање обавештајно-безбедносних система Србије, према историјској периодизацији, може значајно да укаже на специфичности одређених фаза, које упућују на извлачење поука за будућност. Вековно искуство показује да се Србија поново вратила на почетак, са неупоредиво лошијом позицијом у међународној заједници него пре 100 година. Да ли ће Србија, вољом великих сила бити поново враћена на границе пре балканских ратова, или ће успети да одоли у одбрани минимума националних интереса, показаће време пред нама.

1. ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНИ СИСТЕМ КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918-1941)

Прва југословенска државна творевина, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС) настала је 01. децембра 1918. године, када је краљ *Александар I Карађорђевић* прогласио уједињење три југословенска народа у заједничку државу. Краљевина СХС је после променила назив у Краљевину Југославију и под тим именом је постојала до 17. априла 1941. године, када је капитулирала од стране нацистичке Немачке и њених савезника. Настала након Првог светског рата, из кога је Краљевина Србија ушла као држава победница у савез са неким деловима растурене Аустро-Угарске Монархије, који никада нису представљали самосталне државе, прва југословенска државна заједница била је уставна парламентарна монархија, на челу са династијом Карађорђевића.¹

¹ О настанку и развоју прве југословенске државе - Краљевине СХС детаљније у: Борис Кршев, *Securitas rex publica-kratka istorija bezbednosti*, Прометеј, Нови Сад, 2017, стр. 214-221.

За нашу анализу неопходно је изучити структуру обавештајно-безбедносног система тадашње државе.² Имајући у виду опште стање у коме се налазила ново-успостављена Краљевина, један од првих задатака органа власти био је успостављање ефикасног обавештајно-безбедносног система који се може одупрети свим унутрашњим и спољним претњама. Систем се развијао, по узору на модел најближег савезника Француске, у оквиру два кључна ресурса: Министарства војске и морнарице и Министарства унутрашњих дела, са стриктно одвојеним службама, док је жандармерија као окосница унутрашње безбедности имала хибридни карактер (организационо је била везана за војску а функционално за унутрашње послове).³

1.1. Министарство војске и морнарице

Након расформирања српске врховне команде 1920. основан је Главни генералштаб југословенске војске са пет одељења, у оквиру кога је установљен и делокруг обавештајних послова са централним органом руковођења обавештајним и контраобавештајним активностима у земљи и иностранству. Такво стање је потрајало до следеће реорганизације, уочи напада Немачке 1941, када је установљена дирекција за обавештајне послове. У оквиру ње постојали су: обавештајно, контраобавештајно и одељење за послове шифри. *Обавештајно одељење* је руководило, планирало и организовало прикупљање обавештајних података о акцијама суседних држава, доктрини ратовања, персоналном саставу, организацији, наоружању, распореду јединица, производњи за потребе оружаних снага, односима са страним армијама и др. *Контраобавештајно одељење* било је задужено за заштиту војних установа и завода, команди и штабова југословенске војске. *Одељење за послове шифре* имало је Одсек за израду шифре и Одсек за дескрипцију, односно отварање ухваћених шифрованих порука између органа и команди страних држава.⁴

1.2. Министарство унутрашњих дела

После проглашења Краљевине СХС, 01. децембра 1918, формира се и прва Влада Краљевине, а у оквиру ње и привремено Министарство унутрашњих дела,

2 Детаљније у: Обрен Ђорђевић, *Основи државне безбедности* - општи део, ВШУП, 1987, стр. 265-278.

3 А. Савић, М. Делић, М. Бајагић, *Безбедност света – од јавности до тајности*, Институт безбедности, ВШУП, Полицијска академија, Београд, 2002, стр. 525-529.

4 Андреја Савић, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000, стр. 174-175.

чиме су престала да делују дотадашња Народна већа. Већ 20 децембра 1918. године, Указом регента Александра Карађорђевића образује се Министарски савет (влада) и у оквиру њега Министарство унутрашњих дела. У надлежност Министарства, према Уредби о устројству од 8. маја 1918. године, ушли су и послови државне безбедности. Уредбом је успостављена и организација министарства, са Кабинетом министра и више одељења: управно, самоуправно, јавне безбедности и инспекторско одељење. Оваква организација остала је до 23. децембра 1920. године, када су послови државне безбедности прешли из надлежности Одељења за јавну безбедност у новоосновано *Одељење за државну заштиту*,⁵ одговорно за управљање и руковођење свим пословима везаним за примену закона и законских прописа у вези безбедности државе у целини. Оснивањем овог Одељења, послови државне безбедности прелазе у њихову надлежност све до 1929, кад се доноси нови закон који Министарство унутрашњих послова дели на дирекцију јавне безбедности и дирекцију националне безбедности.

Након увођења "шестојануарске диктатуре" Александра I Карађорђевића, усвојено је више законских пројеката који су означили ново поглавље у развоју службе државне безбедности у Краљевини Југославији. Ту се, пре свега, мисли на *Закон о заштити јавне безбедности и поретка у држави* од 6. јануара 1929, *Закон о Државном суду за заштиту државе* од 8. јануара 1929, *Закон о уређењу врховне државне управе* од 31. марта 1929, као и *Уредбу о подели на одељења Председништва министарског савета и министарстава* од 19. априла 1929. године. У складу са поменутиим законима и на основу донете Уредбе, Министарство унутрашњих дела је проширило своје надлежности, посебно на плану заштите репресивне природе диктатуре, што је подразумевало јачање оних делова министарства задужених за државну безбедност. Коначно, 19. јуна 1929. године донет је *Закон о унутрашњој управи*, којим је регулисана организација Министарства унутрашњих дела.

Овим законом је утврђена и организација постојећих одељења, односно унутар сваког одељења формиран су одсеци и одељци као ниже организационе целине. Министарство је генерално било подељено у две организационе целине: 1) *Дирекцију јавне безбедности*, са четири одељења (административно, кривичне полиције, саобраћајне полиције и техничке полиције) и 2) *Дирекцију националне безбедности*, са три одељења (политичко, специјално-обавештајно и одељење специјалне безбедности). *Политичко одељење* је представљало централу полиције, са задатком да сузбија активност политичких противника режима, *Специјално обавештајно одељење* је било одговорно за послове из домена контраобавештајног

⁵ Љубодраг Димић, „Историјат: У Краљевини СХС/Југославији 1918-1941“, у зборнику: *Министарство и министри полиције у Србији 1811-2001*, (уредник: Мирослав Перишић), Београд, Министарство унутрашњих послова, 2002, стр. 96.

рада, односно за откривање и супротстављање делатностима страних обавештајних служби земаља из непосредног окружења Краљевине СХС, а *Одељење специјалне безбедности* било је одговорно за евиденције лица од значаја за националну безбедност.⁶

Наредни корак у изградњи органа државне безбедности (обавештајно-безбедносних установа) учињен је освајањем Уредбе о устројству и делокругу рада Управе града Београда 14. јануара 1930. године. Не умањујући значај осталих одељења за укупну безбедност у Краљевини и Београду, свакако је, из угла нашег интересовања, најзначајније *Одељење опште полиције*, које је добило у надлежност послове из области државне безбедности, чиме је Одељење фактички вршило функције службе за заштиту уставног поретка, контраобавештајне службе и политичке полиције. Одељење је било подељено у девет одсека,⁷ од којих пажњу заслужује *Специјални обавештајни одсек*, који је вршио послове контра-обавештајног супротстављања деловању страних обавештајних служби, као и другим активностима које су могле угрозити безбедност државе (антидржавна пропаганда, тероризам и сл.). Одсек је имао своје сталне органе у Београду, Загребу, Љубљани, Марибору, Сплиту, Сушаку, Осијеку, Суботици, Новом Саду, Сарајеву, Скопљу, Нишу и Крагујевцу. У реализацији послова и задатака Одсек је тесно сарађивао са војном контраобавештајном службом. Поред Политичке управе града Београда и њених организационих делова задужених за послове државне заштите (безбедности), снаге унутрашње безбедности су чинили и други делови Министарства унутрашњих послова, посебно *Жандармерија*, која је уско сарађивала са Одељењем опште полиције и његовим органима.⁸

На основу овакве организације, јасно се види да је Министарство представљало централни орган државне управе задужен за унутрашњу безбедност земље. Ефикасност органа државне безбедности Краљевине Југославије била је условљена актуелном политичком влашћу, чије је интересе, уз династију Карађорђевића, и бранила. Такође рад тих органа у многоме је зависио и од руководних кадрова, јер се већина њих школовала у иностранству (Француској, УК Великој Британији, Швајцарској), што ће доћи до пуног изражаја после окупације Југославије од стране Немачке и њених савезника.

6 Андреја Савић, *Увод у државну безбедност*, нав. дело, стр. 176-177.

7 Љубодраг Димић, нав. дело, стр. 103-104.

8 О развоју Жандармерије у Краљевини Југославији види у: Бранко Богдановић, *Два века полиције у Србији*, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд, 2002.

2. РАЗВОЈ ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНИХ АКТИВНОСТИ НА ПРОСТОРУ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ (1941-1945)

Развој обавештајно-безбедносних активности и обавештајно-безбедносних установа у периоду Другог светског рата на простору Југославије може се посматрати из два угла. Један се односи на формирање система од стране окупатора, а други на стварање ембриона институција у оквиру партизанског покрета.

Након потписивања капитулације 17. априла 1941. године, територија Краљевине Југославије подељена је на више окупационих зона (немачка, италијанска, мађарска и бугарска). У настојању да у својим зонама изграде окупационе органе власти и успоставе пуну контролу над свим дешавањима значајним за њихове војно-политичке активности, окупационе снаге су приступиле изградњи полицијских и обавештајно-безбедносних структура, као основних полуга њихове власти. У том смислу се може говорити о деловању немачких, италијанских, мађарских и бугарских полицијских и обавештајно-безбедносних установа на окупираној југословенској територији. На територије данашње Србије биле су посебно присутне обавештајно-безбедносне установе (Abver, Служба безбедности (SD), Gestapo, OVRA, и др.), као и војни и цивилни обавештајно-безбедносни органи Мађарске и Бугарске.

Квинслишка власт је организовала, у сарадњи са окупатором, полицијске снаге и тајну полицију која се бавила обавештајним и контраобавештајним радом. Формирана је Српска административна управа, односно комесарска влада Милана Аћимовића у оквиру које је наставило са радом предратно Министарство унутрашњих дела, односно Управа града Београда, са нешто измењеном организацијом. Овакво стање је остало све до 29. августа 1941. године, када је комесарска управа Милана Аћимовића замењена "Владом народног спаса", са Миланом Недићем на челу.⁹ Тада долази до темељније реорганизације Министарства унутрашњих послова, када се оснива *Српска државна стража*, и *Српска државна безбедност*, у чијој је организацији деловало и Одељење специјалне полиције града Београда.

Такође, истовремено је деловала и Југословенска влада у избеглиштву и партизанске власти¹⁰ које су формирале органе задужене за безбедност на ослобођеним територијама. Народно-ослободилачка војска Југославије од октобра 1942. оснива Привремени управни одсек за управне и безбедносне послове, а септембра 1943. године оснива Одсек за заштиту народа. Већ 13. маја 1944. из овог

9 Детаљније у: Бранко Петрановић, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, ВИНЦ, Београд, Београд, 1992.

10 Упореди: *Зборник докумената и података о Народноослободилачком рату југословенских народа* (том I, књига 1), Београд, 1949, стр. 55.

одсека се ствара *Одељење заштите народа (ОЗН-а)* чиме је успостављена обавештајно-безбедносна служба устројена на војним принципима са једнообразном организационом структуром и јединственим методама рада.¹¹ Обједињена у јединствену организацију, са огромним ратним искуством, ОЗН-а је до краја рата одиграла значајну улогу у сузбијању шпијунаже и тероризма и извођењу пред народни суд ратних злочинаца. У пост-ратни период ОЗН-а улази као оформљена служба, са професионалним искуством и способностима које ће бити неопходне у учвршћивању нове политичке власти.¹²

3. ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНИ СИСТЕМ ФНРЈ/СФРЈ (1945 - 1966)

Коначним ослобођењем од окупатора и Уставним конституисањем Федеративне Народне Републике Југославије (ФНРЈ), 31. јануара 1946, створени су услови за организацију државне управе и поновно оснивање министарстава унутрашњих послова и одбране, што је био основни предуслов за организовање обавештајно-безбедносног система нове државе. На тај начин, са конституисањем државе истовремено су формиране и њене обавештајно-безбедносне службе по моделу бившег СССР-а, односно утемељен је централизован и јединствен систем безбедности као основни инструмент очувања власти, што није био случај у првој југословенској држави.¹³

У том циљу, у марту 1946. године долази до реорганизације ОЗН-е од њених делова, Радио-центра и Групе за шифру који су издвојени из Министарства одбране, када долази до формирања Управе државне безбедности (УДБ-а), као централне цивилне обавештајно-безбедносне организације Савезног секретаријата за унутрашње послове. Такође, од Трећег и дела Четвртог одсека ОЗН-е, формирана је Контраобавештајна служба (КОС) у Министарству одбране, која је 1953. прерасла у Службу безбедности (СБ) ЈНА, а у оквиру Министарства иностраних послова формирано је Координационо одељење за организовање обавештајних послова у иностранству.¹⁴

11 Исто, "Развој обавештајно – безбедносних активности на простору Југославије у Другом светском рату", стр. 530-534.

12 Детаљније у: Коста Николић, *Мач револуције-ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Службени гласник, Београд, 2014.

13 О настанку и развоју друге југословенске државе и њених безбедносних служби детаљније у: Борис Кршев, нав. дело, стр. 276-287.

14 А. Савић, М. Делић, М. Бајагић, нав. дело, стр. 534-535.

3.1. Управа државне безбедности (УДБ-а)

Од делова ОЗН-е, Радио-центра и Групе за шифру, који се издвајају из Министарства народне одбране, оснива се *Управа државне безбедности - УДБ* (у даљем тексту *Удба*), као централизована обавештајно-безбедносна организација, прво Савезног министарства унутрашњих послова ФНРЈ, а касније Савезног секретаријата за унутрашње послове СФРЈ. Задаци Удбе били су разноврсни: с једне стране, она је водила офанзивни рат према западним обавештајним службама и југословенској политичкој емиграцији избеглој из земље,¹⁵ а с друге стране, дефанзивни рат на плану контраобавештајне заштите државне територије и водећих политичких структура од страних обавештајних служби и служби безбедности колаборациониста, уз борбу против унутрашњег непријатеља (на овом плану било јој је поверено и вођење кривичног поступка против извршиоца кривичних дела из чл. 15. Кривичног закона).¹⁶

Организација Удбе била је стриктно централизована: у МУП/ССУП ФНРЈ налазила се централа Удбе, која је усмеравала рад Удбе у републичким министарствима унутрашњих послова, а ови - рад опуномоћстава Удбе за срезове. Од почетка 1949, након Резолуције Информбироа,¹⁷ образују се обласна одељења која усмеравају и руководе радом опуномоћстава Удбе срезова, све до 1953. године (нпр. у Србији - Београд, Ниш, Зајечар, Крагујевац, Ужице), када су расформирана. Године 1956. опуномоћства Удбе прелазе у састав Секретаријата унутрашњих послова (СУП) срезова као организационе јединице Секретаријата, односно Среских одељења Службе државне безбедности (СДБ), а одељења образују у већим градовима срезова испоставе државне безбедности. Оваква организација је остала све до 1967. године.¹⁸

3.2. Служба безбедности ЈНА

Паралелно са формирањем Удбе, од осталих делова ОЗН-е формирана је *Контраобавештајна служба (КОС)* у Министарству народне одбране, а 1953. при командама и штабовима одељења и одсеци КОС-а. Део ОЗН-е који се бавио контраобавештајним пословима у војсци, прераста у *Службу безбедности (СБ)* ЈНА под руководством савезног секретара. На безбедносним задацима и даље се ангажује *Корпус народне одбране Југославије (КНОЈ)*. Правилником о организацији,

¹⁵ Детаљније у: Мило Бошковић, *Шеста колона*, Дневник, Нови Сад, 1985.

¹⁶ Детаљније у: Обрен Ђорђевић, *Заштита револуције*, Београд: Институт за политичке студије, Београд, 1979.

¹⁷ Обрен Ђорђевић, *Лексикон безбедности*, Партизанска књига, Београд, 1986, стр. 125-126.

¹⁸ Андреја Савић, *Увод у државну безбедност*, нав. дело, стр. 182.

делокругу и раду органа безбедности ЈНА (24. април 1956. године) одређени су задаци Службе безбедности, а након Брионског пленума 1966, у мају 1967. године усвојено је Правило безбедности ЈНА, којим се дефинишу задаци, начин поступања и уопште вршење функције ЈНА, а тиме и службе безбедности.

4. ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНИ СИСТЕМ СФРЈ (1966-1992)

До средине 60-тих година безбедносне функције у Југославији су, углавном, имале наглашен централистички карактер, са концентрацијом надлежности на савезном нивоу у области унутрашњих послова.

После политичких промена које су резултирале елиминацијом најистакнутијих носилаца сектора безбедности (Четврти пленум ЦК СКЈ, 1966), извршене су дубље промене у складу са идеолошким концептом самоуправног социјализма. То је нашло свој израз у основном Закону о унутрашњим пословима (1. јануар 1967) који је утврдио да послове државне безбедности врше савезни, републички и покрајински органи унутрашњих послова. Друге задатке из области унутрашњих послова, сходно том закону, вршили су органи управе надлежни за унутрашње послове у републикама и аутономним покрајинама, односно општинама. Органи безбедности у оружаним снагама били су у међувремену већ постављени као органи војних команди, установа и јединица, и сходно томе одговорни њиховим старешинама. Непосредно после пленума била је реорганизована и обавештајна служба у ССИП-у те је организационо и радно постављена на новим основама. Уставни амандмани од 1971. године утврдили су даље битне промене у правцу преношења надлежности федерације у области унутрашњих послова на републике и аутономне покрајине. Ступањем на снагу Уставног закона престали су важити, у целисти или у појединим одредбама, постојећи савезни закони из ове области. Највећи део закона из ове области донет је у периоду од 1971. до 1973. године. Устав СФРЈ од 1974. године није битно изменио надлежности органа унутрашњих послова (Федерације, република и покрајина) у односу на ону која је била утврђена уставним амандманима. Устав је заокружио ову област у битним елементима у корист надлежности и одговорности република и аутономних покрајина, укључујући и заштиту уставног поретка, односно свих елемената државне безбедности.

Општу политику заштите уставног поретка утврђивала је Федерација, а послове државне безбедности вршили су Савезни секретаријат за унутрашње послове (ССУП), са реорганизованом службом-Удба је трансформисана у *Службу државне безбедности (СДБ)*. Њене надлежности су биле: борба против унутрашњег непријатеља, контраобавештајна заштита СФРЈ од страних обавештајних служби, супротстављање антијугословенској емиграцији, обезбеђивање политич-

ких функционера, контраобавештајна заштита штабова и јединица Територијалне одбране и објеката од посебне важности, кривично гоњење, обавештавање субјеката друштвене самозаштите о појавама „непријатељске делатности“. На нивоу републичких секретаријата унутрашњих послова-РСУП-ова (Србија, Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина, Македонија и Црна Гора) деловале су, по том принципу републичке Службе државне безбедности, као и две покрајинске СДБ (САП Војводине и САП Косова и Метохије) у оквиру РСУП-а Србије. Овакав принцип примењен је и код Службе јавне безбедности (СЈБ) од Савезног до републичких и покрајинских секретаријата унутрашњих послова.

Рад војних служби-*Управе безбедности*, као контраобавештајне службе војне безбедности и *Друге управе*, као војне обавештајне службе Генералштаба, усмеравао је Савезни секретаријат за народну одбрану (ССНО), док су у оквиру Савезног секретаријата иностраних послова деловале *Служба за истраживање и документацију* и *Дирекција безбедности*.¹⁹

Истовремено, 1978/79. постављен је и уставни концепт друштвене самозаштите, што је битно утицало на даље развијање система безбедности. Утврђивање основа заштите уставног поретка преко промовисања друштвене самозаштите као најшире основе остваривања безбедности, извршено је *Законом о основама система државне безбедности* (Службени лист СФРЈ, бр. 1/1974). Закон је пошао од тога да федерација утврђује општу политику у области заштите уставом СФРЈ утврђеног поретка, усклађује рад органа који врше послове државне безбедности и врши друге послове одређене савезним законом. У складу са *Законом о основама система државне безбедности* старешине поменутих савезних органа донели су, уз претходну сагласност Председништва СФРЈ "јединствена начела о примени метода и средстава у раду" тих органа која су послужила и као основа за доношење *Правила о раду Службе државне безбедности* и *Правила службе у органима безбедности оружаних снага*. Посебну улогу у остваривању ове функције федерације имао је Савезни савет за заштиту уставног поретка основан 1972. године као саветодавно тело председништва СФРЈ, да би на основу Закона о савезним саветима (1974) био и формализован као *Савезни савет за заштиту уставног поретка* 10. јануара 1975. године.

Такво стање система безбедности у СФР Југославији је функционисало практично до њеног формалног гашења 15. јануара 1992. године. Наиме, свака озбиљнија научна и стручна анализа модела интегралног система безбедности и обавештајно-безбедносног система СФРЈ, могла је показати да се радило о моделу обавештајно-безбедносног система заснованог на безбедносној традицији једнопартијске државе који је, у последњој фази распада, био у сецесионистичким републикама значајан инструмент владајуће националистичке политике у спровођењу потпуне дезинтеграције савезне државе.

¹⁹ А. Савић, М. Делић, М. Бајагић, нав. дело, стр. 535-543.

5. ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНИ СИСТЕМ САВЕЗНЕ РЕПУБЛИКЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1992-2003) И ДРЖАВНЕ ЗАЈЕДНИЦЕ СРБИЈА И ЦРНА ГОРА (2003-2006)

Догађаји до којих долази после краја хладног рата, утицали су да се област безбедности и одбране у пост-комунистичким државама концепцијски радикално измени. Такве промене су се десиле и у новој југословенској државној творевини, Савезној Републици Југославији (СРЈ), или "скраћеној" Југославији, као последица распада бивше СФРЈ²⁰ и нових безбедносних околности у којима су се нашле њене чланице Србија и Црна Гора. У условима конституисања треће југословенске државе дошло је и до раскида са вишедеценијском правном и безбедносном традицијом једнопартијске државе и друштвених вредности које су обележиле тај период. Нове друштвене вредности се нису у довољној мери искристалисале, нарочито због крајње заоштрених услова у којима се земља нашла након распада СФРЈ и грађанских ратова на просторима њених бивших република Хрватске и Босне и Херцеговине, као и јужне српске покрајине Косова и Метохије. На конституисање обавештајно-безбедносног система у државном оквиру СРЈ битно су утицали политички догађаји попут Дејтонског споразума из новембра 1995. године, којим је окончан грађански рат на простору Хрватске и Босне и Херцеговине, као и стављање Косова и Метохије под протекторат ОУН (након агресије НАТО од 24. марта до 10. јуна 1999. године).

У условима крајње отежавајућих фактора, систем безбедности је био ослоњен на дотадашњу безбедносну традицију и потпуно политички инструментализован, задржавајући ранија нормативна решења и доношењем искључиво подзаконских аката.²¹ У Уставу СРЈ концепт одбране и безбедности је дефинисан врло уопштено и апстрактно. Назначен је само делокруг послова одбране и безбедности, који су се уставним амандманима и другим законским и подзаконским актима морали детаљно разрадити и, у том смислу, разграничити надлежности федералне државе од република Србије и Црне Горе.

Дакле, у темељно нарушеном политичко-безбедносном и укупном друштвеном амбијенту још се одржавао модел обавештајно-безбедносног система из претходне Југославије. У садржинском смислу, све до 2000 и радикалних политичких промена у Србији, на савезном нивоу су деловале следеће државне институције и обавештајно-безбедносне установе као елементи обавештајно-безбедносног система СРЈ: Врховни савет одбране уместо ранијег Савезног савета за за-

20 О распаду СФРЈ и случају треће југословенске државе – СРЈ у: Борис Кршев, нав. дело, стр. 326-336.

21 Mladen Bajagić, *Špijunaža u XXI veku - Savremeni obaveštajno-bezbednosni sistemi*, Book Marso, Beograd, 2008, стр. 357-358.

штиту уставног поретка (ССЗУП); у Савезном министарству иностраних послова - *Дирекција безбедности* и *Служба за истраживање и документовање (СИД)*; у републичким Министарствима унутрашњих послова (РМУП) постојале су две обавештајно-безбедносне установе - *Ресор државне безбедности (РДБ)* МУП-а Републике Србије и *Служба државне безбедности (СДБ)* МУП-а Републике Црне Горе; у оквиру Војске Југославије (бивша ЈНА) наставиле су са радом две постојеће обавештајно-безбедносне установе - *Управа безбедности* и *Обавештајна управа Генералштаба*.

После 2000. године, након деценије потпуне изолације из међународне заједнице, као резултат политичких промена у Републици Србији, покренут је, у оквиру стратешког приближавања европским интеграцијама, процес свеобухватне реформе државе у целини, при чему је сектор безбедности, с обзиром на тешко наслеђе, био један од приоритета.²²

Један од првих задатака реформе био је нормализација односа са суседним земљама, Западом и међународним организацијама и повратак на светску политичку сцену. У најбитније активности треба истаћи да је: тадашња СР Југославија, после година изолације из 90-тих, обновила чланство у ОУН (1. XI 2000) и Интерполу (24. IX 2001); успостављена Мисија ОЕБС у СРЈ (11. I 2001); на Самиту земаља Западног Балкана, одржаном у Хрватској (24. XI 2000, Загреб), ЕУ је позвала СРЈ да се придружи Процесу стабилизације и придруживања (ПСП); започет је процес нормализације односа са НАТО одлуком Савезне Владе (23. VI 2002) према којој СРЈ треба да се придружи програму „Партнерство за мир“ (PfP), а постигнут је и договор између НАТО и СРЈ да НАТО може користити југословенски ваздушни простор за потребе своје мисије у Босни и на Косову (20. XII 2002) и основан је Технички комитет НАТО/СРЈ; Србија је почела да испуњава своје обавезе према Трибуналу у Хагу.²³

Темељније промене на нивоу заједничке државе су започете 2002. доношењем Закона о службама безбедности СРЈ, којим је извршена доградња система. У надлежности Савезне владе су ушли *Војна служба безбедности* и *Војна обавештајна служба*, а у оквиру савезног министарства иностраних послова – *Служба за истраживање и документацију (СИД)* и *Служба безбедности*. Током 2004. војне службе безбедности су преименоване у *Војну безбедносну агенцију (ВБА)* и *Војну обавештајну агенцију (ВОА)*, које делују у оквиру Обавештајно-безбедносног

22 Детаљније у: Andreja Savić, Nenad Djordjević, „Evroatlantska dimenzija bezbednosti Srbije“, *Politika nacionalne bezbednosti*, godišnjak 02, Institut za političke studije, Beograd, 2016., стр. 47-66.

23 Детаљније у: Grupa autora, *Kontekst analiza reforme sektora bezbednosti u Srbiji 1989-2009*, (pripremili: Jelena Radoman i Đorđe Popović), Beogradski centar za bezbednosnu politiku, Beograd, 2011, стр. 18. Интернет: http://www.bezbednost.org/upload/document/kontekst_reforme_sektora_bezbednosti_u_srbiji.pdf, Приступљено: 29.10.2018.

сектора Министарства државне заједнице Србија и Црна Гора. Пошто Савезни секретаријат за унутрашње послове није више функционисао на дотадашњи начин, јер су надлежности биле лоциране у републикама чланицама, трансформација у министарствима унутрашњих послова (службама јавне и државне безбедности) се одвијала различитим темпом посебно у Србији, а посебно у Црној Гори.²⁴

Половином 2002 усвојена су два закона: Закон о безбедносним службама СРЈ, који је регулисао делатност и контролу над радом цивилних и војних служби на савезном нивоу (Војне службе безбедности и Војне обавештајне службе при Генералштабу Војске СРЈ, као и Службе безбедности и Службе за истраживање и документацију при Министарству спољних послова СРЈ, док је Законом о безбедносно-информативној агенцији, дотадашњи Ресор ДБ МУП-а Србије претворен у *Безбедносно-информативну агенцију (БИА)*, којим су се цивилни обавештајно-безбедносни послови, по први пут у савременој српској историји, издвојили из Министарства унутрашњих послова.²⁵

Нерешени односи између Србије и Црне Горе од краја последње декаде прошлог и почетком овог века, одвијали су се под значајним утицајем спољних центара моћи и радикалних политичких промена 2000. у Србији, да би се у периоду 2003-2006. формирала неуспела државна творевина под називом *Државна заједница Србија и Црна Гора*.²⁶

У периоду трајања Државне заједнице Србија и Црна Гора (2003-2006) уведена је цивилна и демократска контрола оружаних снага, пошто су Генералштаб и војне обавештајне службе стављени под јурисдикцију Министарства одбране. Такође, и ако Стратегија националне безбедности није постојала, усвојене су Стратегија одбране (2004) и Бела књига одбране (2005); усвајањем Закона о полицији 2005. године извршене су промене у организационој структури, што је омогућило деполитизацију и професионализацију српске полиције; усвајање нових закона (Закон о спречавању сукоба интереса, априла 2004; Закон о слободном приступу информацијама, новембра 2004; Закон о државној ревизорској институцији, крајем 2005; Закон о заштити конкуренције - „Антимонополски закон," септембра 2005; Закон о омбудсману и Стратегија за борбу против корупције, децембра 2005), што је омогућило оснивање независних тела за надзор.

24 На пример, у Србији је дотадашњи Ресор државне безбедности у Србији изашао из састава МУП-а и постао владина Безбедносно-информативна агенција (Закон о Безбедносно-информативној агенцији, Службени гласник РС, бр.42/2002, 19.07.2002), док је у МУП-у Црне Горе и даље остала СДБ.

25 Исто, стр. 25.

26 Београдским споразумом из 2003, којим је конституисан последњи облик заједничке државе бивших југословенских република, предвиђена је могућност раздруживања путем плебисцита након истека три године. Црна Гора је ову могућност искористила на референдуму 21. маја 2006, након чега је Србија отпочела процес конституисања своје државе.

Након референдума у Црној Гори, маја 2006, окончан је и овај последњи облик југословенске државне заједнице. Србија је раздруживањем, као сукцесор, преузела све институције система безбедности и, после 100 година, опет се вратила у оквиру у којима је била као самостална држава.

6. ОБАВЕШТАЈНО-БЕЗБЕДНОСНИ СИСТЕМ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ

Након распада Државне заједнице Србије и Црне Горе,²⁷ Република Србија се суочила са потребом стварања нове политике националне безбедности, као дела процеса "транзиције" државе. Први предуслов за то био је усаглашавање кључних стратешких докумената којима би се поставила спољнополитичка оријентација државе и дефинисале мисије, задаци и одговорности актера сектора безбедности. Најзначајнији документ усвојен у Србији био је нови Устав (новембар, 2006),²⁸ али је процес усаглашавања новог Устава показао да не постоји национални консензус о спољнополитичкој оријентацији државе, што је и даље била једна од основних одредница контекста у којем се одвија реформа система безбедности у Србији. Одсуство консензуса о спољној и безбедносној политици државе видно је и у стратешким документима - Стратегији националне безбедности и Стратегији одбране, које је Парламент Србије усвојио (октобра 2009).

Српски Парламент је, чак и пре једностраног проглашења независности Косова (фебруара 2008), усвојио 26 децембра 2007. године резолуцију у јавности познатој као Декларација о војној неутралности. У документу стоји да се Србија у будућности неће прикључити ниједном постојећем војном савезу. Документ је усвојен тачно годину дана после придруживања Србије програму "Партнерство за мир (ПзМ)." Показало се да чланство у ПзМ, иако се сматра улазницом за пуноправно чланство у НАТО, није имало озбиљније последице ни по безбедносну политику Србије, ни по процес реформи система националне безбедности, нарочито оружаних снага које су наставиле интензивну сарадњу.

Друштвено-политички контекст у периоду 2008-2012. карактерише позитивнији однос јавности према европским интеграцијама (ЕУ), док је однос државе према НАТО-у препуштен војном делу државног апарата власти и једном броју невладиних организација-промотера северноатлантске алијансе. То је резултирало да војска, без адекватне државне стратегије, уз одсуство транспарентности и као

²⁷ Након референдум, маја 2006, на коме се Црна Гора изјаснила за државну независност, Народна скупштина Републике Србије је 5. јуна 2006. констатовала да је Србија наследница међународно-правног субјективитета Државне заједнице Србије и Црне Горе. Тиме је Србија, после 88 година, поново стекла статус самосталне државе

²⁸ Октобра 2006. одржан је референдум на коме су се грађани Србије изјаснили за усвајање новог Устава, а Народна скупштина је, 8. новембра исте године, прогласила Устав Републике Србије.

аутономни центар моћи, води земљу у правцу НАТО-а.

После 2012. је задржан исти однос државе према НАТО-у, уз знатније јачање билатералне војне сарадње са Русијом. Тиме је створен маневарски простор да Србија, самопрокламованом политиком војне неутралности, у овом тренутку развија интензивне војне односе и са државама НАТО-а, али и са традиционалним савезником Руском федерацијом, што је нарочито било видљиво поводом „украјинске кризе”. У том правцу се може очекивати и будућа безбедносна политика Србије, која ће настојати да очува војну неутралност с једне, и приоритет уласку у Европску унију, с друге стране, тако да даље модификације сектора безбедности треба очекивати у овом контексту.

Садашња политичка опредељења Србије, која имају статус државних приоритета су, неспорно, проевропска, што утиче на политику безбедности. На том европском путу пажњу заслужују следећи кључни ставови политике националне безбедности: 1) „дискурс о Косову” као најосетљивије политичко-безбедносно питање, које не подразумева признање Косова као државе 2) конструктивна регионална политика у којој је Београд један од гараната „Дејтонско/Париског мировног споразума” (доприноси стабилизацији регионалних односа, уз истовремену заштиту интереса Срба у региону); 3) процесом отварања поглавља у оквиру придруживања Србије ЕУ отворен је пут ка даљим реформским процесима у сектору безбедности; 4) позитиван однос и примена синхронизованих мера са ЕУ поводом избегличке кризе последњих година као и њених последица на правне тековине и функционисање Европске уније и др.

Када је у питању однос Србије према атлантским безбедносним интеграцијама (НАТО), од 2000 године постоји дилема по питању опредељења између самосталног и колективног система безбедности државе, која се креће у простору између самопрокламоване војне неутралности (2007) и евентуалног прикључења НАТО-у као најмоћнијем војном савезу. Реформа система одбране и безбедности се, у овом периоду, одвија и под утицајем НАТО-а, што је уочљиво и у фазама реформских процеса: правна реформа и едукација, структурна реформа и професионализација, евроатлантске одбрамбене интеграције, модернизација и стандардизација. Још пре приступања Србије у НАТО програм „Партнерство за мир” (ПзП), започета је трансформација Војске Југославије, а усвајањем Закона о одбрани, Закона о Војсци Србије и Закона о основама система уређења служби безбедности Републике Србије (2007), створен је неопходан правни оквир за реформу система одбране и успостављање демократске и цивилне контроле над војском.²⁹

²⁹ У 2009. години у којој је донета Стратегија националне безбедности и Стратегија одбране, поред Закона о изменама и допунама Закона о одбрани и Закона о изменама и допунама Закона о војсци Србије, усвојени су и: Закон о употреби Војске Србије и других снага одбране у мултинационалним операцијама ван граница РС; Закон о Војно-безбедносној и Војно-обавештајној агенцији, Закон о цивилној служби и Закон о војној, радној и материјалној обавези.

На тај начин, успостављен је одговарајући законодавни оквир за пуну институционализацију и одговорност у извршавању послова одбране. Истовремено, у правној области се спроводе активности на усаглашавању прописа из области одбране са прописима Европске уније.³⁰

Када је у питању однос Србије према европским безбедносним интеграцијама (ЕУ),³¹ он се заснива на агенди придруживања која је последњих неколико година добијала на замаху. Европски савет је 2012. године одобрио Србији статус земље кандидата. Споразум о стабилизацији и придруживању (СПП) између Србије и ЕУ ступио је на снагу септембра 2013. године. Преговори о приступању су покренути у јануару 2014. године. Аналитички преглед правних тековина ЕУ (процес скрининга) је завршен у марту 2015. године. Актуелни односи између ЕУ и Републике Србије у сектору безбедности указују да је Србија остала посвећена свом стратешком циљу, приступању ЕУ и наставила је да остварује резултате у спровођењу обавеза из СПП. Србија има конструктивну улогу у региону. Остала је посвећена нормализацији односа са Косовом и постигла кључне споразуме са Косовом у оквиру тог процеса,³² али са неизвесним исходима у блиској будућности, јер друга страна не испуњава обавезе проистекле из Бриселског споразума из 2013. У погледу способности преузимања обавеза које проистичу из чланства, Србија је наставила да усаглашава своје законодавство са правним тековинама ЕУ у свим областима.

ЗАКЉУЧАК

У сагледавању различитих југословенских државних оквира и типологије политичких система, а самим тим и сфере безбедности, који су постојали у последњих 100. година уочавају се различити историографски приступи. У једном приступу, карактеристичном за период друге Југославије-СФРЈ, која је и најдуже трајала, историографија је имала задатак да, као "државотворна наука", допринесе учвршћењу политичког система као идеолошког оквира "братства и јединства" заједничких корена и природне повезаности њених народа. Други историографски приступ, који се појавио у завршној фази дезинтеграције бивше заједничке државе и који се, несмањеним интензитетом наставља до данашњих дана, потенцира све

30 Детаљније у: I. Mašulović, A. Savić, D. Crnčec, *Euro-atlantic Integration of the Security systems*, Faculty of Humanistic Studies, Podgorica, 2016, стр. 210-218.

31 Исто, стр. 218-227.

32 Овај део је урађен према: Radni dokument Evropske komisije: Republika Srbija 2015, Izveštaj o napretku – Saopštenje Komisije upućeno Evropskom Parlamentu, Savetu Evropskom ekonomskom i socijalnom komitetu i Komitetu regiona - Strategija proširenja EU; www.seio.gov.rs/upload/d (преузето: 24.01.2016)

разлике и супротности, негира повезаност њених народа и сматра је вештачком творевином, па и "тамницом народа", што је итекако видљиво у савременој историографији пост-југословенских новокомпонованих држава.

Између ових крајње супротстављених историографија, чак и са елементима корекције и фалсификовања историјских чињеница, треба имати уравнотежен и објективан став. У условима заоштрене глобалне ситуације и геополитичке борбе великих сила за интересне сфере, битно је да се из вековног искуства извуку праве поуке за конципирање таквог система националне безбедности који ће битно допринети очувању државе Србије.

Које ће поуке бити најпримереније актуелној политичко-безбедносној ситуацији у држави зависиће, пре свега, од процеса креирања политичких одлука. Уколико је стратешко вођење државне политике усклађено са већинским јавним мњењем и на линији очувања бар минимума државних и националних интереса, утолико ће таква политика бити дугорочно одржива. Вековно искуство нас учи да је Србија, која је највише уложила у идеју југословенске државе била, на крају, и највећи губитник са највећим људским и материјалним жртвама. Процес разградње на простору пост-југословенских држава није, према садашњим активностима западних центара моћи, довршен тако да се тренутно намеће преиспитивање будуће геополитичке оријентације према Европској унији, НАТО-у и војној неутралности.

Модалитети преиспитивања су крајње сложени и бројни, од покушаја да се сачува тренутно геополитичко балансирање засновано на стратешком опредељењу државе ка Европској унији и војној неутралности, уз јачање постојећих односа са НАТО-ом у оквиру "Партнерства за мир" с једне, као и јачања војне сарадње са Русијом, с друге стране. Уколико се маневарски простор државе сузи само на покушај бруталног покорвања Србије западним центрима моћи, врло је извесно губљење националног достојанства и даље растакање територијалног интегритета. У том случају, Србија би била принуђена да се најдиректније усмери ка традиционалном савезнику Русији и алтернативи ступања у војни савез Организације за колективну безбедност (ОДКБ) са свим импликацијама (од војног наоружања до претварања постојећег Српско-Руског центра за ванредне ситуације у војну базу).

Можда ће наметнуто решење статуса Косова бити тај окидач који ће преломити и свест и савест српског народа.

ЛИТЕРАТУРА

- Богдановић Бранко, *Два века полиције у Србији*, Министарство унутрашњих послова Републике Србије, Београд, 2002.
- Бошковић Мило, *Шеста колона*, Дневник, Нови Сад, 1985.
- Ђорђевић Обрен, *Организовање и делатност обавештајне и контраобавештајне службе у Србији 1941-1945*, ВИНЦ, Београд, 1988.
- Ђорђевић Обрен, *Основи државне безбедности* - општи део, ВШУП, Београд, 1987.
- Ђорђевић Обрен, *Заштита револуције*, Институт за политичке студије, Београд, 1979.
- Ђорђевић Обрен, *Лексикон безбедности*, Партизанска књига, Београд, 1986.
- Kontekst analiza reforme sektora bezbednosti u Srbiji 1989-2009*, Beogradski centar za bezbednosnu politiku (www.ccmr-bg.org), Beograd, 2011.
- Кршев Борис, *Securitas rex publica-kratka istorija bezbednosti*, Прометеј, Нови Сад, 2017.
- Николић Коста, *Мач револуције-ОЗНА у Југославији 1944-1946*, Службени гласник, Београд, 2014.
- Перишић Мирослав (уредник), *Министарство и министри полиције у Србији 1811-2001*, Београд: Министарство унутрашњих послова, Београд, 2002.
- Петрановић, Бранко, *Историја Југославије, 1918-1988*, књ. 3, Нолит, Београд, 1988.
- Петрановић Бранко, *Србија у Другом светском рату 1939-1945*, ВИНЦ, Београд, Београд, 1992.
- Савић, А., Делић, М., Бајагић, М., *Безбедност света - од тајности до јавности*, Институт безбедности, Полицијска академија, ВШУП, Београд, 2002.
- Савић Андреја, *Увод у државну безбедност*, ВШУП, Београд, 2000.
- Вајагић Младен, *Ѕријунаџа и XXI веку - Savremeni obaveštajno-bezbednosni sistemi*, Book Marso, Beograd, 2008.
- Mašulović Ivan, Savić Andreja, Crnčec Damir, *Euro-atlantic Integration of the Security sistemi*, Faculty of Humanistic Studies, Podgorica, 2016.
- Savić Andreja i Đorđević Nenad, „Evroatlantska dimenzija bezbednosti Srbije“, *Politika nacionalne bezbednosti*, godišnjak 02, Institut za političke studije, Beograd, 2016.
- Savić Andreja, „Serbia and NATO: pro et contra“, u zborniku: *Srbija-bezbednosni i institucionalni izazovi*, Institut za političke studije, Beograd, 2009.

*Andreja Savić³³
Nenad Djordjević³⁴*

SERBIA'S INTELLIGENCE AND SECURITY SYSTEMS: A CENTURY-OLD EXPERIENCE AND PRECEPTS

Abstract

The paper briefly analyzes the intelligence and security systems of Serbia in the last 100 years. Their comparative analysis in different national frameworks in which Serbia survived, points to the specificities that stem from the character of the political systems of Yugoslav state structures: the Kingdom of Yugoslavia, the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, the Federal Republic of Yugoslavia and the State Union of Serbia and Montenegro, up to the present period in which the Republic of Serbia renewed its independence. A century-old experience shows that only after 2006 Serbia emerged from a form of a common state in which Serbian identity was subordinate to the idea of Yugoslavism, with appropriate precepts about the building of an independent national security system.

Key words: Intelligence and Security System, Kingdom of SHS / Yugoslavia, FRY / SFR Yugoslavia, FR Yugoslavia, State Union of Serbia and Montenegro, Republic of Serbia, Constitution, National Security Strategy.

33 Prof. Dr. Andreja Savić, Director of the Institute for Strategic Studies at the Faculty of Diplomacy and Security, E-mail: andreja.savic@fdb.edu.rs

34 Prof. Dr. Nenad Đorđević, Dean of the Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade, E-mail: nenad.djordjevic@fdb.edu.rs

Дарко Танасковић

Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

ТУРСКА И ПРВИ СВЕТСКИ РАТ

Сажетак

У светлу тенденције успостављања новог "политички коретног" наратива о Првом светском рату, у коме је тежиште на сагледавању овог светског сукоба из перспективе поражавајућих последица по све учеснике, из чега се изводи миро-творна порука за будућност, у раду се разматра начин на који је та нова парадигма примењена на париској свечаности обележавања сећања на примирје из новембра 2018. Посебно се анализирају промене у рецепцији и историографској рационализација Првог светског рата у Турској. Турски случај је нарочито занимљив и актуелан, јер је, с обзиром на исход и последице Великог рата, однос према њему амбивалентан. С једне стране, Први светски рат је донео крај Османског царства, али и створио услове за Ататуркову револуцију и рађање нове, лаичке и републиканске Турске. Пажња је посвећена и померањима у наративу о Првом светском рату, која је донео успон неоосманизма током последњих двадесетак година.

Кључне речи: Први светски рат, свечаност у Паризу, Србија, Турска, нови наратив, Османско царство, Кемал Ататурк, Р. Т. Ердоган, неоосманизам.

На великој свечаности у Паризу поводом обележавања примирја у Првом светском рату (11.11.2018.) више пажње од самог спектакла, па чак и "програмског" говора француског председника Емануела Макрона, побудио је протоколарни распоред званица на главној и наспрамној, споредној трибини испред Тријумфалне капије. Тај, за многе изненађујући, "preseans" свакако није био случајан, већ срачунато смишљен. Општа је оцена објективних аналитичара да распоређивање званица није било одраз стања и релативног односа значаја и снага на крају Првог светског рата. На делу је била својеврсна двострука комбинато-

рика, да се, са једне стране, и на тај начин афирмише нови, ревизионистички поглед на сукобе у прошлости, а у конкретном случају Велики рат, где више није битно ко је у њима био на страни светске правде, а ко неправде, ко победник, а ко побеђени, већ да је цело човечанство, заправо, жртва и да сви морају извући поуке из тих великих трагедија, а, са друге, да се истовремено узму у обзир и приоритетни спољнополитички интереси земље домаћина, Француске. Тако се догодило да у првом реду, поред осталих, уз француског, америчког и руског председника, седе и марокански краљ Мухамед VI (као привилеговани партнер Париза) и турски председник Реџеп Тајип Ердоган, чији је случај, с обзиром на улогу и судбину Османског царства у Првом светском рату, као и садашњи међународни положај Турске, посебно и вишеструко индикативан. Протоколарним одразом ревидиране перцепције Првог светског рата најтеже је погођена Србија, чији је председник смештен на споредну трибину, па и ту не у први ред, где је, рецимо седео председавајући Председништва БиХ Бакир Изетбеговић. Такође, председнику "Косова" Хашиму Тачију резервисано је место одмах иза председника Русије Владимира Путина. Изетбеговић, Тачи и њима слични почасни гости за свој третман свакако нису могли да захвале улогама својих држава у Првом светском рату, јер оне тада нису ни постојале, а и данас су проблематичне, већ намером организатора да се упуте неке савремене политичке поруке, по свој прилици опет понајвише скрајнутој Србији, тако да је држава која је кроз Први светски рат прошла као највећа жртва, а из њега изашла као једна од најзаслужнијих победница, о стогодишњици његовог окончања претрпела двоструки ударац. Имајући у виду нови "политички коректни" наратив о изједначавању свих учесника рата, зарад заједничке изградње света и међународног поретка у којима неће бити сукоба и ратова, као и садашњи међународни положај Србије, са проблемом "Косова", као отвореном раном и тегом о врату, није тешко објаснити, што не значи да је и лако прихватити, начин на који је њен председник третиран у Паризу. На њега су, једноставно, примењени критеријуми који су немачку канцеларку Ангелу Меркел сместили одмах поред Доналда Трампа, а Тачија иза Владимира Путина. Кад је реч о назочности председнице Хрватске Колинде Грабар Китаровић, онима којима није јасно откуд на тако истакнутом месту ова раздрагана дружбеница француског председника са Првенства света у фудбалу свесрдно препоручујемо халуцинантни коловозни "специјал" загребачког *Вечерњег листа*, насловљен *Хрвати у Првом светском рату*. Србија је ту, равноправно са Аустроугарском, па и мало више од ње, представљена као виновница рата, док Хрвати, који су "показали изнимну храброст и војничко умијеће, нису знали за што и за кога се заправо боре"¹. Знати је, изгледа, било (по)грешно. Из више разлога, за анализу је неупоредиво занимљивији случај турског председника, "новог султана" Р. Т. Ердогана, и то како у координатама

¹ „Хрвати у Првом светском рату“, *Вечерњи лист - специјал*, 6. коловоз 2018, Загреб, стр. 1.

примењеног нивелишућег приступа учесницима Великог рата, тако и актуалног међународног положаја наследнице Османског царства.

Први светски рат је био огромно, смртоносно искушење за Османско царство на умору, али истовремено и катализатор стварања модерне, уставно лажичке, националне (и националистичке) Републике Турске, под вођством сјајног војсковође и државника реформатора Мустафе Кемала паше "Ататурка", оца турске нације. Поред тога, ратна збивања оставила су Турској у наслеђе тешку хипотеку (никад признатог) геноцида над Јерменима (1915) и хронични курдски проблем, питања која је и данас несмањено оптерећују. Ако се у светлу управо изнетих чињеница приступи разматрању односа Турске према Великом рату, логично је претпоставити да је постављање турске историографије и званичног дискурса о прошлости амбивалентно и слојевито, а у понечему и противречно. Не постоји, стога, једно општеприхваћено тумачење Првог светског рата, већ неколико паралелних, с тим што су, у зависности од врлудања тока друштвених и политичких кретања у Турској, предност у датој развојној фази добијале оне верзије које су вредносно и идеолошки подржавале и оправдавале актуалну владајућу идеју о приоритетном политичком и ширем интересу, како на унутрашњем тако и на спољашњем плану. У том смислу је претежна национална перцепција Првог светског рата неупоредиво мање кохерентна од оне о претходном Балканском (односно Балканским), у коме је Турска била искључиво губитник, тако да је водећи идеолог и стратег доктрине неосманизма, бивши министар иностраних послова и премијер Ахмет Давутоглу сугерисао да се цео тај несрећни период "стави у заграду"². Уопште, турска историографија се сразмерно мало занимала за Балканске ратове, а у њиховом претежно носталгично обојеном тумачењу превладавале су тезе о великој завери западних сила против Османског царства, о мешетарењу страних агената који су подбуњивали балканске народе против Порте и о јуначком држању османске војске на бојиштима, уз мање или више отворено изражавање наде да ће изгубљене територије у Румелији једном бити повраћене.

Историографски приступ и тумачења узрока, тока, исхода и последица Првог светског рата неупоредиво су поливалентнији и изнијансиранији. Реч је о проблематици којој до сада није посвећивана одговарајућа пажња, ни у Турској, а ни ван ње. С друге стране, разумевање историјске свести савремених Турака, односно фактора који су је временом уобличавали, као и менталитетних одлика³

2 Види: Дарко Танасковић, "Између историографије и идеологије или турско виђење Првог балканског рата", *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, књига I, Ниш, 2013, стр. 117-125.

3 Под менталитетом, у складу са Динцелбахеровом акцепцијом, подразумевамо "свесне, а нарочито несвесне водеће идеје на основу којих људи, на начин типичан за дату епоху, развијају представе према којима осећају, према којима делају" (Peter Dincelbaher, *Историја европског менталитета*, Службени гласник, CID, Београд, 2009, стр. 7).

својствених њиховој идентитетској самоспознаји и погледу на свет, на шта и са чиме свака турска политика мора да рачуна, да утиче на њу и угради је у своје програме, важан је (а често недостајући) предуслов за правилно схватање понашања ове значајне државе у међународним односима. С обзиром на такво стање ствари и одсуство свестранијих, обухватнијих и исцрпнијих претходних истраживања у тој области, настојаћемо да у овом огледу укажемо на неке опште одреднице и смернице које би могле бити релевантне за темељније проучавање и тумачење односа Турака према комплексној теми Првог светског рата. Надајмо се да ће развијенија истраживања компетентних стручњака уследити.

Као што је познато, премда је одмах по избијању рата Османско царство прогласило неутралност, оно је крајем октобра 1914. ушло у светски сукоб као савезник Немачке и Аустроугарске, пошто државе Антанте нису биле спремне да пруже задовољавајуће гаранције да ће после рата поштовати територијални интегритет Царства. Заправо, иако је у турској политичкој елити било и немало симпатизера западних сила, стицај околности, већ знатно раније успостављене војно-техничке и војно-организационе везе са Немачком, неодређеност Велике Британије и Француске, као и утицај и умешност прогермански оријентисаног министра војног и начелника генералштаба Енвер-паше, утицали су на опредељење Османског царства да се прикључи Тројном савезу. Још другог августа 1914. у Истанбулу су велики везир Саит Халим-паша и немачки посланик потписали тајни споразум ради уласка Турске у рат, ако у њега уђе и Русија, а већ 21. октобра Енвер-паша и начелник немачког Генералштаба генерал Молтке договорили су се и потписали, у осам тачака разрађени, план о уласку Османског царства у рат⁴. У турској историографији, зависно од позиција конкретног аутора, донекле се различито оцењује оправданост ове одлуке, при чему већина сматра да би неутралност била повољнија опција, али да западне силе својим неодређеним и лицемерним држањем нису оставиле много простора властима у Истанбулу. Доминира осећање изневерености и ситуација изнудице, што је сасвим у складу са израженом константом у турском (и не само турском) менталитету да се за погрешне или ризичне потезе у прошлости спремно оптужују други и њихова завера, док се одговорност домаћих актера процењује, а они се оптужују или амнестирају у зависности од идеолошке и политичке тачке гледишта оцењивача. Занимљиву илустрацију овакве склоности налазимо, рецимо, у вишетомној *Османској историји* умерено конзервативног историчара Зије Нура Аксуна (1930-2010). Према овом познатом историчару, командант морнарице Ахмет Џемал-паша, следбеник Енвер-паше, 20. августа учинио је, како аутор каже, "веома легитиман и умерен" предлог Савезницима, да "у складу са међународним правом" врате Турској бродове

⁴ Види: Џенгиз Хаков, *Историја савремене Турске*, Центар за турколошка истраживања Балкана, Призрен, 2011, стр. 49-51.

"Решадије" и "Султан Осман", које су Британци за њу изградили, али их је Винстон Черчил задржао за сопствене ратне потребе, као и да се не мешају у унутрашње послове Царства. Овим "скромним захтевима" Целал-паша је придодео и хипотетичку клаузулу, да Османском царству буде враћена Западна Тракија, ако се Бугарска придружи Тројном савезу. Британски министар иностраних послова Сер Едвард Греј оценио је (22.08.) да су "османски захтеви претерани", да Британија не може прихватити укидање тзв. "капитулација" (привилегија западних сила у пословању са Турском и у Турској), али да се о свему још може преговарати. Следи индикативан Аксунов коментар: "*Тако једној држави чија је читава прошлост испуњена правдом нису призната права дата полудивљим балканским народима*. На основу овог одговора, Турска би прво требало да се одрекне свога оружја, да се потпуно препусти блоку Антанте, а да се так накнадно разговара о њеним 'претераним' захтевима. Заузврат, Турска неће добити ништа, сем сувог и усменог обећања (поштовања) територијалног интегритета државе. Висока Порта се од 1841. године у више наврата осведочила шта ово значи. Зар се у то могло поверовати?"⁵. Квалификације Османског царства као "државе чија је читава прошлост испуњена правдом", а савремених балканских народа као "полудивљих", и то у једном историографском делу које се поднасловом изричито дефинише као "аналитичка и критичка политичка историја Османске државе", веродостојни су одраз некритичности са којом се многи турски историчари односе према природи и улози Османског царства, са једне, и његовим нетурским и већином немуслиманским поданицима на Балкану, и не само на Балкану, са друге стране. Зато је за њих и једино прихватљиво објашњење да је до побуне тих "полудивљих народа" дошло услед антиосманског деловања и харангирања емисара страних сила, а не њихове подјармљености и аутентичне жудње за слободом. Треба истаћи да је Аксунова *Историја* написана и објављена у време док је Турском идеолошки, друштвено и политички суверено доминирао кемализам, за који наведене оцене нису, односно не би требало да су, карактеристичне. Јер, за званични камалистички дискурс о прошлости Османско царство је било негативна, превазиђена и за турску нацију штетна историјска категорија, тако да су се позитивне референце на османску прошлост, поготово у раном републиканском периоду, помно избегавале. Са друге стране, са балканским народима и државама Кемал Ататурк је био успоставио конструктивне, па и пријатељске односе, засноване на доктрини "мир код куће, мир у свету" (из 1931.), која је подразумевала равноправност међу народима и немешање у унутрашње ствари других држава, укључујући и оне регионалне. Очигледно је да се у академском, а и у јавном дискурсу све време понорнично провлачио и другачији, у суштини (нео)империјалистички, носталгични однос према врлинама Османског царства, тадашњој државној идеји и према осман-

5 Види: Ziya Nur Aksun, *Osmanlı Tarihi*, VI, Istanbul, 1994, стр. 276-277.

лијском систему вредности. На њему је неоосманистичка идеологија утемељила свој поглед на прошлост, садашњост, али и жељену будућност Турске, као легитимне настављачице светске мисије османске државе. Да су неки добро обавештени познаваоци балканских прилика из прве руке непосредно по завршетку Првог светског рата, док се рађала Кемалова Република, предосећали да у побеђеном "болеснику на Босфору" за Балкан тиња потенцијал нових нестабилности, сведоче и редови које је, у својим дипломатским сећањима на "седам година дипломатског службовања у епицентру европске олује" (1913-1920), 1921. године забележио Чарлс Ц. Вопицка, изванредни посланик и опуномоћени министар Сједињених Америчких Држава у Румунији, Србији и Бугарској: "Турска је најпроблематичнија земља Европе и треба да буде потиснута са европског континента у Малу Азију /.../ Турска није никада спровела реформе, нити је икада учинила било шта корисно за човечанство /.../ У случају Турске, не сме да постоји било каква љубомора и ривалство, које су европске земље у прошлости међусобно често показивале /.../ Ако Савезници пропусте да реше турско питање у смислу који сам напред навео, то значи да њихове жеље да мир буде успостављен нису искрене, као и да су лажне и празне све оне приче о трајном и стабилном миру"⁶. Савезници се, међутим, нису понели у складу да Вопицкиним надањима, већ су дали за право његовим стрепњама. Својом неконзистентном, нереалистичном политиком и против-речним потезима, којима се нарочито истакао британски премијер Лојд Џорџ, победници у Великом рату олакшали су Кемал-паши да из пепела, са згаришта Османског царства своју државу врати у живот и удахне јој нову енергију турског национализма, да би, за само три године епопеје "рата за независност" (1919-1923), поништио одредбе Уговора из Севра (1920), поражавајуће по Турску, и издејствовао неупоредиво повољнији Уговор из Лозане (1923). Као далеки ехо Вопицкиних мрачних предвиђања, амерички историчар и публициста Дејвид Фромкин (1932-2017) с разлогом је своју сјајну књигу о паду Османског царства и стварању модерног Блиског истока насловио *A Peace to End all Peace* (1989). Тај наслов је, нажалост, издржао пробу времена.

Иако су Османлије у почетној фази рата имали одређених војних успеха, њихова војска, још неопорављена од Првог балканског рата, показала се, упркос војничким врлинама турских аскера и султановој објави светог рата, цихада, слабом и лоше опремљеном за борбу на више развучених фронтана, тако да је претрпела низ пораза и имала огромне губитке у људству и ратном материјалу. Осипање јединица на ратиштима постало је масовна појава. Седмог октобра 1918. у Скупштини је изгласано неповерење младотурској влади Талат-паше, а нову је формирао заклето непријатељ младотурака Ахмет Изет-паша (1864-1937). Његов циљ је био да пре капитулације Немачке потпише примирје са Антантом, под бла-

⁶ Чарлс Џозеф Вопицка, *Тајне Балкана*, Геопоетика, Београд, 2009, стр. 381.

жим условима, с надом да би онда и каснији мировни споразум са силама победницама за Турску могао бити повољнији. Он је у томе и успео, тако да је 30.10.1918, после британског тактичког оклевања, у луци Мондрос/Мудрос на острву Лемнос у Егејском мору, на британској крстарици "Агамемнон" потписано примирје између Турске и чланица Антанте, чиме је Турска изашла из рата, а Османско царство фактички престало да постоји, иако су се његове кулисе и даље формално одржавале. Одредбе примирја из Мондроса биле су крајње оштре према Турској.⁷ С обзиром на несрећан ток и неславан исход османског учешћа у Првом светском рату, разумљиво је да је "рат за независност" под вођством Мустафе Кемал-паше, у коме је рођена модерна и лаичка Република Турска, привукао тежишну пажњу историчара, али и целокупне јавности, и бацио у сенку не само Велики рат, већ и скоро све што се десило пре и после ове победоносне национално-ослободилачке епопеје. Поред званичне кемалистичке, било је и неких паралелних, али потиснутих и маргинализованих линија тумачења одређених аспеката Првог светског рата, али не и интерпретација које би биле кадре да се изборе за шири простор у историјској свести савременог грађанина Турске. Ако је неким догађајима и појединостима из ратних збивања ипак поклањана већа пажња, онда је и то по правилу било у функцији уздизања Ататурковог култа и јачања кохезије нације на вредностима родољубља и доказивању снаге турског човека који је коначно узео судбину у своје руке. Два примера таквог поступка јесу сврсисходно величање једне победе и једног пораза, Галипољске битке и оне на Сарикамишу.

Галипољска битка или, тачније, галипољска операција, једна од најдраматичнијих у Великом рату, вођена је на прелазу између 1915. и 1916. године. После договора са Русијом, да јој препусте Истанбул и обезбеде сигурну пловидбу кроз мореуз Дарданеле, снаге Антанте покушале су, прво са мора, а затим, на подстицај Винстона Черчила, и копненим десантом, да освоје Галипољско полуострво (на турском Çanakkale) и отворе пут ка престоници Османског царства. Под командом Мустафе Кемала, турска војска је после крвавих борби одбацила британско-француске снаге, попуњене трупама из Ирске, Аустралије и са Новог Зеланда (ANZAC). И савезници и османска армија изгубили су по приближно 250 000 војника⁸, слава Мустафе Кемала је вртоглаво порасла, а Черчил је смењен са положаја првог лорда енглеског адмиралитета. У турском наративу о Првом светском рату Галипољска битка попримила је митске размере и доживљава се као преломни тренутак, од

7 Види на пр.: Standford J. Shaw & Eysel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume II – Reform, Revolution, and Republic; The Rise of Modern Turkey 1808-1975, Cambridge, 1977, 327-328.

8 Неки аутори наводе другачије процене броја погинулих, иако се сви слажу да се до сасвим поузданих података највероватније никада неће доћи; тако се у *Историји Османског царства* (Слио, Београд, 2002, 751-752), чији је приређивач познати француски турколог Роберт Мантран, говори о "200.000 убијених или рањених на страни Антанте, 120.000 жртава на противничкој страни".

којег је, упркос поразу Османског царства у рату, почела да се рађа Република Турска, предвођена Кемал-пашом, као Ататурком, "Оцем нације". Годишњице Галипољске битке се увек веома свечано обележавају, при чему је нарочито индикативан начин на који се према њему односе потомци свих учесника, како са победничке тако и са поражене стране. Већ је сâм Ататурк промишљено инсистирао на томе да нема смисла прослављати ову страшну битку искључиво као победу турског оружја, већ као трагични догађај који би, уз достојанствен помен свим жртвама, требало да послужи као наук људима и народима, да се такви сукоби у будућности по сваку цену спрече и избегну. Премда је аутентичност Ататуркових племенитих речи, уклесаних у камен на великом споменику херојима Галипоља, у којима људски изједначава жртве обеју зараћених страна, "Мехмеда и Џонија", научно доведена у питање, званични турски наратив о овој бици усвојио је став о нужности извлачења миротворних порука из најтежних ратних страдања. За Аустралију и Нови Зеланд трагична галипољска операција, у којој је само Аустралија изгубила више од 8000 синова, претворила се у неку врсту државно-националног оснивачког мита, јер су се снаге ових двају доминиона британске круне први пут као релативно самостални субјекти појавиле у значајној улози на светској сцени, па и они обележавању сећања на Галипољску битку, заједно са Турском, придају изузетан значај. Нешто другачије се, у складу са својим поимањем историје, али и садашњице, учешћем у овој кланици диче Бошњаци, чијих је, наводно, 16000 војника похрлило да брани посустало Османско царство. Тако, рецимо, портал "Санџак прес" доноси, у преводу на "босански", следећи одломак из књиге турског аутора Мехмеда Нијазија Оздемира *Чанаккале*: "Бошњаци се били одазвали одбрани Хилафета, у вријеме када су многе земље и народи што су се налазили у саставу османске државе окренули леђа Царевини. На челу оних који су организовали ову војску добровољаца налазили су се Риза-бег Муратбеговић из Новог Пазара и Ахмет-ага Хамзагић из Тутина. Борба за Истанбул доживљавана је као борба за ислам. Осим у људству, Бошњаци су такођер помогли и иметком. Сакупљени новац и накит послали су Февзи Чакмак-паши, који је извјесно вријеме обављао функцију *mutasarrıfa* у санџачком граду Таслици (данашња Пљевља). Данас се о бошњачкој жртви на Чанаккалеу, нажалост, једва да иколико зна. Зато, овај дио историје, свакако представља једну неистражену тачку цјелокупне бошњачке историје па, као такав, заслужује детаљнију историографску анализу и прилаз из више научних и политисторијских аспеката." Било би занимљиво знати шта о тим аспектима мисли члан Председништва БиХ Бакир Изетбеговић који је име целе БиХ седео у првом реду (додуше споредне) свечане трибине код Тријумфалне капије у Паризу, наспрам турског председника Р. Т. Ердогана, чија држава се, упркос привржености неоосманистичкој идеји (а заправо баш зато!) реалполитички мудро и доследно придржава миротворног наратива о Првом светском рату, суштински

идентичном доминантном тону беседе француског председника Макрона?

Друга епизода из Великог рата, којој је званична турска историографија поклонила значајну пажњу, јесте пораз у бици код Сарикамиша (децембра 2015.), вођеној, у суровим зимским условима, против руске војске на кавкаском ратишту, ради заузимања истоименог пограничног града и задржавања контроле над њим. После почетних успеха, османске снаге под командом вође младотурака и једног од главних ривала Мустафе Кемала Енвер-паше, претрпеле су тежак пораз, уз људске губитке од приближно 60.000 душа, укључујући оне који су се смрзли при повлачењу, док су Руси изгубили упола мање војника. Званична кемалистичка историографија инсистирала је, наравно, на кључној одговорности неспособног, а сујетног и арогантног Енвер-паше, чије су катастрофално погрешне одлуке одвеле османске снаге у пропаст. Има и другачијих, уравнотеженијих судова, док је сâм Енвер-паша вести о овом поразу дуго држао под ембаргом, а за фијаско своје кампање оптуживао, поред осталог, и Русима наклоњене Јермене. Тако је и овај болни догађај из прошлости искоришћен за консолидовање представе о свестраној супериорности Мустафе Кемал-паше Ататурка над његовим опонентима у редовима младотурака, као и о жртвама које је турски војник у свим околностима био спреман да положи на олтар отаџбине, без обзира на то да ли се бори и гине у Анадолији или далеко од ње.

Уз извесно неизбежно поједностављивање, може се рећи да су, поред званичне кемалистичке, у историографском приступу Првом светском рату и учешћу Турске у њему, постојале бар још две интерпретацијске линије, левичарско-(интер)националистичка и исламско-конзервативна. Левичари се углавном у најбитнијим оценама придружују кемалистима, сматрају да је улазак у рат, при постојећим околностима, био неминован, иако би неутралност за Османско царство био бољи избор и истичу значај османлијског савезништва за државе Тројног савеза. Ако, пак, критикују одлуку да се уђе у светски сукоб на страни Немачке, кривицу за ту погрешну одлуку углавном пребацују на Енвер-пашу. Исламско-конзервативни дискурс је нешто слојевитији. У његовој основи је жал за Османским царством, истиче се одлука султана да, као свеисламски поглавар, халифа, после више векова прогласи *михад*, испољава се изразита нетрпељивост према младотурцима, посебно Енвер-паши, а кључна улога Ататурка се одвише не коментарише, већ се прихвата као епохална реалност. За пораз Османлија махом се оптужују силе Антанте, њихова недоследност, политичка и тактичка лутања и лицемерје мотивисано себичним интересима, при чему се увек провлачи мисао о ендемском антимуслиманству Запада и хришћана уопште.

Током последњих тридесетак година, а интензивније од политичког успона и освајања власти од стране исламистичких партија (Refah, Fazilet, Ak Partisi...), у Турској се запажа тренд извесног кориговања, односно вредносног преусмеравања

доминантног историографског наратива о Првом светском рату. Кемалистичка верзија, са средишњом улогом Мустафе Кемала Ататурка, полако се "демонтира", иако "Оца нације" још увек нико званично и гласно не доводи у питање. Како постепено јача укупна идентификација са Османским временима, све више се и ратови које је Царство водило доживљавају као "наши ратови", а сва прегнућа, жртве, победе и порази као израз заједништва етнички шароликог муслиманског народа. Ататурково предводништво и кемалистички лаички принципи се полако потискују у други план, као и улога прозападних политичких елита, а у први на историјску позорницу изводи тзв. "обичан човек". Могло би се говорити о афирмисању својеврсног "муслиманског патриотизма", на трагу хибридног, али ефикасног концепта "турско-исламске синтезе", којом се на специфично турски начин остварује спрега, по дефиницији дивергентних, религијског и националног/националистичког идентификационог и идеолошког принципа.⁹ За ову нову историографску и ширу културну пројекцију илустративни су, рецимо, појава и рецепција историјског романа Тургута Озкмана *Tu луди Турци (Şu Çilgin Türkler, 2005)*. Ова широка фреска "рата за независност" односи се на збивања из преломних година, 1921. и 1922. Писана је комбиновањем документарног и уметничког, приповедног поступка, а само у години у којој је објављена доживела је 59 високотиражних издања! Индикативан је и атрибут који уз национално име налазимо у наслову – çilgin. Кад се употреби уз неки народ, поред основног, начелно негативног значења, носи и ону специфичну конотацију поноса због посебне, морално укорене отачаности и судбинске надмоћи, као кад се каже "Срби су луд народ". Озкманов роман одиграо је улогу моћног катализатора националног самопоуздања и самосвести, условно речено, у новом кључу, где се (муслимански) турски народ саборно одупире грчком агресору, потпомогнутом западним државама. Нови "Отац нације" долази одоздо, из народа, и стаје на чело изнова и на новим основама обједињене нације. О дубинском континуитету између османистичког "османског милета", са краја Османског царства, политичког вишеетничког "турског народа" из кемалистичке визије и праксе, и овог неоосманистичког, исламо-патриотски сједињеног турског пука, не може се у овом кратком огледу исцрпније расправљати, јер то је тема за опсежно, свестрано и продубљено интердисциплинарно истраживање. У контексту бављења темом односа Турске према Првом светском рату, рецимо само да је матица његове перцепције у турској историографији и широј јавности била усмеравана и да је меандрирала у складу са погледима на свет и интересима оних који су у датом тренутку или раздобљу одређивали смер унутрашњих процеса и спољнополитичких кретања наследнице Османског царства. Слеђење турских стратегијских интереса био је и остао свима заједнички

⁹ О "турско-исламској синтези" у контексту идеолошке платформе неоосманизма, види у Дарко Танасковић, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, Службени гласник, Београд, 2015.

идејни путоказ на путу којим је и Р. Т. Ердоган стигао на свечану трибину у Паризу, на обележавање стогодишњице примирја у Првом светском рату . Не знамо да ли је данас неприкосновени турски лидер читао пророчку књигу Дејвида Фромкина, али је њене поруке и без читања савршено добро разумео. Неки на Западу, који су је сигурно прочитали, изгледа да нису.

ЛИТЕРАТУРА

Вопицка Чарлс Џозеф, *Тајне Балкана*, Геопоетика, Београд, 2009.

Мантран Роберт (приредио), *Историја Османског царства*, Слио, Београд, 2002.

Танасковић Дарко, *Велики повратак Турске? Неоосманизам или исламизам*, Службени гласник, Београд, 2015.

Танасковић Дарко, "Између историографије и идеологије или турско виђење Првог балканског рата", *Први балкански рат 1912/1913. године: друштвени и цивилизацијски смисао*, књига I, Ниш, 2013, 117-125.

Хаков Џенгиз, *Историја савремене Турске*, Центар за турколошка истраживања Балкана, Призрен, 2011.

Хрвати у Првом свјетском рату, *Вечерњи лист - специјал*, 6. коловоз 2018, Загреб.

Aksun Ziya Nur, *Osmanlı Tarihi*, Istanbul, 1994.

Peter Dincelbaher, *Istoriја evropskog mentaliteta*, Beograd, Službeni glasnik, 2009.

Özakman Turgut, *Şu Çılgın Türkler*, Bilgi Yayinevi, Ankara, 2005.

Shaw Stanford J. & Shaw Eysel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, Volume II – Reform, Revolution, and Republic; The Rise of Modern Turkey 1808-1975, Cambridge, 1977.

Tarih Öğretimimiz ve Ders Kitapları, Istanbul, 1995.

*Darko Tanasković*¹⁰

TURKEY AND THE FIRST WORLD WAR

Abstract

In the light of a tendency to establish a new "politically correct" narrative about the First World War, in which the focus is on the perception of this world conflict from a perspective of the devastating effects on all participants, from which a peaceful message for the future is derived, the author, in the present paper, considers the way in which this new paradigm was applied at the Paris memorial celebration regarding the Armistice in November 2018. There are especially analyzed changes in the reception and historical rationalization of the First World War in Turkey. The case of Turkey is exceptionally interesting and actual, because, having in mind the outcome and consequences of the Great War, the attitude towards it is ambivalent. On the one hand, the First World War brought the end of the Ottoman Empire, but also it created the conditions for the Ataturk Revolution and for the birth of a new, inexperienced and Republican Turkey. Attention was also paid to the changes of the narration about the First World War, which brought the rise of neo-Ottomanism over the last twenty years.

Key words: World War I, Paris, Serbia, Turkey, New Narrative, Ottoman Empire, Kemal Ataturk, R.T. Erdogan, Neo-Ottomanism.

¹⁰ Prof. Dr. Darko Tanasković, Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade

Мило Ломпар
Филолошки факултет, Универзитет у Београду

ПРЕДСТАВА О РАТУ

Сажетак

У овом раду се показује како су политички погледи Милоша Црњанског, изнесени у полемици са Мирославом Крлежом 1934. године, били испуњени трезвеним и продубљеним разумевањем војне идеје, њене везаности са државну идеју, као и дубоким уважавањем ратних прегнућа Србије у Великом рату. Они су, поврх тога, доносили тачне увиде у природу инструментализованог пацифизма, који је био оруђе комунистичке пропаганде између два светска рата. У теоријском погледу, тај пацифизам се може означити као идеолошка рационализација. Тако је један лиричар, какав је био Црњански, у складу са распонима сопствене уметничке осећајности, изузетно оштроумно раскрио и политичке и историјске димензије представе о рату: његови закључци нису изгубили ништа од своје убедљивости и примењивости ни у данашњем времену.

Кључне речи: Милош Црњански, Мирослав Крлежа, оклеветани рат, пропагандни пацифизам, комунистичка идеологија, идеолошка рационализација.

...

Као тема, као повод за разговор, као синтеза разнородних дејстава, од политичких до културних, од идеолошких до уметничких, рат представља *изазов*: какав год став да у вези са ратом заузме, какву год реторичку или уметничку стилизацију да употреби, човек може бити подвргнут проблематизацији. Као да је субверзивност рата – као доживљаја или искуства – увек радикалнија од субверзивности искуства: не можемо се односити према рату на сваки начин, јер постоји очврсло предразумевање које искључује неке од могућих начина. У томе има више него добрих разлога, но присуство добрих разлога не чини мањим пакао наслеђених или пројектованих инструментализација у нашој јавној свести. Немамо спо-

собност да поновимо – у свом доживљају ствари – нешто од наслеђене вишеликости ратних представа: одрешити у осуди насиља, спремни да удовољимо очекивању које је уписано у нас, несклони прекршајима јавних инструментализација, постајемо све више немоћни у разумевању слојевитих модерничких приповедања.

Искуство Великог рата, како се обично назива светско догађање између 1914. и 1918. године, у многоме је одредило – не само тематски него и искуствено и осећајно – *модерни сензибилитет* нашег књижевног искуства. У том смислу појава Милоша Црњанског је изузетна. Он је – током свог дугог уметничког и књижевног трајања – обележио најдалекосежнији и најдужи лук модерног сензибилитета у нас: у разуђеној пуноћи и интензитету дејстава. Само искуство Првог светског рата било је *изразити рез* у духу и осећању људи. У нашим људима који су га преживели, и у уметничком, и у политичком, и у друштвеном смислу, оно се појавило као радикална новост, будући да је добијало обресе сазнања у једној новој држави, у једном измењеном свету и у једном *искуственом споју* који није био довољно разазнатљив. Оно је донело велику изгубљеност, као неко тођење духа у страним подручјима искуства, и велико очајање, као траг човековог непосредног осведочавања у садржајима стварности: да ли су они били условљени историјским околностима или њиховим духовним источницима? Да ли је очајање било *егзистенцијално*, као такт егзистенције, или *историјско*, као додир стварности? Да ли је очајање духовни став или историјски револт?

Та двозначност очајања отиснута је у стиховима песме *Човек нева после рата* Душана Васиљева. Она изражава основни став „послератне генерације”. Историјски рефлекс очајања подразумева искуство човека који је „газио у крви до колена” и који тврди како „нема више снова”. Духовни став – који лебди у некој осећајности која је управљена на нешто што постоји *мимо* стварности – образује се у хоризонту сасвим обичне и чудно недоступне жеље: „ја сам жељан зрака, млека и беле јутарње росе.” Шта је донео рат? Његово искуство *пада* почиње припадати распонима једне *очајне жеље*: зато што је тако једноставна, али неостварива, јер нема више чистоте у којој би била искушана, зато што су и млеко и јутарња роса самоочевидни и истовремено недоступни, јер су раздвојени искуством *пада*, сама жеља је очајна.

Она је отуд вишесмерна: управо је став егзистенцијалног очајања, као плод изразито афективног односа према рату, учинио да доживљај рата буде *перспективизован* у духовном и књижевном искуству Милоша Црњанског. Премда у његовим „видовданским песмама” одјекује протест који изражава сав послератни нараштај, оне – на рубовима осећања које је он изразио и које се најчешће именовало као антиратно – доносе духовно искуство револта. Но, сам револт није управљен (само) на рат него и на свет. То, пак, сугерише како се у духовном искуству

Црњанског, у складу са еминентно модернистичким распонима осећајности, појављује један рефлекс гностичке осећајности:¹ управо је револт њен знак који битно преслојава сам антиратни став.

Јер, ко смо *ми* у стиху: „Не боли нас”²? Ко је сакривен у овом *ми*? Оно је знак неког издвајања, *нас* које не *боли*, у односу на оне које *боли*. Али, само издвајање делује као расцеп, као издвајање које обележава неку бол, одвајање од општости у којој опште *ми* обично борави. Ако је издвајање ипак нека *бол*, као бол издвајања, шта *нас* – који се издвајамо – боли у овом неосећању бола које оглашавамо? Јер, „Грачанице више нема,/ шта би нам таковска гробља?” Ако Грачанице ипак има, зашто нас не боли што је – за нас – више нема? Стихови изражавају протест и гнев оних које краси „презрив осмех робља”. Они, пак, читују *револт* који неће „ни победу ни сјај”. Јер, „победа и сјај” стапају косовско опредељење са видовданском идеологијом, која се појавила као плод послератног света: идеолошки бол, као лажни бол, учинио је да се издвојимо у свом неосећању бола, да би искусили истински (аутентични) бол услед неосећања бола. То је искуство радикалних (авангардних) модерниста. Јер, управо је видовданска идеологија прекривала (патворила) ратно искуство и претварала га у заборав бола: оног бола који је модернистичко искуство дубоко похранило у себе, симболички поунутрашњило и прерађивало, па није могло – све и да је хтело – да га потисне у заборав.

Но, *испод* тог најјучљивијег дејства, стихови доносе дубоки *револт* према свету: бол издвајања у односу на свет је плод сазнања да „ми више томе не верујемо”. То значи да се одиграло нешто што нас је заувек одвојило од веровања у трубе, цвеће, част и срећу. *Унутар* свега тога одиграва се далекосежније издвајање, као оно што истински боли, јер обележава ненадокнадив раскид, пошто „нит ишта на свету поштујемо”. Бол издвајања припада издвајању од света: рат је огласио ово далекосежно издвајање. Он је створио искуство у којем боли оно што не боли, чак боли зато што не боли. Нема, међутим, трансценденције у коју би се могао упутити овај бол услед немања бола, као што нема ни њених сурогата у свету који би га могли учинити разумљивим.

Корелативан са преовлађујућим кретањем светске књижевности, овај онтолошки револт – у књижевном искуству Црњанског – стопљен је са егзистенцијалним искуством апсурда. Да ли је његов *Дневник о Чарнојевићу*, вишеструко провокативан, антиратни роман? Сам Црњански је – у потоњим полемикама које је водио – исказао одређену дистанцу према таквом одређењу. Да ли је био искрен?

1 Giovanni Filoramo, *A History of Gnosticism*, Basil Blackwell, Cambridge MA & Oxford UK, 1990, XI–XVI. Ioan P. Couliano, *The Tree of Gnosis (Gnostic Mythology from Early Christianity to Modern Nihilism)*, Harper, San Francisco, 1992, стр. 249–266.

2 Милош Црњански, *Лирика*, Дела, том I, књиге 1–4, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1993, стр. 26.

Или се тек прилагођавао пред оптужбама да је далеко одмакао на путу самоизневеравања? Премда у *Дневнику о Чарнојевићу* има пацифистичког и дефетистичког расположења, дистанца Црњанског је била оправдана.

Гласовит почетак романа погађа у средиште уметничког сензибилитета Црњанског: „Јесен, и живот без смисла. Првео сам ноћ у затвору са неким Циганима. Вучем се по каванама. Седнем крај прозора, и загледам се у маглу и у румена, мокра, жута дрвета. Где је живот?“³ Реч *живот* има два различита значења: ако је „живот без смисла“ оно што испуњава човека и његов свет, који се живот призива у питању „где је живот“? Постоји неки живот *овде*, у свету, који је „без смисла“, али то није сав живот: има неког живота и мимо света. Где? Тако се – унутар ратног доживљаја Црњанског – постепено образује двоструко осећање живота: живот без смисла као неаутентичност у свету и живот као аутентичност ван света. Они нису истоветни, али су *спојени* у осећању живота. То значи да је живот у свету *стран*, као што је живот ван света *властит*. Тако настаје однос између страности и властитости који ситуира приповедно искуство Црњанског у подручје аутентичности. Осцилације између садржаја аутентичности испуњавају језгро приповедног и поетског искуства Црњанског.

Унутар тих осцилација вртложи се његова тематизација рата. Премда *Дневник о Чарнојевићу* репрезентативно *подразумева* ратне садржаје, његов почетак не тематизује рат: као што ће се значења света у роману равноправно распростирати и на ратне и на не-ратне садржаје. Отуд рат не делује као посебност него као израз света: револт против рата постаје револт против света или индиферентизам у односу на свет. То значи да је, већ на модернистичким почецима, рат код Црњанског – што је удео искуства Првог светског рата – постављен вишесмерно.

У чланку „Оклеветани рат“, у 1934. години, Црњански записује како је пацифизам стара ствар на свету, јер је константан израз човековог разумевања историје, па је „врло схватљив“⁴ после великих ратова. Он, дакле, обележава пацифистичко становиште као основано и оправдано. Да Црњански сматра да је пацифистичко становиште *оправдано*, показују његове речи о томе како су после Првог светског рата „сви баш под ужасом једног огромног, на жалост као увек пролазног, таласа пацифизма“.⁵ Ако оцењује да је пролазност пацифизма нешто за чим ваља жалити, онда Црњански има начелно благонаклон став према пацифизму. Но, као што константност пацифизма има у сваком времену своје посебно значење, тако Црњански у послератној духовној ситуацији времена наглашава

3 Милош Црњански, *Приповедна проза*, I, Дела, том II, књига 5–7, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1996, стр. 125.

4 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, Дела, том XI, књига 22–23, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1999, стр. 395.

5 Исто, стр. 395.

„оно што је у том пацифизму било криво”. То је „апсурдна пропаганда” као „један духовни и морални терор који није трпео поговора, а није имао ни обзира”.⁶ Постоји, дакле, пацифистичка пропаганда која представља безусловни и безобзирни терор. Шта то значи?

Црњански разликује суштину пацифизма као једне од општељудских константи, која се појављује у времену подстакнута импулсима тренутка, од пропагандне употребе пацифизма у којој је сам пацифистички став превасходно образаина неке њиме закрите намере. Он, дакле, указује на постојање политичке подлоге у средишту пацифистичке пропаганде. На њу, а не на пацифизам као такав, бива усмерена критичка оштрица Црњанског. Јер, он у овом чланку настоји да осветли једну сасвим конкретну политичку појаву у (1) њеном непосредном садржају, (2) њеној подлози у доминантним токовима времена и (3) њеном општем значењу на историјској позорници. Сам чланак Црњанског – поред антрополошке и метафизичке димензије – има неколико *политичких* димензија: негативно-критичку, позитивно-активистичку и апликативну димензију.

Тако писац *Сеоба* покушава да докучи на каквом политичком хтењу почива захтев у којем се тражи „не само од наших срца, него и од нашег мозга... да верујемо да више никад неће бити рата”.⁷ Такав захтев налази се у сукобу са реалистичким садржајем историје, па је супротстављен „најгрознијим примерима сасвим супротних доказа”.⁸ Црњански имплицитно утврђује да је рат – као и пацифизам – константа човековог постојања. То значи да он није само *могућност* нити чак *вероватност* у политичким супротностима тадашњег времена него готово њихова *извесност*. Црњански обликује *реалистичко становиште* у схватању како пацифизма тако и рата у људској историји. Тек са упориштем у таквом виђењу ствари, он предлаже прикладну примену реалистичких схватања у савременим приликама.

Са упориштем у једној реалистичкој и песимистичкој процени историјских садржаја, Црњански наглашава како је актуелни пацифизам постао – идеолошка рационализација. Шта значи настојање да се његов увид подведе под значења радикализма, премда он очитује чисту трезвеност једне усредсређене пажње и свести, која је упозоравала да рата мора бити и да га мора бити *hic et nunc*? Тачност његовог упозорење су потврдили потоњи догађаји. Пројектовање радикализма у овакав увид свакако је било плод човекове потребе за самозаваравањем. У антрополошком језгру својих сугестија, Црњански се налази у важном сукобу са људским очекивањем, јер не оснажује човекову потребу за илузијом, која успављује човеков страх и позорност пред оним што је најопасније. Он подстиче трезвену

⁶ Исто, стр. 395.

⁷ Исто, стр. 395.

⁸ Исто, стр. 395.

свест о опасности као реалистичку свест свакодневног бивања. Он преводи свакодневно бивање у његову драматичну, радикалну и граничну ситуацију. То значи да – ма и нехотично – буди егзистенцијалну аутентичност свакодневне ситуације. Отуд долази у *објективан сукоб* са јавном свешћу.

Јер, они који имају користи од јавне свести која је успавана и запетљана у рукавце својих свакодневних сензација и искустава настоје да је појачају тако што негативно *вреднују* рат: као да се његова константност може отклонити пуким вредновањем. Ту је темељ пацифистичке пропаганде. Она негативно вреднује рат не зато што подлеже самообмањивању него зато што је вођена одређеном намером. Јер, она настоји да јавну свест *хипнотише* и *паралише* негативном оценом рата. То значи да није на делу аутентични пацифизам, као један егзистенцијални и морални став, него нешто патворено и инструментализовано као што је пропаганда. Отуд одлучујуће питање гласи: у име чега и са којим циљем настаје ова пропаганда?

У складу са раскривањем идеолошке рационализације коју оличава пацифистичка пропаганда, раскривањем које обележава негативно-критичку димензију чланка, Црњански развија и позитивно-активистичку димензију у осветљавању самог рата. У колоплету односа између негативне и позитивне аргументације обликован је његов најчувенији политички чланак. Његов трећи – можда и пресудни – моменат оличава историјска и политичка *примена* обеју аргументација на наше прилике у 1934. години. Од изузетног је значаја учити како ниједна од димензија овог политичког чланка није нова у Црњанског, јер је он користио њихове мотиве и у неким ранијим чланцима. То значи да се Црњански није мењао у својим погледима, већ да је историјски и политички контекст у којем се појавио његов чланак изазвао одзив који ће бацати трајни одијум на великог писца.

У негативно-критичкој димензији чланка Црњанског, која позива да се „прегледа географска карта света”,⁹ открива се како је пацифистичка пропаганда веома селективно распоређена, јер је нема ни у Кини, ни на многим обалама океана, ни у САД-у, ни у Јапану. Она је „у облику апсурда... била европски специјалитет, као и ратна, и долазила је, тенденциозно, из побеђених држава, пре свега”.¹⁰ То није неко ново сазнање Црњанског, већ његов стални мотив, јер се појавило и у чланку од 15. новембра 1932. године, у којем се – кроз детаљан опис мађарских реваншистичких планова – наглашава да се „свет данас радо кљука буникама пацифизма које се, то је бар непобитно, извозе, а не цене у тзв. побеђеним државама”.¹¹ И у чланку од 27. новембра 1932. године препознајемо сличан тон:

⁹ Исто, стр. 395.

¹⁰ Исто, стр. 395.

¹¹ Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, Дела, том XV, књ. 32–35, Задужбина Милоша Црњанског – Catena mundi, Београд, 2017, стр. 192.

„Мада пацифисте још грлато певају своје химне вечном миру, небеса над главама нашим, очевидно, муте се и нису, ни према Северу нашем, плава.”¹² Црњански наглашава пацифистичку пропаганду „у облику апсурда”. То значи да је његова критика усмерена на инструментализацију и употребу пацифизма, односно на пацифистичку рационализацију једног скривеног наума, који он сасвим прецизно и тачно везује за интересе „побеђених држава”. Он, дакле, не критикује само начело пацифизма него његову употребу.

Отуд *такав* пацифизам, чија је основна особина – употребљивост, „није имао одлике размишљања, увиђања, логичног расуђивања”, нити је пропаганда за мир била „разложна, разборита, заснована на убеђивању економским разлозима”. Будући да је „била дефетистичка и фанатична”, *таква* – употребна – пропаганда је створила једну сасвим недиференцирану слику рата, јер је све садржаје рата – повод, циљ, карактер, облике – подвела под своју намеру, па је сузила њихову егзистенцијалну, историјску и културну вишеликост. Употребно обликована представа о рату *једино* је одговарала намери пацифистичке пропаганде која је „снагу... своју често црпла из клеветања рата и војника”.¹³ Реч *клеветање* обележава да Црњански има на уму крајњи циљ ка коме воде јавни поступци пацифистичке пропаганде. Он, наиме, у њеном исходу препознаје потпуно обезвређивање фигуре *војника*: „горе од свих забушаната и макроа дочекао је војник, у побеђеним државама да га светина презире и исмева.”¹⁴ Ова пропагандна перспектива – коју Црњански везује за Ремарков роман *На западу ништа ново*, што је свакако одјек његове полемике са Нолитом, јер представља алузију са предумишљајем – била је усмерена „не само против милитаристичких идеја и принципа, него и против саме војске, као такве”.¹⁵ Пацифистичка пропаганда била је вођена, дакле, конкретном применом на практичну снагу војске.

А зашто? „Да би се могли спровести револуционарни програми, класни удари, требало је припремити распадање војске.”¹⁶ Тако се револуционарни наум појављује као исходна тачка пацифистичке пропаганде. Њено комунистичко порекло очитује њену примену и умишљај: ако је револуција класно насиље, онда оваква пацифистичка пропаганда утире пут *револуционарном насиљу*, јер је усмерена ка ослабљивању могућег противпокрета, чији би врх било војно насиље. Она, дакле, није ношена тежњом ка уклањању сваког насиља, пошто не утире пут миру него револуционарном насиљу. Отуд она – строго узев – пацифизмом прикрива своје насилно усмерење. То постаје очигледније ако се самери са комунистичким

12 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 202.

13 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 396.

14 Исто, стр. 397.

15 Исто, стр. 397.

16 Исто, стр. 397.

извором пацифистичке пропаганде, будући да „класна држава марксистичка почива на милитаристичким принципима”.¹⁷ Црњански опажа како марксистичка држава, крај свеколиког подстицања пацифистичке пропаганде, не доводи у питање своју војну снагу нити војни карактер својих унутрашњих односа. То значи да пацифистичка пропаганда – као што Црњански показује – има селективан карактер, јер нема универзалних својстава, па се употребљава на циљани начин.

Тешко је оспоравати сазнање о томе да су потоњи догађаји дали за право Црњанском: они су и у историјском и у теоријском смислу потврдили основаност његове критике пропагандног пацифизма. Као и у битним садржајима полемике са СКЗ-ом и Нолитом, Црњански је у својој критици био у праву: посебно ако ствари сагледавамо из историјске (потоње) перспективе која пресудне теме осветљава у њиховим друштвеним и културним последицама. Ако је – у време када се чланак појавио, у марту 1934. године – нека од његових тврдњи могла звучати емфатично или пренаглашено, онда је тако изгледало услед устаљених и снажних јавних представа, које су у чланку посредно биле доведене у питање. Кад је нестало – са променом јавне свести – таквих представа, када је историчарево око проценило збивања дошла после реченица Црњанског, посебно оних реченица које наговештавају како пацифистичка пропаганда утире пут револуционарном насиљу, показало се да су његова тврђења била заснована, прецизна и, понекад, пророчка.

Насупрот негативне и пропагандно обликоване представе о војнику и рату, Црњански – у оквиру позитивно-активистичке димензије свог чланка – сугерише друкчију представу. У њој има различитих садржаја, јер су поједине поенте означене политичким, док су друге поенте обележене уметничким нагласцима. Оспоривши како је једини тренутак непомућене радости у војном животу био тренутак „кад су чућећи у круг војници вршили нужду”,¹⁸ Црњански исписује најчувенију – и најозлоглашенију – реченицу читавог чланка: „Они, међутим, који су били у рату, и лежали међу мртвима знају да је рат величанствен и да нема вишег момента, никада га није било, у људском животу, од учешћа свесног у битки.”¹⁹ Да бисмо проценили значење инкриминисане реченице, неопходно је узети у обзир неколико момената.

Она има компаративни корелат у реченици из Јингеровог романа *У челичној олуји*, из 1920. године, у мери да делује као њен одјек и резиме: „Када сам тешко ударио о дно рова, био сам убеђен да је дошао неопозиви крај. А на чудан начин тај тренутак спада у сасвим мали број оних, за које могу да кажем, да су заиста били срећни. У њему сам, као осветљен муњом, схватио свој живот у његовом

¹⁷ Исто, стр. 397.

¹⁸ Исто, стр. 397.

¹⁹ Исто, стр. 397.

најдубљем обличју.”²⁰ Ово нијансирање граничне ситуације није непознато ни левичарски ни анархистички надахнутом миљеу тог времена.²¹ Но, несумњив је полемички карактер реченице Црњанског: насупротив пропагандно недиференцираној представи о рату, коју циљано обликује и развејава пацифистичка пропаганда, Црњански – у полемичком маниру – недиференцирано уписује у садржај рата једно прећутано искуство.

Полемички карактер реченице потпуно је јасан, ако је самеримо са сврхом којој стреми: „докази неизбежности, моралне вредности, докази патриотизма, херојства, рату уопште нису ни потребни.”²² Овим садржајима је упућен нагласак Црњанског о свесном учешћу у бици: не о изнуђеном, присилном или непромишљеном него о *свесном* учешћу. То није нов мотив код Црњанског, јер је у чланку од 19. новембра 1929. године, у опису погибије мајора Милутина Петровића у Церској бици 1914. године, као погибије која је симбол читавог једног нараштаја, нагласио како је у њиховом херојству најупечатљивије „лако и скромно ношење своје судбине и један непрекидни низ свесне смрти за нешто добро, светло, по врховима брда и планина”.²³ То је иста линија аргументације коју доноси чланак „Оклеветани рат”: и по поводу, и по примерима, и по разлозима, и по интонацији.

Величанственост рата не проистиче, дакле, из пуке чињенице његовог постојања него из његове везе са свесним учешћем у *херојској* димензији човековог постојања. Премда ставља у дејство епску подлогу наше националне егзистенције, Црњански – у свом противстављању рата миру – пресудно активира дубинску осу сопствене *уметничке* имагинације.²⁴ Јер, ова реченица обележава рат – у опозицији са миром – кроз однос између аутентичности и неаутентичности. То би значило да Црњански посредно посеже за онтолошким искуством сопственог приповедања.

Премда је, дакле, само посезање вођено политичком и полемичком сврхом, оно обележава чудан сплет онтолошко-уметничког и практично-политичког искуства. Није, наиме, једино важно *одакле* (онтолошко-уметничко искуство) долази ова реченица о рату који је величанствен, већ је важно *против* чега је она усмерена, пошто то показује *куда* она стреми. Јер, „пацифизам кад негира светлу страну рата... морао би да нађе неке узвишене податке и високи приказ мира”: пацифизам би морао бити образложен на тај начин зато што светла страна рата – његова величанственост – може бити оспорена и обезвређена само неком једнако

20 Ridiger Zafranski, *Romantizam (Jedna nemačka afera)*, prevela Mirjana Avramović, Adresa, Novi Sad, 2011, стр. 243.

21 Исто, стр. 244–245.

22 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 397.

23 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 147.

24 То показује околност да ће се управо официрске смрти описане у чланку од 19. новембра 1929. године сетити тридесет седам година касније: у уметничком контексту *Хиперборејаца*, том VI, књ. 11, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1993, стр. 613.

вредном узвишеношћу мира.²⁵ Аутентичну величанственост рата ваља обезвредити аутентичним вредностима мира. Но, „живот мирнодопски, иначе, сам по себи, пун гада, мизерија, очаја и нискости, не може, или бар није могао пре, да издржи поређење са узвишеним сенкама рата”.²⁶ Да ли је ова реченица сасвим неочекивана?

У наменски писаној причи *Динарски тип авиона* – из априла 1926. године – на сличан начин се разрешава, у јунаковом унутрашњем револту против поробљивачког потцењивања малих народа, у раздраженом изазову, опозиција између рата и мира: „Грчевито стегнутом десном руком, он је стискао обарач и викао раздраган: рат, рат, рат. Сав тај мир, глупи и понижавајући живот, пун баналности, сви ти магацини, сви ти обешешаклуци, око његовог дома. Нашто та жалост, за ким жале, зар за тим бедним животом, свакодневицом сплетака и коњошења?”²⁷ Премда логично уклопљена у лик јунака који је војни пилот, ова размишљања показују изразиту способност Црњанског да се *уживи* у неочекивану приповедну перспективу. Као да је дошло до приповедног активирања неког потенцијалног садржаја у хоризонту аутентичности: оно што је било страно, попут агоналног својства рата, па се налазило у позадини приповедног доживљаја у *Дневнику о Чарнојевићу*, одједном је постало *властито*, па је избило у први план – као и у *Сеобама*. То никако не може бити мотивисано неким идеолошким схватањем, попут фашизма, јер се појављује осам година раније од чланка „Оклеветани рат”. У њему – *nota bene* – Црњански не спомиње све сенке рата, међу којима свакако има сенки у односу на које је мирнодопски живот супериоран, већ он – полемички асиметрично – наглашава *узвишене* сенке рата.

Свест о узвишеним сенкама рата, у сагласности са свешћу о светлој страни рата, има у себи – ма и неименовано – свест о ниским сенкама и тамној страни

25 На овом месту свог чланка Црњански је исписао најпроблематичнији исказ у својој одбрани светле стране рата, јер је нагласио „његову селективност, његов биолошки значај у развоју и 'напретку' човечанства” (Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, 398). Ову реченицу ваља разумети у њеној огромној усамљености у чланцима и делима Милоша Црњанског, као неку концесију времену у којем се веома много говорило о раси, о биолошком наслеђу у човеку, о типологији цивилизације. Но, он је понекад, као у чланку од 9. новембра 1932. године, ношен својом критиком мађарске политике, знао да каже како су Мађари „у сржи својој још увек народ азијски”, који има „покрете, фаталисте, Азијата” (Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, стр. 181–182). Ово обезвређивање део је једног културолошког представљања ствари, па и различити духови од Црњанског, попут Крлеже, знају да – чак у октобру 1977. године – посегну за њим: „Православље Достојевскога је руско, а руско православље је Азија.” (Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II (1975–1977), Svjetlost, Sarajevo, 1990, стр. 274.) Док су Мађари пореклом са азијских страна, дотле је православље у Русију дошло из Византије, па је Крлежина представа лишена било каквих историјских трагова и представља културолошку представу: утолико пре што се односи на појединачног човека.

26 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 398.

27 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 72.

рата. То значи да Црњански не тотализује појам рата представом о његовој узвишености. Он, штавише, сугерише како представа о рату – какву и сам настоји да учврсти – ипак подлеже корозивном протицању времена, пошто његово чуло остаје будно за могућу промену доживљаја рата у духовној ситуацији времена. Јер, он опажа како живот мирнодопски „бар није могао пре” да издржи поређење са узвишеним сенкама рата. Речи „бар није могао пре” показују како Црњански има врло осетљиво чуло за *лом* који се одиграва у модерним временима. У тим речима као да се налази тамна слутња да можда садашњи мирнодопски живот, крај све своје нискости и сазнања о томе да не може да издржи поређење са узвишеним сенкама рата, има моћи да превлада у човековој представи о рату.

Сама опозиција између узвишених сенки рата и мизерије мирнодопског живота постављена је, у свом онтолошком искуству, као опозиција између аутентичности ратне и неаутентичности мирнодопске ситуације. Као гранична ситуација, како ју је стилизовао Црњански, насупрот Ремарку, ратна ситуација носи дах аутентичности. Мирнодопска ситуација, како је у чланку стилизована и каква се каткад појављивала и у његовим писмима, делује – пак – као неаутентична, премда је он могао пронаћи садржаје граничности и у њој. Зато што је гранична ситуација, ратна ситуација – у којој је живот *свесно* стављен на коцку – јесте узвишена, величанствена и – *nota bene* – уметничка; зато што не оличава *свесно* стављање живота на коцку, мирнодопска ситуација остаје неаутентична. Да ли је – у схватањима Црњанског – свесно стављање живота на коцку само по себи потврда аутентичности и из ње изведене вредности ратне ситуације? То би херојску димензију егзистенције подједнако остављало отвореном и за добро и за зло. Да ли је, отуд, потребан још неки садржај у доживљају аутентичности, да би ратна ситуација имала вредност коју у њој препознаје Црњански?

То нам открива апликативна димензија чланка Црњанског. Поред негативно-критичког и позитивно-активистичког осветљавања ратне ситуације, поред сугестије о њеној неумитности, у чланку Црњанског је веома развијена апликативна димензија. Ова димензија културне и политичке *примене* општих представа о рату, осветљавањем наше историјске ситуације, можда и управља схватањима која наизглед само примењује. То значи – што је пресудно – да критика пацифистичке пропаганде, оптужене за клеветање рата, има својих адреса у нашој средини, као што и сазнање о величанствености рата има својих адреса у нас. Свест о *примени* општих сазнања о рату и пацифизму не само да сужава *фокус* чланка него, откривајући његов реалан и историјски садржај, назначује *језгро* сваког изведеног уопштавања.

Сам Црњански управо *то* наглашава. Он свест о величанствености рата одлучно везује за српске ослободилачке ратове: „Бивши наши ратници, који су остварили један грандиозан план толиких генерација од Косова наовамо, данас су

повучени, скромни”, па „кад се спрема велика прослава двадесетогодишњице првих регрута из тада тек ослобођене Јужне Србије, морао је један књижевник да истакне величину те ратничке екстазе.”²⁸ Величина ратничке екстазе и „дубоки значај великих жртава” који испуњавају Црњанскову представу о *величанственом рату* садржински су укотвљени – и препознати – у српским ослободилачким ратовима. То није нов него познат мотив Црњанског, јер он у чланку од 23. октобра 1932. године, посвећеном двадесетогодишњици Кумановске битке, упозорава: „Не завараваймо се, на дан ове битке бар, признајмо: нема величанственијег призора, нема дубљег осећаја заједнице, нема чистијег узвишења мисли и душе, од битке, од учешћа у бици једног народа.”²⁹ У поимању *свесног* учешћа у бици нису, дакле, пресудни – премда су неопходни – човекова храброст и јунаштво. Јер, херојска димензија егзистенције – као знак аутентичности – постоји тек када је спојена са *свесним* стављањем живота на коцку у одбрани слободе. Рат је, дакле, величанствен када подразумева *свесно* жртвовање у одбрани слободе. Јунаштво није – као што је давно опомињао Лаза Костић – довољно за такву величанственост: оно – као да додаје Црњански – није довољно ни за њену аутентичност.

Позитивно-активистичка осветљења ратне ситуације имају, дакле, свој корелат у српским ослободилачким ратовима. Премда је Црњански употребио своју уобичајену синтагму „наш народ” и у овом чланку, која код њега подразумева представу о југословенском народу, сасвим у духу официјелног југословенства у 1934. години,³⁰ ипак се – у полемичком кретању Црњанског – опажа позадинско премештање тежишта, које је изнедрило свест о *српској страни* нашег народа. Она је, штавише, усредсређена на „ратнички елемент” који је вековима био најбољи у подручјима „где су били Турци”. Црњански чак тврди да је тај елемент „не само најздравији и најотпорнији него и најморалнији и највише саблажњен”.³¹ Тај елемент је у дубинској вези са сељаштвом које је „једини сталеж који мртве не клевета”: „нема у њему подсмеха према војнику, јер су исто и у најдубљим тренуцима увек исто”, као што „у њему нема ни тог пацифистичког величања живота под сваку цену, а има једна озбиљна и суморна светиња рата”.³² Политички поглед Црњанског на рат поново се показује као диференциран: у реченици да „наш народ, заиста, не треба учити шта је патња у рату”,³³ пошто „за наш народ, напаћен

28 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 395.

29 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 176.

30 Он понекад изневерава историјске чињенице у корист југословенске идеологије. Тако у чланку од 7. октобра 1933. године, описавши боравак краља Александра на Крфу, он помиње како владар обилази „југословенска бојишта” (Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, 220), премда је реч о српским бојиштима из Првог светског рата.

31 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 398.

32 Исто, стр. 398.

33 Исто, стр. 398.

и гажен вековима, заиста се не може прикачити шлем хушкача”.³⁴ Црњански поново утврђује како одбрамбени и ослободилачки рат има у себи својства која – у перспективизму пишчевог погледа – превазилазе пропагандни доживљај рата, јер рат постављају у метафизичко-историјску димензију која човеку у њему подарује – аутентичност.

Но, ни историјско-метафизички доживљај рата није тотализован у схватањима Црњанског, већ је прожет конкретним и политичким рационалностима: „ако унизите и оклеветате његово учешће у прошлом рату, ако упрљате ратове Србије, једини капитал у нас који још није проћердан, шта ћете имати том намученом народу лепога рећи?”³⁵ Тај мотив се већ појавио у чланку од 23. октобра 1932. године: „Оно што је омогућило песму у бици на Куманову, најбоље је у нама и ако нам се и то одузме, ничег више нећемо имати до траља.”³⁶ Црњански уважава друштвено најобезвређенији слој, па проговара на начин који баштини осећања маса, јер опажа традицијски обликоване садржаје националне егзистенције. То је парадокс Црњанског: његово друштвено чуло као да је плебејско, док је његово духовно чуло – аристократско.

Но, он истовремено опажа како се одиграва далекосежно померање смисаоних нагласака у пацифистичкој пропаганди. Она је преплављива јавну свест поражених држава у Првом светском рату, док у нас припада „клеветницима рата”, који хитају „у исмевање мртвих и вицева на рачун Кајмакчалана”.³⁷ То је алузија која прецизно утврђује своју политичку адресу. Поунутрашњивање пацифистичке пропаганде у нашој јавној свести значи, пак, постепено превредновање ратног подвига Србије из перспективе поражених држава. Ако поражене државе, вођене ресантиманом, имплицитно траже повратак на предратно стање, онда ситуирање Србије у њихово коло, има исход у једном кретању које је усмерено против њених ратних постигнућа и подвига. Отуд оно обухвата и југословенску државну идеју као пресудни плод тог подвига.

Том културно-политичком циљу служи обезвређивање ратова Србије у нашој марксистички надахнутој пацифистичкој пропаганди. Својим истанчаним *историјским* – а не политичким – чулом, Црњански се противи таквом културно-политичком кретању. Његов доживљај рата појављује се, дакле, као вишеструк: у њему препознајемо пишчеве метафизичке, уметничке, историјске, политичке представе о рату. Управо вишеструкост пишчеве представе показује диференцираност доживљаја рата у полемичкој оптици Црњанског.

У полемичком усредсређивању на чланак Црњанског, које је вођено начел-

34 Исто, стр. 399.

35 Исто, стр. 399.

36 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 178.

37 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 399.

ном разликом у сагледавању рата, пошто је лишено погођености, кад њега лично ниједна реч није подразумевала, Крлежа – у четвртом броју часописа *Данас*, у марту 1934. године – прибегава карактеристичној *замени тезе*. Он о српским ослободилачким ратовима не каже ништа: ни у алузији. То значи да су из видног поља потпуно уклоњени конкретни садржаји, сврха и циљ чланка Црњанског. Иако би га класна мотивација могла подстаћи да се солидарише са величином српског војника који је сељак, Крлежа као да је у томе онемогућен дугим трајањем аустро-угарског наслеђа – и као комунистичког, и као друштвеног, и као културног – у себи. Премда и сам војник поражене војске Двојне монархије, Црњански има вољу – услед свог плебејског друштвеног осећања и услед свог *националног осећања* – да разуме *драму* српског војника, његове „моралне вредности, доказе патриотизма”, и да се *уживи* – услед свог осећања за аутентичност – у *величину* његовог подвига, његове „доказе неизбежности... херојства”. Тако њихова полемика добија и надлични карактер: не само као расправа између ројалиста и комуниста, националиста и интернационалиста, него и као расправа између значења српских ослободилачких ратова и *хабзбуршке константе* која трајно надахњује сумњу у њих.

Крлежина *замена тезе* има за циљ да уклони диференцирано и слојевито осветљавање рата у чланку Црњанског, да би наметнула – као полемичко поприште – одлучивање о томе ко је *за а* ко *против* рата. Овакво сужавање и изневеравање полемичког садржаја битно је, међутим, усаглашено са импулсима комунистичке (пацифистичке) пропаганде, која несметано траје док се на совјетској територији – пуну деценију – одвијају скривени и заједнички облици сарадње између немачких и совјетских индустрија и војски.³⁸ То је могло бити познато Црњанском. У новинском чланку из Берлина од 1. јануара 1937. године – пар година после ове полемике – он бележи „да страни новинари у Берлину сматрају, крај све вике са обе стране, да између Совјета и Немачке, ипак постоји трговина.”³⁹ И у чланку од 4. јуна 1937. године, Црњански је изричит када је реч о времену сарадње: „Немачка је, заиста, пре доласка на власт нациста, била у интимним дипломатским, трговачким и војним односима са Совјетима.”⁴⁰ Да ли му је у свести било – као што је морало бити – како се његова полемика са Крлежом није одвијала на маргини него у језгру светскоисторијских кретања?

Крлежа ставља у дејство тадашњу поделу на свет мира и на свет рата, као што усваја комунистичко самопрепознавање у садржајима мира, да би 1939. године био затечен споразумом Хитлера и Стаљина. Ова затеченост је припадала многим комунистима. Неки од њих су, разочарани попут Артура Кестлера, напу-

38 Ханс Магнус Енценсбергер, *Хамерштајн или непоколебљивост*, превели Босиљка Милакара и Ана Милакара, Прометеј, Нови Сад, 2011, стр. 72–81.

39 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 401–402.

40 Исто, стр. 461.

стили саму комунистичку формулу, заменивши је американизмом, док је Крлежа очувао формулу кроз критику стаљинизма и апологију лењинизма: није најмањи разлог била чињеница да је лењинизам био погодан за задовољавање хрватских културнополитичких интереса.⁴¹ Занимљиво је да је Црњански – 4. јуна 1937. године – искључивао могућност сарадње нациста и комуниста: „Само онај, ко не познаје Хитлера, може мислити да би могло доћи до сарадње између Стаљина и њега.”⁴² Ова реченица узорно показује како он политички промашује тренутак, јер је до сарадње ипак дошло. Али, она – у исти мах – открива како је *историјски* био непогрешив, јер је погодио *правац* кретања, пошто је привремену сарадњу Немачке и Совјетског Савеза сменио рат до истребљења. Није, дакле, могло бити истинске сарадње: баш као што је он тврдио. Њихов споразум, као и совјетско-фински рат 1940. године, потврдили су и његова тврђења о комунистичком пореклу пацифистичке пропаганде и милитаристичким начелима комунистичке државе.

У Крлежином чланку, који је ношен карактеристичним комунистичким манихеизмом у постављању ствари, није најважнија околност да Црњански бива показан као пропагандиста ратничке идеје и рата, већ настојање да се докаже како су „ови чланци г. М. Црњанског” истински „писани на линији Goebelsa или von Rarpena”: „њима данашњи новинар Црњански вријеђа пјесника Црњанског”.⁴³ Према сасвим политички мотивисано, ово опажање постаје значајно на парадоксалан начин, јер нехотично доводи у средиште пажње уметничко виђење рата код Црњанског. Крлежа је – као и Милан Богдановић неку годину раније – посегао за аргументом *ad hominem*. Јер, о ваљаности или истинитости политичких чланака Црњанског не одлучује сазнање о њиховој сагласности или несагласности са поезијом или прозом Црњанског. Али, поређење је полемички погодно да би сугерисало утисак о моралној недоследности *човека* чије је име у потпису политичких чланака – Милоша Црњанског. Крлежа, дакле, тврди како је дефетистичка књижевност Црњанског, посебно *Лирика Итаке* и *Дневник о Чарнојевићу*, са посебним нагласком на циклус „видовданских песама”, била истоветна са оном литературом коју Црњански у својим политичким чланцима – осуђује. Отуд би полемичке оптужбе које износи Црњански биле један облик самоизневеравања.

Да би могао да изнесе овакву тврдњу, Крлежа је морао да сузи и поједностави виђење рата какво постоји у политичком чланку Црњанског. Тако је занемарена свест о грозотама рата *упркос* којима је рат оцењен као величанствен, јер извире из ослободилачких и одбрамбених својстава, каква дочаравају ратне победе

41 То показује околност да у *Излету у Русију*, из 1926. године, Крлежа не уочава никакву противречност између сопствене апологије лењинизма, нарочито у контексту интернационалистичког карактера Октобарске револуције, и сопственог позива – у тој истој књизи – на политички повратак хрватству.

42 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 461.

43 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 678.

Србије. То је значило да Црњански исходиште *грозоте* и *величанствености* рата проналази у свести о његовој неумитности, која као да из неке удаљене, нестварне и пострањене перспективе – сасвим књижевне – прожима светскоисторијску позорницу. Да ли се у спајању супротносмерних дејстава у доживљају рата – грозоте и величанствености – очитује књижевно и уметничко опажање Црњанског?

Све је то Крлежа ставио у дубоку и тамну сенку, да би Црњансков појам рата свео на нацистичку праксу и политичку оријентацију и, чак, повезао са давнашњим оправдањима немачког милитаризма.⁴⁴ Ако имамо у виду да Црњански изричито говори о ратним победама Србије, онда је Крлежина сугестија чист фалсификат: како неко ко говори о величанствености ратних победа Србије може бити проповедник рата у духу немачког милитаризма? Техника кривотворења и симплификације карактерише и Крлежину оцену уметничког виђења рата у делу Црњанског, јер је нетачно сводити то виђење на *Дневник о Чарнојевићу* и *Лирику Итаке*.

У односу према *Дневнику о Чарнојевићу*, Крлежа изводи циљано сужавање своје критичке пажње, јер пореди полемичку реч Црњанског о рату као највишем моменту људског живота, која је обременена значењима одбрамбеног и ослободилачког рата, са једним приповедним описом рата као лудила у мору блата. Сам полемички поступак је ефектан, али није ваљан; он има учинак, али нема разлог. Јер, Црњански полемички пореди аутентичност ратног подвига са неаутентичношћу мирнодопског живота. Да би било показано како он противречи сопственој уметничкој представи о рату, требало је показати како је у *Дневнику о Чарнојевићу* било сасвим супротно, јер је мирнодопски живот добио виши ранг – у хоризонту вредности – од ратног живота. Нема, међутим, ничег таквог у роману Црњанског, јер осећање апсурда прожима сваку од приказаних стварности у приповедању.

А ако су и ратни и мирнодопски живот у *Дневнику о Чарнојевићу* испуњени осећањем егзистенцијалног апсурда, онда то значи да оно испуњава сваки – а не само ратни – садржај живота. Јер, оно представља једно егзистенцијално осећање – у модусима меланхолије, очаја, равнодушности, утопије, отуђености – које исказује универзалност искуства. Када, дакле, Црњански полемички говори о величанствености рата, он не опозива своју приповедну слику рата, пошто не говори у њеном хоризонту.

Крлежа је могао да конструише представу о противречности на други начин: ако су и ратна и мирнодопска ситуација у *Дневнику о Чарнојевићу* испуњене осећањем апсурда, онда Црњански – у чланку из 1934. године – следи то осећање када говори о мирнодопском животу, док га изневерава када говори о величанствености рата. Да је овако поставио ствари, Крлежа би морао признати како је мирнодопски живот испуњен осећањем апсурда: и отуд истог егзистенцијалног садржаја – у *Дневнику о Чарнојевићу* – као и ратна ситуација. У том случају, ме-

⁴⁴ Исто, стр. 681.

ђутим, не би више била могућа Крлежина критика рата из перспективе вредности и садржаја мира. А то је била *политичка* окосница његове критике.

Обојица полемичара изневеравају приповедни хоризонт *Дневника о Чарнојевићу*: Црњански у часу када осећање апсурда одваја од ратне ситуације, Крлежа када у мир уписује осећања која надмашују апсурд мирнодопског осећања. То значи да се приповедни хоризонт *Дневника о Чарнојевићу* опире пукој политичкој конкретизацији рата, јер је његов егзистенцијални и метафизички регистар несводиво обухватнији од полемичко-политичке расправе. Утолико је Црњански остао у некој вези са *Дневником о Чарнојевићу*, јер аутентичност јуриша – као подлога полемичке идеје о величанствености ратне ситуације – постоји чак и у доминантном осећању апсурда у приповедању: „Крај нас трче неки. Ја видим, да им из носа цури крв на груди. Крај нас трче неки држећи ашове пред челом. Скачу у ров, вичу гадно, иду, урлајући грозно, на нож.”⁴⁵ Веза између вредносних оцена призора, које отискују речи *гадно* и *грозно*, и неутралних опажања, у речима *скачу* и *иду*, открива неупоредиви интензитет ситуације: они скачу у ров и иду на нож, што су покрети вођени неком *неумитношћу* која као да није њихова, док гадни и грозни урлици откривају колико их је она подвластила када се остварује кроз њих. Ово подизање човека у интензитете који као да су му страни, премда су његови, има нешто од граничности и ситуације и људских моћи, па отуд и од аутентичности. Оно је контраритам у односу на доминантно осећање апсурда у ситуацији, али прецизно указује на елементе *перспективизма* у приповедању Црњанског: као елементе који се постепено разгранављу.

Перспективизам у приповедању Црњанског постаје сложенији у *Сеобама*: роману који Крлежа – као и Милан Богдановић у претходној полемици – није ни помислио да уведе у полемичко приказивање Црњансковог виђења рата. Јер, аутентичност – као подлога за доживљај величанствености – ратног јуриша постоји у приповедном тоналитету великог романа Црњанског. Упркос упечатљивом дочаравању узалудности и личног и колективног војевања по туђој вољи и за туђ рачун, ипак је у *Сеобама* – кроз слику ратног урлика – приказан интензитет ратног јуриша у оквиру психологије маса: „Приметивши редове својих војника, што су обвијени димом обарали плотуне... он се подиже са калдрме и трже за собом, урлајући од миља групама ветерана, којима су млађи пунили пушке: ’Серби! – за графа Валиса! Серби! – за графа Валиса!’...”⁴⁶ Из осећања личног бесмисла настаје снага јуриша као једног тренутка у којем се осећа противљење бесмислу, једног противкретања као личног засецања у природни и космички ток, као интензитета који подарује аутентичност: „То је тај једини тренут, који му беше, и пре, увек,

45 Милош Црњански, *Приповедна проза*, I, нав. дело, стр. 134.

46 Милош Црњански, *Сеобе*, Дела, том III, књига 8, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1996, стр. 119–120.

најмилији. Тренут када му се чињаше да згрчене прсте не би могао да одвоји, ни силом, са балчака, толико би га стегнуо. То је било то надимање тела, слађе од свих уживања, када му се чинило да престају сви болови и све болести и да се исправља, толико да би могао да задржи ту реку, да ишчупа дрвеће, да расече облаке.⁴⁷ Овакви мотиви, напореда са моментима депатетизације и проблематизације рата, стварају приповедни перспективизам Црњанског, који обезбеђује да се обликује универзално осећање човекове *страности* у свету, јер оно почива на различитим видовима искушавања и опозивања егзистенцијалне аутентичности.

Премда ова разностраност у виђењу рата постоји – макар у наговештају – у политичком чланку Црњанског, Крлежа је такве мотиве ставио у страну. Он је перспективистичко виђење рата, карактеристично за приповедање Црњанског, које ствара контрасни тоналитет чак и у *Дневнику о Чарнојевићу*, а поготово у *Сеобама*, сузио на један тон, да би могао да заснује полемичку тезу о самоизневеравању Црњанског. Но, у приповедању Милоша Црњанског је заувек похрањено перспективистичко виђење рата: напореда са вихорним јуришем Павла Исаковича у *Другој књизи Сеоба* појављује се снажан страх од рата у *Хиперборејцима*; тугом отровано срце кнеза Рјепнина почело је да куца снажно и аутентично у тренутном заборау света као часу када у његовој свести промине сећање на храбре руске морнаре из битке код Цушима. Црњански је, дакле, имао слух за вишетоналност и вишеликост рата, јер је водио рачуна о приповедној контекстуализацији ратне ситуације: о томе има лапидарних, али јасних назнака у његовом политичком чланку.

Он је завршен једном карактеристичном сликом: „Рат који је био, са свим својим страхотама, са свим својим тешким жртвама и последицама за наш народ, ипак изгледа као једна светла, вечна звезда у ноћи над нама.”⁴⁸ Светлост рата у историји почива на чврстој свести о његовим страхотама и жртвама и директно је везана за судбину „нашег народа”. Премда је представа о звезди у кореспонденцији са средишњим симболом *Сеоба*, она је у изразитој вези са последњом реченицом *Романа о Лондону*. Она окончава опис самоубиства руског *белог официра*, који је са одушевљењем посматрао – у биоскопу – тријумфални корак совјетске војске на победничкој московској паради 1945. године. Околност да је то био *исти корак* као царске руске војске показује да је свест о *аутентичном кораку* оно што што их спаја кроз све разлике времена и идеологија. Скоро четрдесет година после чувеног и озлоглашеног политичког чланка, у описивању самоубиства кнеза Рјепнина у Лондону, последња реченица *Романа о Лондону* ставља приповедни печат на судбину руског *белог официра*: „Само је са светионика, на висини те велике стене, којом се парк завршавао, треперила једна светлост, целе ноћи, трепетом,

47 Милош Црњански, *Сеобе*, нав. дело, стр. 102.

48 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 399.

као да, ту, земља показује неку звезду.”⁴⁹ Шта симболизује ова посмртна почаст?

Ова слика се јавља и у новинском чланку као почаст шведском краљу Карлу XII: „овакав живот и гроб је као вечерња звезда.”⁵⁰ Шта спаја руског *белог официра* и великог шведског краља? Премда су обојица били у изгнанству, њихове судбине нису сличне: једина им је сличност – у различитим временима, улогама, мундирима, судбинама, изгнанствима, смртима – да су обојица били *поражени војници*: Рјепнин од Црвене армије 1918. године, Карло XII од руске војске Петра Великог код Полтаве 1709. године. Сјај *пораженог војника* има парадоксални и узорни смисао у приповедању Милоша Црњанског: готово сви јунаци његових романа управо су поражени војници.⁵¹ Тако да сјај звезде не обележава само *војника* него и *пораз*. Из свести о поразу долази вишелико искуство рата; из свести о ратнику долази сазнање о искуству аутентичности у граничној ситуацији. Парадокс пораженог војника је извор приповедног перспективизовања рата код Црњанског: он је одговор на непрестане мене аутентичности и страности у његовом доживљају света и свега – и рата.

Црњански је, дакле, доживљај аутентичности војничког позива, који је претворио у симбол ослободилачких ратова Србије у политичком чланку из 1934. године, ситуирао у културноисторијске и приповедне контексте: са различитим смисаоним нагласцима. Тако се – као и у чланку о Шантићу – показало да Црњански свет, и рат у свету, доживљава у садржајима перспективистичког виђења које проистиче из његовог метафизичког искуства. Крлежа, пак, доживљај рата превасходно везује за политичка и идеолошка убеђења. Карактеристично је, такође, да у Крлежином осветљавању ствари изостаје моменат самоанализе. То је очито у часу када он нагласи самоизневеравање уметника у Црњанском. Ову тезу о самоизневеравању Црњанског заступао је и Марко Ристић, претворивши је у тезу о песнику који умире у часу када изневери прогресивно кретање историје. Та теза је заувек завладала у размишљањима о политичким и полемичким погледима Црњанског.

У одговору на Крлежин полемички налет, Црњански је – у *Времену* од 22.

49 Милош Црњански, *Роман о Лондону*, Дела, том XII, књига 24–25, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 2006, стр. 516.

50 Милош Црњански, *Путописи*, II, Дела, том IX, књига 20, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1995, стр. 281.

51 Отуд није случајно да слична слика дочарава идеолошку идеју југословенства у политичком чланку из 1935. године: „Ништа му људско није било тако блиско као та његова светла идеја која после његове мученичке смрти трепери на небу над нама као непомична и чиста сазвезђа и звезда.” (Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, стр. 270.) Да би се појавила ова слика, чак и у идеолошки и политички предодређеном контексту, није довољна представа о војнику, што је краљ Александар несумњиво био, нити о политичкој идеји, попут оне коју је стварала идеологија југословенства, него је неминовна била и сенка пораза, попут представе о мученичкој смрти, коју је створило краљево убиство у Марсеју.

маја 1934. године – распростра читаву палету разлога, мотива и доказа. Он почиње наглашавањем једне асиметрије: „Ја сам о г. Крлежи писао свега једном, у својим књижевним сећањима на Загреб, и то што кажу јако ласкаво, часопис г. Крлеже, па и он сам много раније, није пропуштао међутим да ме изазива.”⁵² Ако поверујемо у тврдњу да су се они заувек разишли у децембру 1925, по Крлежином повратку из Русије,⁵³ онда ова алузија Црњанског може бити везане за следећу реченицу из књиге о том путу: „Тако у ’идеалном’ случају говоре те културнохисторијске папиге о свему и свачему (као да су прочитали који путопис Црњанскога).”⁵⁴ Премда Црњански није лично прешао преко овог подсмевања, јер га је запамтио, он је *јавно* прешао преко њега, па је у својим сећањима писао о Крлежи – 1929. године – веома повољно и похвално.

Писац *Писама из Париза* био је изузетно осетљив на своју уметничку репутацију, која је у *Излету у Русију* била изложена подсмеху. Отуд његов поступак у 1929. години делује као знак потребе да жртвује нешто од уметничке репутације да би дошао до друштвене компензације. Но, ласкања Црњанског остала су – показује полемика у 1934. години – без учинка, јер нису била схваћена као нешто што би обавезивало: макар из грађанске учтивости. Очекивање да ствари буду друкчије него што се испоставило открива *слабост* Црњанског: његову инфериорност очитује нескривена чежња за признањем једаковредности. Он као да није разумео да као *појединац* не значи ништа у одмеравању са једном идеолошко-друштвеном *формацијом* коју Крлежа оглашава.

Он истинито описује начин на који је – у својим књижевним сећањима из 1929. године – писао о Крлежи. Јер, он је сведочио како је „Мирослав Крлежа био... књижевна сензација *Савременика* године 1917”. Тако је наглашавао да „Крлежина лирика означава, по мени, први знак ’послератне књижевности’, различите од ’предратне’.”⁵⁵ Од свег разногласја и комешања у 1918. и 1919. години „остала је само велика личност Крлеже”.⁵⁶ У овом одушевљавању можемо наслутити скривено постојање једног позива на генерацијску и поетичку солидарност. У писму Андрићу из Панчева, од 25. маја 1922. године, Црњански је писао сасвим друкчије: „Смејао сам се недавно Крлежи, који је био у Београду и држао говор. Та то је нека аустријска баба.”⁵⁷ Оваква разлика у оцени Крлеже у односу на потоња књижевна сећања, будући да је искреност суда ипак веродостојнија у писму, показује да је извесно очекивање било похрањено у јавним комплиментима које

52 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 401.

53 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II (1975–1977), Svjetlost, Sarajevo, 1990, стр. 278–279.

54 Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju*, Izdanje „Narodne knjižnice”, Zagreb, 1926, стр. 56.

55 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, I, нав. дело, стр. 92.

56 Исто, стр. 94.

57 *Свеске Задужбине Иве Андрића*, март 2000, нав. дело, стр. 61.

су – 1929. године – донела књижевна сећања на Крлежу. Колико је то очекивање било засновано на реалним проценама, показују понашања, поступци и ставови хрватског писца који су изазвали полемички одговор Црњанског.

Премда је темпераментно и доследно оповргавао Крлежине тврдње, Црњански је – повређен у својој уметничкој таштини – поново разоткрио свој инфериорни положај у јавности. То као да је постало правило у његовим полемикама. Када човек оспољи свест о својој јавној инфериорности, на скривен али препознатљив начин, када он то учини *упркос* значају и, каткад, супериорности својих разлога, онда он и нехотично сигнализира да постоји далекосежни друштвени поремећај. Тада он и нехотично означава изостанак мисаоног и делотворног залеђа – било институционалног, било јавног – за једну свакако вредну, можда и супериорну, мисао и праксу. То је, онда, структурни недостатак у културном систему, а не недостатак неког појединца. Да ли је Црњански ову ситуацију назначио посредно, али хотимично? У чему се препознаје присуство свести о културном недостатку у полемичком одговору Црњанског?

Он је разоткрио Крлежину замену тезе у часу када је нагласио како Крлежа „прећуткује и повод и оквир прославе у Скопљу”.⁵⁸ Тако он обеснажује – на нивоу чињеница а не на нивоу утисака – кључни став оптужнице по којој он уздиже и велича – вредносно и егзистенцијално – рат као такав. Он указује на околност да је у његовом књижевном искуству рат осветљен на различите начине, јер је део перспективистичког осветљавања ствари. То је потврда да је сам рат – и у овом чланку – поимао на диференциран начин. Ма колико да су тачна и убедљива оповргавања Крлежених симплификујућих твђења, она нису најважнији садржај полемичког одговора Црњанског. Јер, најважнија остаје свест о томе како такве тврдње постају саморазумљиви и прихваћени садржаји и актуелног и будућег времена. То су условили уметнички, друштвени, политички и историјски вектори који су представљали епохалне оквире полемике.

У политичком подручју свакако је супериорно увиђање Црњанског о особеној врсти милитаристичког пацифизма који чини актуелно залеђе Крлежиног ангажмана: „циљ је јасан: разорити традиције, националну идеологију уопште, дискредитовати и ширити своју пропаганду преподобно, у пози ’пацифиста’.”⁵⁹ Прецизно је обележен пропагандистички импулс Крлежине политичке оријентације, чије *историјско* порекло остаје милитаризовано, јер Црњански пророчки тачно тврди да би „и марксистичке војске ишле... у рат за светску револуцију радо”.⁶⁰ У његовим предвиђањима често ваља трагати за знаковима подсећања, као показатељима дубоког осећања историјских ритмова, јер они омогућавају

58 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 401.

59 Исто, стр. 401.

60 Исто, стр. 402.

спајање прошлих збивања са надлазећим догађајима: он као да у садашњости реконструише знакове историјског кретања који повезују прошлост и будућност. Јер, догађаји на крају Првог светског рата, када се у Немачкој и Мађарској одвијала оружана борба за светску револуцију, складно ће се – у времену после ове полемике – спојити са комунистичким оружаним акцијама у Шпанији и Финској, да би се наставиле и после Другог светског рата.

Перспективизам Црњансковог виђења рата очитује вишесмерна поента израсла на историјској представи: „по истом мишљењу наше националне жртве дате су у ратовима са емфазом”.⁶¹ Ако су и националне жртве дате са истом (ратном) емфазом, као што су дате и жртве у комунистичким војскама, онда се емфатични карактер ратне жртве препознаје у свим контекстима. Он, дакле, има свој аутономни смисао, што је сасвим друкчије значење од унапред одређеног значења које му даје Крлежа: „уосталом и живот, од појединца, траже данас не само отаџбине, него и све политичке 'идеологије' нашег доба, да и не говорим о конкретним политичким покретима.”⁶² Увид Црњанског полази од појединца, чијим животом премерава значење сваког могућег захтева: од појединца као таквог, лишеног било каквих националних или идеолошких предодређења. Јер, захтев који се износи пред појединца, Црњански везује за сваки политички и идеолошки став. Он, дакле, не привилегизује ниједну политичку идеологију, већ их – у њиховом захтеву упућеном човековом животу – осветљава са неког не-идеолошког становишта: у тој ствари, идеологије се не разликују. Његово становиште није, дакле, политичко него егзистенцијално-метафизичко.

У уметничком осветљавању рата, Црњански користи једну неуспешну Крлежину алузију на *Илијаду*, да би направио значајну и вишеслојну поенту: у реченици да је Крлежа поменуо *Илијаду* како би му „на Ахиловој срџби” доказао „како је рат страشان”.⁶³ То је – вели Црњански – поступак сасвим неуверљив, пошто настојање да се спев који је „кошница свих доцнијих ратника”⁶⁴ претвори у „оруђе пацифизма” не може бити ни оправдано ни уверљиво. Јер, „'титански' захуктан на речи г. Крлежа уопште није за fine анализе интелекта”.⁶⁵ Као и у њиховим текстовима о Шантићу, Црњански показује у чему се његова осећајност пресудно разликује од Крлежине. Ова разлика у осећајности, ма колико да је испуњена отровом полемичке жаоке, илустрована је Крлежиним погрешним разумевањем *Илијаде*: „Уосталом, и ту се г. Крлежа, са многима вара, није *Илијада* ради Ахила, него је Хекторова смрт оно што у њој сја већ вековима.”⁶⁶ Ово премештање фокуса – у разумевању

61 Исто, стр. 402.

62 Исто, стр. 402.

63 Исто, стр. 403.

64 Исто, стр. 404.

65 Исто, стр. 403.

66 Исто, стр. 404.

Илијаде – са ратничко-херојског *гнева* на ратничко-херојску *одбрану* слободе има своју политичко-полемичку и уметничку страну.

Политичка алузија Црњанског допире до средишта саме полемике: „г. Крлежа, као цар Виљем II, обожава Ахила али је цела антика прецизно осећала да је Хектор онај кога Омир слави (а славим и ја у свом чланку у смрти оних са Вардара и Ибра).”⁶⁷ Црњански образује *путању* од књижевне реминисценције до политичке актуелности. То је узорна полемичка *примена*: он у Хектору проналази онога ко је комплементаран са српским војницима – то је неко ко није агресор, ко штити породицу и народ, ко се брани и ко, супротно пацифистичкој пропаганди, у својој одбрани показује у чему је величанственост рата. Она је у прихватању личне жртве због начела (слободе) отаџбине.

Ова политичка примена има и своју уметничко-метафизичку поенту: „Слободан сам да упутим у том правцу г. Крлежу на један антички стих о Илијади који је врло леп, а који свакако не зна, тај гласи, отприлике: кад Хектор падне заћути и велики спев.”⁶⁸ Сама Хекторова смрт, као тишина коју изазива на бојишту и као одсуство речи које обележава крај *Илијаде*, сведочанство је оне афирмације рата на коју Црњански ставља свој улог и полаже своје право: то је афирмација једне хероике која – по тачној речи Анице Савић Ребац – има трагички и мистички сми-сао,⁶⁹ једне хероике која трансцендира време, јер трансцендира сам људски живот, који је део одбране слободе.

Тај мистички моменат Хекторовог жртвовања неумитности рата свакако представља нешто што сведочи о величанствености рата, јер сведочи о аутентичности ратне жртве: њен смисао обезбеђује не било која жртва, нити жртва јунака *Дневника о Чарнојевићу*, већ Хекторова жртва, као жртва српских војника са Вардара и Ибра, као жртва руских морнара код Цушине, којих се сећа главни јунак *Романа о Лондону*. То је позив нашој народној традицији, јер „сматрам да заједница намучена као наша, више од ма које треба да чува војничке традиције, из искуства”. Но, то је и унутрашњи апел, као апел упућен ка нечему личном и надличном у опредељењу, пошто – вели Црњански – оличава „то мистичко наслеђе које носим у себи од оца и деда”.⁷⁰ Тако Хекторова смрт – у једној полемичкој реминисценцији – постаје показатељ Црњанскове непрестане перспективизације рата: као приповедног калеидоскопа у којем пребивају различита виђења рата, као игре разлика унутар самог искуства рата.

Црњански, истовремено, не пропушта прилику да означи какве се пред-

67 Исто, стр. 404.

68 Исто, стр. 404.

69 Аница Савић Ребац, *Дух хеленства*, приредили Мило Ломпар и Ирина Деретић, Службени гласник, Београд, 2015, стр. 642–643.

70 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 402.

ставе налазе у залеђу Крлежине аргументације. Јер, Крлежин напад му се чини „само наставак кампање његовог сауредника“:⁷¹ то је алузија на Милана Богдановића. Она показује постојање континуитета у све три полемике Милоша Црњанског, које дају одлучујући садржај *прекретним годинама* његовог духовног, уметничког и политичког живота. Она, штавише, показује да се тај континуитет образује на дотицају – као складу или савезу – грађанске и левичарске интелигенције у Крлежиним ставовима. То би значило да Црњански мутно означава сличан колоплет идеја и интереса као скривену мету својих чланака. Отуд он посеже за чувеном синтагмом, која постаје име овог савеза, у часу када каже како је „линија г. Крлеже, иако лично млохава, линија салонских комуниста“.⁷² Ова синтагма сасвим прецизно именује чиниоце грађанске („салонски“) и левичарске („комунисти“) интелигенције у њиховом историјском срашћивању. Све се то одиграва – како показује Франсис Стопор Саундерс – на једној светскоисторијској путањи која треба да обезбеди распрострањавање идеја и утицаја Коминтерне у разубеђеној делти грађанског света.

Но, полемика са Крлежом донела је и једну дубинску аутсајдерску идентификацију Црњанског. Јер, он осећа да се налази у сукобу са корелативним дејствима грађанске и левичарске интелигенције као друштвеним и културним оријентацијама које имају интернационалне ослоње. Он, такође, осећа да његов апел за националним становиштем као друштвеним залеђем не изазива ни стабилан ни поуздан одзив, већ остаје нешто сасвим проблематично. Све га то упућује ка дубинском аутсајдерском самосхватању: „Што се мене тиче, ја мислим да данас, у нас, бар у књижевности тамо где је г. Крлежа цветају пљесак и 'марксистичка' класа, док је на мојој страни тешкоћа и, признаће и он, самоћа.“⁷³ Упркос *горчини* којом обележава свој положај, у Црњанском још увек пребива наивност када исписује да би му противници могли признати макар оно што је тако очигледно: његову самоћу. Никада нису то учинили, већ су га деценијама приказивали као неког ко је био страшно моћан и наоружан силама немерљивим, премда је био упадљиво сам: и у тим надолазећим деценијама – све самљи.

Свест о самоћи обележава темељно разликовање у политичким положајима двојице антагониста у овој полемици. Јер, просев самотничке свести у политичкој мисли омогућава самоанализу као подручје на којем се збира егзистенцијално искуство Црњанског. Управо самоанализа обезбеђује унутрашње садржаје искуства које ће добити далекосежне уметничке рефлексе. Јер, из конкретним условностима обременене ситуације, Црњански повлачи духовни потез – најзначајнији у целој полемици и отуд белег њене посебне вредности – у правцу онтолошког искуства

71 Исто, стр. 401.

72 Исто, стр. 403.

73 Исто, стр. 407.

које има битан поетички домаћај: „Што се мене тиче, кад је реч о литерарном делу, ја сматрам да песник може бити и несавремен, да писац може бити и противник свог времена, и те како, а нарочито парола тог времена и мода.”⁷⁴ То је изворно *нечеоуска позиција*. И сама реченица Црњанског као да призива Ничеа који описује како долази „до тако несавремених искустава”. Шта значи околност да он делује – несавремено? „То значи против времена а тиме на време и, надам се, у корист неког будућег времена”.⁷⁵ Код Црњанског не само да је ова позиција потврђена – „противник свог времена” – него је и радикализована, јер он присваја потпуну несавременост, ослобођену сваког очекивања: као да – макар намах – ништа не очекује ни у далекој будућности.

То је сржно место самотничког егзистенцијалног импулса који постаје уметнички импулс. Реч је о дубоко антипровинцијалном импулсу. Јер, Црњански жигосе временски провинцијализам који врхуни у апологији садашњости. Он – вођен егзистенцијалним саморазумевањем једног самотника – наговештава оно што ће Т. С. Елиот описати 1944. године: „У наше доба када изгледа да су људи више него икада склони да бркају мудрост са знањем, и знање са информацијом, и када покушавају да реше животне проблеме терминима машине, рађа се једна нова врста провинцијализма која можда заслужује и ново име. Врста не просторног, већ временског провинцијализма; она врста за коју је историја само хроника људских изума који су одслужили своје, па су их бацили у старо гвожђе, врста за коју је свет искључиво власништво живих, власништво у коме мртви немају удела. Опасност овакве врсте провинцијализма састоји се у томе што можемо сви, сви народи на кугли земаљској, постати провинцијални; а они који се не задовољавају да буду провинцијални једино могу отићи у пустињаке.”⁷⁶ Искакањем из садашњости, отпором према диктату – који очитују паролу и моде – савремености, осећајним везама са погинулим ратницима као онима који имају удела у његовим мислима, Црњански обележава временски антипровинцијализам свог самотништва: дубоку модерност пустињаштва у осећајности и егзистенцији.

Управо моменти самоанализе као да доводе Црњанског у близину пророчки тачних процена: он је непогрешиво осетио како Крлежа „по природи својој већ хладан... он се не би жртвовао ни за марксизам”.⁷⁷ Ако се Крлежа не би жртвовао *ни* за марксизам, онда то значи да о његовом марксистичком самопредстављању одлучује неко неаутентично надахнуће. То је било савршено тачно предвиђање, јер Крлежа није ни помислио да прихвати комунистичке позиве и прикључи се

74 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 405.

75 Фридрих Ниче, „О користи и штети историје за живот”, у: *Несавремена разматрања*, превео Данило Н. Баста, Плато, Београд, 1995, стр. 72.

76 T. S. Eliot, *Izabrani tekstovi*, prevela Milica Mihailović, Prosveta, Beograd, 1963, стр. 171.

77 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 406.

њиховој војсци у Другом светском рату. Црњански је, потом, непогрешиво осенчио културни удео аустроугарског духовног и политичког наслеђа у књижевном делу и политичкој мисли Мирослава Крлеже. Отуд је закључио да „г. Крлежа дише и живи у успоменама из аустријске касарне и рата”, па „стално, и увек поново о њима пише” и, штавише, „кад не пише о њима, признаће и сам, Пегаз му очигледно слабије каска”.⁷⁸ Тако се – по овој луцидној дефиницији – *хабзбуршка константа* појављује као неуклоњив део личности, политичког искуства и књижевне вредности Мирослава Крлеже.

Оно што је – у писму Андрићу из 1922. године – био непосредни утисак, исказан у синтагми у којој нагласак више пада на придев („аустријска”) а мање на именицу („баба”), развило се – у овој полемици – до најдалекосежније процене Црњанског. Да би до ње дошао, он је морао проћи трновитим стазама самоанализе. Јер, Црњански као да приговара Крлежи нешто што је морао слушати о себи, пошто му је – 24. фебруара 1924. године – Тодор Манојловић поменуо ношење „ваше аустријске униформе”.⁷⁹ То нам омогућава да направимо једно важно поређење између Црњанског и Крлеже, будући да су обојица формирани у духу аустријских, угарских, средњоевропских, панонских традиција.

Али, однос Црњанског према *политичком* и *културном* садржају ових традиција био је наглашено негативан. То се види по важној реченици из полемике са Тодором Манојловићем: „Ми имамо не само политички, него и уметнички пут на југ, према нашем средњем веку, његовом неимарству и сликарству, народној песми, Мештровићу итд. и стојимо јасни и видни у Европи, далеко од Мађара.”⁸⁰ Сама полемика са Манојловићем, коме замера пренаглашавање мађарског утицаја у нашој књижевности, ваља да буде сагледана у контексту Црњанскових чланака, који су у то време – 1923. године – били управљени против мађарских политичких настојања.

У низу критичких чланака, Црњански је негативно оцењивао културноисторијски појам *Средња Европа*, па је тврдио како он има политичко-програмски карактер: „Није ту реч само о мрежи иностранства баченој на нас, о националном лудилу, него о Средњој Европи, о паклу здравих и младих племена где чекају гробови и кужне долине, које покорене тек, трују грозницом, као некад око Равене. Реч је о нападу отровног мравињака, тајној економској заседи, о шатровачком препаду на веселу и сељачку младост нашег народа, која се после пет стотина година опет враћа из села у градове.”⁸¹ Негативна *политичка* оцена средњоевропског утицаја и претензија као да се – у оптици Црњанског – прелила на Манојловићеву афирмацију мађарског *књижевног* утицаја.

⁷⁸ Исто, стр. 403.

⁷⁹ Исто, стр. 649.

⁸⁰ Исто, стр. 337.

⁸¹ Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 12–13.

То показује императивно наглашавање да политички и уметнички путеви воде „на југ”. Он је то понављао, па је – 1927. године – устврдио како „треба да се боримо за повратак у српске дубине” и „треба да у сваком спису, у свакој мисли, реконструишемо своју српску прошлост”.⁸² То није само кретање у супротном правцу од средњоевропског утицаја, „далеко од Мађара”, него и показатељ да је Црњански – знатно раније од полемике са Нолитом – културне и књижевне чињенице поимао и на политички начин. Премда је Манојловић сасвим у праву када наговештава београдско скоројевићство и личну несолидност Црњанског, он потпуно промашује у процени политичког значења њихове расправе.

Отуд реченица у којој под именом Мештровића бива подразумеван *видовдански храм*, односно *косовско опредељење*, и у којој су они супротстављени *средњоевропској парадигми*, обележава културну и политичку вододелницу између Црњанског и Крлеже. Јер, Крлежин однос према средњоевропској парадигми је био – упркос наглашеној амбиваленцији – више позитиван него негативан: у томе није била безначајна околност да је он првенство средњоевропске парадигме претварао у првенство хрватских културнополитичких акција у југословенској конфигурацији. Његове симпатије за мађарску традицију – као плод вишеслојних садржаја његовог живота – биле су трајне и узвраћене великим симпатијама и поштовањем према њему,⁸³ као и значајном рецепцијом његових дела у мађарској средини. То је опазио Андрић: „Крлежа је много писао о Мађарима, па зато није ни чудо што је код њих доста превођен и много цењен.”⁸⁴ Да је однос хрватског писца био непријатељски или равнодушан, овакви одзиви тешко да би били могући.

Као и у сусрету са мађарском традицијом, Крлежин однос према аустријској традицији је свакако амбивалентан, али – у коначној анализи – ипак позитиван. Тако је он описивао како „на пештанском сметишту” беше кидао „у себи и последње нити које су ме везивале с Аустријом и аустријским *porte-eréеом*”.⁸⁵ Но, тај процес као да је трајао знатно дуже и никад није био окончан. Јер, Крлежа – у рекапитулацији својих амбиција и искустава – показује снажну везаност за *аустријску традицију* у њеним разнородним садржајима. Околност да је, као лауреат аустријске државне награде,⁸⁶ био – априла 1976. године – веома заинтересован за аустријске прилике, јер „ја сам... поклоник мога цара Фрање Јосипа”,⁸⁷ има спољашњи значај. Али, он проналази своје дело у битним кореспонденцијама и паралелама са Музиллом, посебно када најбоље странице *Човека без својстава* препознаје у „панорама касне грађанске културе у држави Каканији, монархији

82 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 128.

83 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I (1956–1975), нав. дело, стр. 172, 217.

84 Љубо Јандрић, *Са Ивом Андрићем 1968–1975*, СКЗ, Београд, 1977, нав. дело, стр. 307.

85 Miroslav Krleža, *Deset krvavih godina*, Oslobođenje Sarajevo, 1988, нав. дело, стр. 221.

86 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II (1975–1977), нав. дело, стр. 68.

87 Исто, стр. 101.

К. и. К.”.⁸⁸ То показује да је Крлежа – у јануару 1978. године – осећао живо и дуго трајање аустријске духовне традиције у сопственој књижевности.

Он је, штавише, наглашавао да се у његовом делу налазе битне компоненте аустријског идентитета, па је – у новембру 1979. године – жалио што то није довољно признато у свету: „недавно је у Аустрији био међународни конгрес на који су дошли и Американци. На конгресу се расправљало о аустријском идентитету. Тема је, дакле, била: Што је аустријски идентитет? И ту су говорили три дана. А ја, ето, размишљам, како се може, рецимо конкретно, састати један скуп да говори о аустријском идентитету без мога дјела. Од свих аутора који се спомињу, узмите, ако хоћете, рецимо, Музила и Кафку, па на концу и Рота. Све то узмите, али питам се гдје могу наћи материјала за аустријски идентитет више него у моме дјелу.”⁸⁹ Он као да тврди како *нигде* – ни код једног писца, чак ни Музила и Рота – није могуће наћи *више* елемената за препознавање аустријског идентитета него код њега. Делује неочекивано овако одлучно Крлежино самопрепознавање у резонанци аустријске традиције, ако имамо на уму бројне негативне исказе о Аустрији у његовом делу.

Но, не треба бркати Крлежине негативне *тематизације* аустријских традиција са његовом дубоком посвећеношћу управо тим традицијама. Јер, кроз Крлежине негативне исказе и представе о Аустрији, било да се појављују у роману, драми или есеју, одвија се његово непрестано поунутрашњивање аустријске традиције: као дубоко *унутрашње* поистовећивање са њом. Он је негира као *своју* традицију. То постаје очигледно када препознамо колико је промењен његов однос према аустријским традицијама када се оне – у хрватској редакцији – посматрају *унутар* југословенског контекста. Јер, крај све негативности, те традиције постају супериорне: и естетски, и друштвено, и политички. Његова безусловна афирмација титоистичке Југославије делује као повратак аустријском залеђу у југословенској конфигурацији, као отклањање пређашњих негација југословенства и као разрешење унутрашње амбиваленције.

Да је такав Крлежин однос *културолошка подлога* његовог политичког сукобљавања са Црњанским, сугерише нам представа о аустријској традицији у *Сеобама*: нема никакве приповедачеве негативне идентификације са аустријском традицијом, као код Крлеже, већ се – у културолошком хоризонту приповедања – открива дубока идентификација са српском и словенском (руском) традицијом.⁹⁰

88 Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, III (1978–1979), нав. дело, стр. 8.

89 Исто, стр. 268–269.

90 То као да је трајна опозиција између њих двојице, будући да залази у подручје књижевног укуса и постаје део целовитог поимања света и уметности: док Крлежа – у јануару 1979. године – обезвређује руске писце, попут Достојевског, Чехова, Толстоја, устврдивши како има пет-шест интелектуалаца и код Француза и код Немаца онога времена који су били шест копаља изнад Толстоја (Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, III (1978–1979), стр. 131), дотле Црњански – у децембру 1974. године – наглашава како су „руски романсијери... већи од свих других, далеко” (Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, стр. 590).

Ни код Андрића нема позитивне или негативне идентификације са аустријском традицијом, већ – за разлику од Црњанског – са епско-народном и традиционално-модернистичком линијом српске књижевности. Крлежина књижевност није, дакле, само по својим тематским или психолошким садржајима битно везана за аустријску традицију, већ је она духовно прожета том традицијом у толикој мери да представља незаобилазан извор сазнања и искустава који обликују – аустријски идентитет. Тако се Крлежино дело појављује – у пишевој завршној рекапитулацији – као еталон аустријског идентитета.

То је Црњански непогрешиво осетио. Контекстуална путања његових алузија оставља важне путоказе. Када Крлежа нагласи како „лирик *Итаке* свршава своју лирику као лирик 'атаке'”,⁹¹ онда је на делу јасна илустрација његове полемичке тезе. Но, када Црњански каже како „тог поштованог пацифисту, што је карактеристично, у интимном кругу, нико и не зове Мирослав, него Фриц”,⁹² онда остаје наизглед нејасно шта је *карактеристично* у овом полемичком посезању за опонентовом приватношћу. Црњански је – у чланку од 17. новембра 1934. године – нагласио, као *карактеристику* франковлука, да „цело то отмено друштво не воли уопште да говори хрватски, него му од срца иде само немачка реч”, па „интимну кореспонденцију међу својим врлим родољубима обавља само немачки”.⁹³ Његов опис саобраћања у Крлежином „интимном кругу” не обележава, дакле, неприкладни полемички упад у опонентову приватност него карактеристично франковско политичко мишљење и понашање. Јер, када у *интимном* кругу човеково лично име, као хрватско-словенско, бива замењено именом које је *немачко*, онда је реч – то је правац који оцртава сугестија Црњанског – о понашању које проистиче из утврђених, мотивисаних и значењски предодређених обичаја једне средине. Отуд полемички нагласак на складу између интимних обичаја и књижевно-уметничких диспозиција треба да назначи Крлежино дубоко поунутрашњивање *аустријских традиција*. Тако политичка алузија о интимном ословљавању сугерише франковачку политичку оријентацију у одори пацифизма и марксизма, да би – у последњој анализи – довела до аустријских културних и политичких традиција.

Сва Крлежина *негација* и одбијање хабзбуршких и средњоевропских традиција као да падају у сенку пред политичким привилегизовањем управо тих традиција у односу на југословенску државу која је била плод ратних прегнућа и подвига Србије. Тако је њихова супротстављеност *политички* постала апсолутна, јер се појавила као супротстављеност између значења српских ослободилачких ратова и *хабзбуршке константе* која трајно надахњује сумњу у њих. Била је то непрелазна вододелница за Црњанског, који је још у чланку од 23. октобра 1932.

91 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 681.

92 Исто, стр. 408.

93 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 294.

године написао: „у шапату и сећању на ту Србију, може се бити само уз њу, или у срамном табору против ње”, па отуд „трећега нема”.⁹⁴ Означивши садржаје аустријско-хабзбуршке традиције, он циља на њихово снажно присуство у марксистичкој артикулацији Мирослава Крлеже. Када је – у полемици са Тодором Манојловићем – подсећан како је носио „аустријску униформу”, Црњански је – с разлогом – био опоменут на биографску чињеницу, а не на политичку оријентацију. Он је, пак, код Крлеже препознао аустријску традицију као сложен духовни и културни комплекс, који је амбивалентан и често супротстављен духовном и уметничком кретању на југ, српском средњем веку, народној песми и косовском опредељењу, да би недвосмислено врхунио у пишневој политичкој оријентацији.

У настојању да направи полемичку поенту у вези са овим наслеђем, Црњански обнавља познату тему о Крлежином чланку који је – у 1915. години – славио Конрада фон Хецендорфа као „шефа аустријског генералног штаба”: „Тај чланак... писао је овај исти велики наш 'пацифист' данас, који ме је напао због мог чланка написаног о оним рекрутима који су пали у одбрани Србије исте те године кад је г. Крлежа, очаран великим и генијалним стратегом Конрадом фон Хецендорф, са познавањем ствари, као бивши питомац академије у Пешти, низао безбројне епитете рата у славу тог крволока.”⁹⁵ Ова поента ефектно засвођује основну тезу Црњанског да је Крлежин „пацифизам”, као врх идеолошког мача којим витла марксистичка пропаганда, неискрен и лицемеран, јер је двоструко инструментализован: аустроугарском традицијом својих идеја и чинова и комунистичком актуелношћу својих намера и поступака.

Сам пример је већ био коришћен против Крлеже, чији опширни одговор је почивао на тези да је он – у условима ратне цензуре – наглашеним и неприкладним хиперболизацијама створио иронични и подсмешљиви ореол око лика аустријског генерала. Био је то, дакле, поступак књижевне субверзије.⁹⁶ Црњански је очигледно игнорисао ово објашњење. Али је, зачудо, пропустио да укаже на један скривени парадокс у Крлежиној оптужби да новинар Црњански – у чланку „Оклеветани рат” – пуца у песника *Лирике Итаке*, па тако изневерава песничку представу о рату. Јер, оспоривши тврђења да је славио аустријског генерала, Крлежа намах мења перспективу своје одбране и каже да „једно лице, које је године петнаесте могло бити увјерено да је Конрад врстан генерал, могло се исто тако двије године касније разочарати и разуверити о томе свом стратешком идеалу и изабрати себи други”.⁹⁷ Ако је оваква промена мисли и уверења, као плод промене сазнајне перспективе, нешто сасвим дозвољено и оправдано, већ после две године,

94 Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, нав. дело, стр. 178.

95 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 408.

96 Miroslav Krleža, *Deset krvavih godina*, нав. дело, стр. 210.

97 Исто, стр. 236.

шта се онда има замерити Црњанском? Зар се он није могао разочарати у један идеал и одабрати други: поготово после петнаест година? Зар се тај пут није могао прећи од *Лирике Итаке* до „Оклеветаног рата“?

Није чудо што је Крлежа – у случају Црњанског – вредносно унижавао овакву путању, већ је од одлучујућег значаја што је Црњански – у себи и за себе – још увек није огласио и, готово, није ни дозвољавао. У њему као да је још увек деловао један налог који је исказао 1926. године: „Тај рат нећу и не могу да заборавам. У тих пет година, у болницама и логорима, писао сам *Маску*, *Дневник о Чарнојевићу* и своје песме. Ономе што сам тада осећао и мислио о човечанству, о растанцима и патњама, о узалудности, хоћу да будем веран и доследан. У великом хаосу Светскога рата био сам непоколебљив у својим тугама, замишљености и мутном осећању самоће. Ни радост послератна није ме изменила.”⁹⁸ Док је Крлежа смисаони нагласак стављао на ратне тематизације књижевних искустава, у Црњанској клавијатури побројаних *егзистенцијалних* расположења и осећања упадљиво изостаје назнака било какве одређеније мисли о рату.

То значи да је Црњански основна својства својих књижевних искустава разумео у егзистенцијално-метафизичким тоналитетима: као што су патња, узалудност, туга, самоћа. У њима је видео унутрашњи континуитет своје уметности: као континуитет између супротних ратних и послератних ситуација, страшних и радосних околности. Невидљив континуитет налазио се *иза* тематских својстава и чинио их страним и утолико блискијим Црњанском. Јер, он није желео да полемичком променом свести о рату, одрицањем од своје песничке представе о рату, прекине ову нит континуитета, као нит туге, патње, самоће, вечне меланхолије која се протеже кроз сва времена, будући да је само она јамчила игру аутентичности и страности као пресудни садржај његовог живота и књижевности.

У осветљавању различитих видова Црњанскове полемике са Крлежом, из 1934. године, сасвим је видно да је она била *синтеза* претходних полемика, јер су се у њој стекли сви садржаји спора и са грађанском и са левичарском интелигенцијом. Смисао три полемике које је водио у *прекретним годинама*, у пет година, од 7. фебруара 1929. до 22. маја 1934. године, налази се у томе што оне откривају положај Црњанског у пресудном дотицају са силама његовог времена. Оне, поврх тога, показују његову природу, људску и уметничку, да би – на крају – деловале као предодређујући сигнал онога што се тек има догодити. Јер, као да је све одлучено садржајима, и личним и општим, који су се појавили у тим полемикама, као да се у њима одиграло све пресудно што се имало одиграти и што ће се понављати у надолазећим годинама: означене су тачке сукоба и линије демаркације и раздвајања, распознате су силе у дејству и непријатељи у акцији, препознати су светови личних комплекса и јавних очекивања, сужени су простори јавног кре-

98 Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, нав. дело, стр. 446.

тања, као и облици политичког поимања ствари. Фокус је једноставно изоштрен.

Није много вредело – ни у знатно каснија времена, све до нашег времена – што је Црњански показао дубоко и метафизичко *историјско осећање*, што је разазнавао исходе историјских путева, свесно занемаривши *политичку ситуацију* која је била негативна у односу на његове исказе. Крлежа је, пак, имао беспрекорно политичко осећање, јер је био усмерен на драму и патос тренутка, што га је довело у раскорак са историјским кретањем: у епохалном бродолому комунизма. Њихова полемика је била и сукоб два чула: чула за историју и чула за политику. Чуло за политику препознаје се у часу када се говоре речи које ће у *епохалном тренутку* када су говорене бити прихваћене, док чуло за историју препознајемо када се говоре речи које ће одјекивати као потоњи плод епохално проживљених схватања. То би могло бити у вези са различитим осећањем времена: за разлику од Крлежине императивне савремености и Андрићеве свевремености, Црњански – у сазнајној и историјској перспективи приповедања – прави *парадоксални* избор, јер се опредељује – можда гностички, можда ничеовски – за несавременост као модеран став.

У размишљању о тврђењу да су „његове полемике... биле... свађе, личне свађе”,⁹⁹ могло би се помислити на једну књижевну и историјску паралелу: Црњански пати, попут Достојевског, од комплекса инфериорности и увређеног самољубља,¹⁰⁰ он зна да полемише и тако што тражи длаку у јајету,¹⁰¹ док су разлози његовог незадовољства често смештени у његовом плебејству и презирању материјалних вредности,¹⁰² односно њиховом свесном занемаривању, упркос снажној, трајној и основаној свести о сопственом сиромаштву. Многе његове свађе са савременицима могу се делимично објаснити његовим плебејским понашањем, његовим повређеним самољубљем молиоца и сиромаша, јер је све с муком добијао, чак и хонорар.¹⁰³ То би могли бити мотиви, тамни и непрозирни, али његове полемике – као и код Достојевског – крај све непријатности личног тона, ишле су знатно изнад сваке свађе, право у сáмо средиште епохалног књижевног и друштвеног кретања, у сам центар егзистенцијалног и метафизичког проблема. То их чини парадоксалним.

И у свим тако разностраним и разноликим полемичким облицима, учесницима и садржајима, исходи су били запањујуће слични: Црњански би свагда остајао сам, помало исмејан, често далек и онима који су исповедали уверења слична његовим, помало туђ многим, готово свима несхватљив, можда чак и себи.

99 *Критички радови Марка Ристића*, приредила Ханифа Капицић-Османагић, МС – Нови Сад, Институт за књижевност и уметност – Београд, 1987, стр. 322.

100 Mark Slonjic, *Tri ljubavi Dostojevskog*, prevela Anđelija Demetrović-Matijašević, Prosveta, Beograd, 1981, стр. 204.

101 Исто, стр. 207.

102 Исто, стр. 208.

103 Исто, стр. 210.

Осмотрене из перспективе онога што је долазило, све три полемике делују као показатељи скупа личних и општих дејстава која су заузлала чвор судбине Милоша Црњанског.

ЛИТЕРАТУРА

Аница Савић Ребац, *Дух хеленства*, (приредили Мило Ломпар и Ирина Деретић), Службени гласник, Београд, 2015.

Критички радови Марка Ристића, (приредила Ханифа Капицић-Османагић), МС – Нови Сад, Институт за књижевност и уметност – Београд, 1987.

Љубо Јандрић, *Са Ивом Андрићем 1968–1975*, СКЗ, Београд, 1977.

Милош Црњански, *Есеји и чланци*, II, Дела, том XI, књига 22–23, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1999.

Милош Црњански, *Лирика*, Дела, том I, књиге 1–4, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1993.

Милош Црњански, *Политички чланци 1919–1939*, Дела, том XV, књ. 32–35, Задужбина Милоша Црњанског – *Catena mundi*, Београд, 2017.

Милош Црњански, *Приповедна проза*, I, Дела, том II, књига 5–7, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1996.

Милош Црњански, *Путописи*, II, Дела, том IX, књига 20, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1995.

Милош Црњански, *Роман о Лондону*, Дела, том XII, књиге 24–25, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 2006.

Милош Црњански, *Сеобе*, Дела, том III, књига 8, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1996.

Милош Црњански, *Код Хиперборејаца*, том VI, књ. 11, Задужбина Милоша Црњанског, Београд, 1993.

Свеске Задужбине Иве Андрића, март 2000.

Фридрих Ниче, „О користи и штети историје за живот”, у: *Несавремена разматрања*, (превео Данило Н. Баста), Плато, Београд, 1995.

Ханс Магнус Енценсбергер, *Хамерштајн или непоколебљивост*, (превели Босиљка Милакара и Ана Милакара), Прометеј, Нови Сад, 2011.

Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, I (1956–1975), Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, II (1975–1977), Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Enes Čengić, *S Krležom iz dana u dan*, III (1978–1979), Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Giovanni Filoramo, *A History of Gnosticism*, Basil Blackwell, Cambridge MA & Oxford UK, 1990, XI–XVI.

Ioan P. Couliano, *The Tree of Gnosis (Gnostic Mythology from Early Christianity*

to Modern Nihilism), Harper, San Francisco, 1992.

Miroslav Krleža, *Deset krvavih godina*, Oslobođenje Sarajevo, 1988.

Miroslav Krleža, *Izlet u Rusiju*, Izdanje „Narodne knjižnice”, Zagreb, 1926.

Ridiger Zafranski, *Romantizam (Jedna nemačka afera)*, (prevela Mirjana Avramović), Adresa, Novi Sad, 2011.

Slonjim Mark, *Tri ljubavi Dostojevskog*, prevela Anđelija Demetrović-Matijašević, Prosveta, Beograd, 1981.

T. S. Eliot, *Izabrani tekstovi*, prevela Milica Mihailović, Prosveta, Beograd, 1963.

*Milo Lompar*¹⁰⁴

THE IDEA OF A WAR

Abstract

In this paper the author shows how political views of Milos Crnjanski, stated in a polemic with Miroslav Krleza in 1934, abound with sober and deep understanding of the military idea, coherence with the state, as well as with a great respect of the efforts of Serbia in the Great War. Beside that, both of them provided real insights into the nature of instrumentalized pacifism, which was an instrument of communist propaganda between the two world wars. In theory, this pacifism can be labeled as an ideological rationalization. Therefore, Crnjanski as a poet, and in accordance with his own artistic sensitivity, managed to reveal both political and historical ideas of a war: his conclusions are convincing and applicable even nowadays.

Key words: Milos Crnjanski, Miroslav Krleza, defamatory war, propaganda pacifism, communist ideology, ideological rationalization.

104 Prof. Dr. Milo Lompar, full professor at the Faculty of Philology, University of Belgrade

Јелена Лопичић Јанчић

Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

БЕОГРАД У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ 1914-1918. ГОДИНЕ

Сажетак

У овом раду обрађен је положај и статус Београда у Првом светском рату 1914-1918. године. Иако о Београду у Првом светском рату 1914-1918. године постоје релативно бројни радови, ипак врло мало радова обрађује тај статус и положај Београда са међународно правног аспекта. Зато је овај рад, нарочито у највећем делу, дао акценат на међународно правном аспекту Београда у Првом светском рату. Разлог, поред наведеног, је и тај што је Аустро-Угарска од првог дана агресије 28. јула 1914. године почела да бомбардује Београд, и то искључиво цивилне циљеве. Затим, за време прве окупације Београда од 2. до 14. октобра 1914, као и за време друге окупације Београда од 10. октобра 1915. до 1. новембра 1918. године Аустро-Угарска је починила масовне ратне злочине над цивилним становништвом, ратним заробљеницима, рањеницима и болсеницима. На тај начин Аустро-Угарска је извршила свакодневно кршење постојеће одредбе мултилатералне Конвенције о законима рата на копну (IV. Хашка конвенција из 1907. године) и Правилника о законима и обичајима рата на копну из 1907. године а чији је потписник била и Аустро-Угарска. Такође је Аустро-Угарска извршила и кршење постојећег међународног обичајног ратног права. У овом раду су обрађене поједине врсте ратних злочина које је Аустро-Угарска извршила према цивилном становништву Београда.

Кључне речи: Београд, Аустро-Угарска, Први светски рат, бомбардовање, ратни злочини, стране санитарске мисије.

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Аустроугарска је још од краја XIX века водила непријатељску политику према Србији, а од 1908. године имала је припремљење ратне планове за агресију на Србију уз пуну подршку Немачке. Позната је била програмска крилатица Немачке и Аустро-Угарске "*Drang nach dem Osten*" која у преводу на српски језик значи "Продор на Исток" и која је настала осамдесетих година XIX века, али је актуелизирана у првој деценији XX века са тенденцијом да се што пре реализује. Царински рат Аустро-Угарске против Србије од 1906. до 1911. године и анексија Босне и Херцеговине од стране Аустро-Угарске 1908. године биле су у ствари само припреме за даља освајања на Балкану.¹ Овим су се подразумевале намере Немачке и Аустро-Угарске да се ратом прошире на исток путем анексија и успостављањем одређених интересних сфера.² Од октобра 1912. године па све до јула 1914. године Аустроугарска је три пута упићивала ултиматуме Србији претећи јој ратом. Постојали су војни планови за напад на Србију још од 1908. године. Познато је да су аустроугарски авиони почев од новембра 1912. године систематски надлетали извиђајући и снимајући територију Београда и долину реке Мораве као припрему за будући агресивни рат против Србије.³ Извршена је концентрација војске на граници са Србијом и само се чекала наредба за отпочињење рата. Немачка је била спремна за рат са Француском, чији је циљ био да се Француска уништи као велика сила.⁴

Аустроугарска је искористила Сарајевски атентат од 28. јуна 1914. године који је извршен на аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда и његову супругу Софију Котек, као повод да објави 28. јула 1914. године агресивни рат Србији. Покушаји Енглеске, Француске, Русије и Италије да се спречи рат према Србији остали су без успеха. Аустроугарска је напала Србију, Немачка Француску, а затим све државе Тројног Савеза и Тројног Споразума улазе у овај рат који је у прво време био европски, а затим и светски, у којем учествују државе са свих континената.

Узрок Првог светског рата или како се тада звало Великог рата није био Сарајевски атентат, како су Аустроугарска и Немачка желели да то приписују Србији и Русији. Узрока има више и они су се гомилали у предходним деценијама.

1 Владимир Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992, стр. 556-578; Димитрије Ђорђевић, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*, Историјски институт Београд, 1962, стр. 35-46.

2 Андреј Митровић, *Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2011, стр. 11-13.

3 Снежана Вицић, *Београд у Великом рату 1914-1918*, Медија центар "Одбрана", Београд, 2015, стр. 18.

4 Јов М. Јовановић, "Порекло светског рата", *Годишњица Николе Чутића, књига XXXIX*, Београд, 1930, стр. 38-39.

Пре свега у питању су били сукоби тадашњих великих сила Аустроугарске, Велике Британије, Немачке, Русије и Италије у погледу поделе колонија, интересних сфера, привредне и политичке хегемоније, који се очигледно нису могли остварити мирним путем. Остварење наведених циљева великих сила, пре свега Аустроугарске и Немачке, је био рат за који се чекао само некакав видљив повод. Наводимо само изјаву Карла Либнехта, немачког револуционара где је за узрок Сарајевског атентата навео: "Сарајевски атентат је изабран за демагошки изговор" и да је "Реч о најчистијем империјалистичком рату."⁵

Потпуна бесмислица је оптуживање Аустроугарске и Немачке да је Србија била узрочник избијања Првог светског рата 1914. године. Званична Србија није имала никакве везе са припремама и извођењем Сарајевског атентата.⁶ Србија је била потпуно исцрпљена до крајњих граница и неспремна како војнички тако и финансијски, јер је учествовала у два Балканска рата 1912. и 1913. године, за учествовање у било каквом рату. У тада осиромашеној Србији после наведена два рата било је на десетине хиљада рањених војника и цивила које је требало егзистенцијално збринути. Затим, војно наоружање и другу војну опрему тадашње Србије требало је обновити, јер налазила у јако лошем стању, тако да о неком вођењу било каквог рата није долазило у обзир.

Ултиматум који је Аустроугарска предала Србији 23. јула 1914. године у којем је био наведен рок за одговор од 48 часова, затекао је председника српске Владе Николу Пашића у унутрашњости Србије у Нишу, где је вршио припреме за предстојеће изборе. Српска влада је прихватила све њихове захтева, изузев тачке број 6 захтева у којој се захтевало: "Да се отвори судска истрага против учесника завере од 28. јуна који се налазе на српској територији; у истражним пословима у вези с тим учествоваће органи које ће делегирати Ц-к. Влада".⁷

Аустроугарска је, незадовољна одговором Српске Владе, упутила 28. јула 1914. године ноту о објави рата Србији: "Краљевска влада Србије није на задовољавајући начин одговорила на ноту датирану 23. јула 1914. коју је предао аустроугарски министар у Београду Гизл, због чега Царска и Краљевска влада налази да је принуђена да се ослони на силу оружја ради очувања својих права и интереса.

5 Андреј Митровић, *Продор на Балкан у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2011, стр. 361, 642, 652.

6 Мира Радојевић, Љубомир Димић, *Србија у Великом рату, Кратка историја*, треће издање, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2016, стр. 106-111; Миле Бјелајац, *1914-2014. зашто ревизија? Старе и нове контраверзе о узроцима Првог светског рата*, Медија центар "Одбрана", Београд, 2014, стр. 86-107.

7 *Балкански уговорни односи 1876-1996, Двострани и вишестрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама, I. Том (1876-1918)*, (приредио: Момир Стојковић), ЈП Службени лист СРЈ, СЈУ "Међународна политика", Београд, 1998, стр. 419.

Од овог тренутка Аустро-Угарска се сматра у рату са Србијом." Наведена нота је упућена обичном поштом, телеграмом преко Букурешта, пошто је аустроугарски посланик у Београду Гизл примивши одговор српске Владе на ултиматум од председника српске Владе Николе Пашића изјавио да су прекинути дипломатски односи и исте вечери је са особљем посланства напустио Београд.⁸

Практично главни сукоб био је између Велике Британије и Немачке. Јер, Велика Британија је била најјача колонијална сила и најјача поморска сила тога времена, која је имала често главну и пресудну улогу у европској политици. Немачка је тежила да оствари да она буде најјача поморска сила и најјача сила у Европи.⁹

Агресивни рат Аустроугарске на Србију је почео 28. јула 1914. године бомбардовањем Београда артиљеријском ватром са својих ратних бродова монитора на Дунаву и Сави. Аустроугарска је имала најјачу речну флотилу на Дунаву и Сави.¹⁰ Српска војска није имала артиљерију већег калибра која би била у стању да се супротстави аустроугарским оклопним мониторима. Три аустроугарска монитора "Темиш", "Кереша" и "Андор" су неометени од стране српске пољске артиљерије са Саве артиљериском ватром бомбардовали Београд и причинили велике материјалне штете и цивилне жртве.¹¹

Српска Влада је већ 3. септембра 1914. године преко својих посланстава у Петрограду и у Бордоу затражила да савезници Руси и Французи Србији пошаљу што пре, два дугачка топа који би се употребили против аустроугарских монитора. Са топовима је требало послати одговарајућу количину муниције као и најпотребније људство са једним официром.¹²

Аустроугарска је за агресију на Србију и Црну Гору мобилисала око 500.000 добро наоружаних и опремљених војника као и око 1.200 артиљеријских оруђа. Црна Гора је мобилисала 35.000 војника и 65 артиљеријских оруђа. Као што се из наведеног види, војна предност Аустроугарске војске у односу на Србију и Црну Гору је била огромна и она се током рата још више повећавала, када је и Бугарска ушла у рат против Србије.

Београд је, као главни град тадашње Краљевине Србије, имао веома непо-

⁸ Исто, стр. 423-424.

⁹ Јов М. Јовановић, "Порекло светског рата" *Годишњица Николе Чутића, књига XXXIX*, Београд, 1930, стр. 5-7.

¹⁰ Монитори су били бојни бродови са јаким оклопом који нису могли бити пробијени од стране пољске артиљерије.

¹¹ Слободан Радисављевић, "Нека дејства српске и аустроугарске речне флотиле у борбама око Београда 1914-15. године", *Годишњак Музеја града Београда Књ. III*, Музеј града Београда, Београд, 1956, стр. 459-461.

¹² *Први светски рат, у документима Архива Србије: Том 1. 1914*, (приредили: Мирослав Перишић, Александар Марковић, Љубинка Шкодрић, Бранко Богдановић), Архив Србије, Београд, 2015, стр. 295-296.

вољан стратегијски положај јер је практично био гранични град, пошто се налазио на самој граници са Аустроугарском од које су га раздвајале само реке Сава и Дунав. Због свог веома неповољног граничног положаја, Београд је био веома лака мета за аустроугарску војску, пре свега за артиљерију, речну флотилу као и за авијацију. Аустроугарска артиљерија која се налазила у Земуну, Бежанијској коси као и у Панчеву и околини имала је домет на било којој локацији Београда и околине. Три аустроугарска монитора су несметано бомбардовали артиљеријом Београд, јер српска артиљерија није имала артиљерију већег калибра која би се могла ефикасно супроставити овим мониторима. Затим, иако је тадашња ратна авијација била још у повоју, ипак су аустроугарски аероплани, како су се тада називали, неометано надлетали Београд и околину и снимили све војне положаје српске војске, пре свега артиљерије, што је олакшало аустроугарској артиљерији да гађа те положаје.

Аустријска војска је покушала још првог дана када је објављен рат да се искрца на Савско пристаниште, али је тај покушај одбијен јаком ватром српске војске. Следеће ноћи поново је аустроугарска војска покушала да изврши искрцавање али нису успели. Пошто је постојала реална опасност да ће аустроугарска војска покушати продор у Београд преко железничког моста на Сави, српска војска га је у ноћи између 28. и 29. јула 1914. године дигла у ваздух. Том приликом је потопљена мађарска лађа "Алкотмањ" која је гурала неколико шлепова пуних војника и тада је страдало више од хиљаду непријатељских војника.¹³

Због овог веома неповољног стратегијског положаја главног града, српска влада је донела одлуку 25. јула 1914. године па су Влада, двор, Народна скупштина и дипломатски кор прешли у Ниш, који је 1914-1915. године био ратна престоница Србије када је Ниш био центар свих политичких збивања. Ниш је до тада имао око 30.000 становника, а нарастао је на око 150.000 становника, јер поред великог броја војника и државних службеника, велики број цивила са породицама се повлачио испред аустроугарске војске, што је представљао велики проблем у погледу транспорта, смештаја, снабдевања, исхране и здравствене заштите.¹⁴ Када је Бугарска пришла Централним силама, услед непосредне ратне опасности ратна престоница Србије се преместила у Крушевац и Косовску Митровицу 16. октобра 1915. године.¹⁵

Безобзирност аустроугарског бомбаровања Београда 1914. и 1915. године огледала се и у томе што је употребљавала тада најјаче артиљеријско оружје мерзере калибра 305 мм и калибра 420 мм са Бежанијске косе и из места Борча, Овча

¹³ Снежана Вицић, *Београд у Великом рату 1914-1918*, Медија центар "Одбрана", Београд, 2015, стр. 22-23.

¹⁴ *Ратна престоница Ниш 1914-1915*, (приредио Видосав Петровић), Градина, Ниш, 1996.

¹⁵ Динчић Александар, Бојана Симовић, *Ниш у ратном дневнику министра војног девесто петнаесте*, Нишки културни центар, Ниш, 2015, стр. 115-168.

и Панчева на цивилне циљеве у Београду.¹⁶ Наведени мерзери су имали домет до девет километара, имали су огромну разорну моћ и пробијали су све до тада гвоздене или бетонске оклопе.¹⁷ Аустроугарско бомбардовање тешком артиљеријом са Бежанијске косе и из Земуна трајало је свакодневно, а нарочито ноћу када су га осветљавали огромни рефлектори са аустроугарских монитора. Аустроугарско бомбардовање је поред разарања зграда и остале инфраструктуре изазвало и велике пожаре у граду.¹⁸ Тако је Београд постао први град у Европи који је бомбардован од стране аустроугарске артиљерије и у коме су нанете велике цивилне жртве и ратна разарања.

Важно је нагласити да је за време Првог светског рата од 1914. до 1918. године важила мултилатерална међународна Конвенција о законима и обичајима рата на копну (IV Хашка конвенција из 1907. године) и Хашки Правилник о законима и обичајима рата на копну из 1907. године, који се односио и на заштиту цивилног становништва, ратних заробљеника, рањеника и болесника.¹⁹ Наведену IV Хашку Конвенцију из 1907. године и Хашки Правилник из 1907. године су усвојиле Аустро-Угарска, Немачка и Бугарска, али су их масовно кршиле током читавог Првог светског рата, вршећи масовне и невиђене ратне злочина над цивилним становништвом, ратним заробљеницима, рањеницима и болесницима. Прве масовне ратне злочине према српском цивилном становништву аустроугарска војска је извршила већ у јулу 1914. године у Мачви и Подрињу. Влада Србије је већ 21. августа 1914. године упутила протест шпанском амбасадору у Букурешту.²⁰ Наведени масовни ратни злочини аустроугарске војске над цивилним становништвом у Србији огледали су се поред осталог кроз примену масовних репресивних мера, депортација и интернирања, масакрирања као и употребе тада забрањених дум-дум метака.²¹

16 Мерзери од 420мм произведени у Немачкој су били познати под популарним називом "Дебела Берта" ("Dicke Berta") па су често погрешно називани немачком далекоментном топу од 210 мм. Који је имао домет од 120 километара који је у Првом светском рату бомбардовао Париз.

17 Мерзери су били артиљеријско оружје великог калибра од 305мм и 420мм, веома кратке цеви и велике разорне и моћи. Веома много су коришћени у Првом светском рату, док у Другом светском рату нису коришћени јер су постојали минобацачи разних калибара. У савременом наоружању мерзери не постоје.

18 Снежана Вицић, *Београд у Великом рату 1914-1918*, Медија центар "Одбрана", Београд, 2015, стр. 30.

19 *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, друго, допуњено и прерађено издање, (priredili: Vesna Knežević-Predić, Saša Avram, Željko Ležaja), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Crveni krst Srbije, Regionalna delegacija Međunarodnog komiteta Crvenog krsta u Beogradu, Beograd, 2007, стр. 304-315; Гавро Перацић, *Међународно ратно право*, друго допуњено издање, Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1986, стр. 153-161.

20 Ђорђе Станковић, "Српска влада и повреде међународног права Србије од стране Аустро-Угарске у Првом светском рату", *Историја 20. века број 1*, Београд, 2001, стр. 12.

21 Владимир Стојанчевић, *Прогони цивилног становништва од стране окупационих власти у Србији 1914. године, Србија 1908-1918*, Изабрани радови, Српска књижевна задруга, Београд, 1995, стр. 115-117.

Пошто су ратни злочини Аустро-Угарске над цивилним становништвом, ратним заробљеницима, рањеницима и болесницима постали бројни и масовни, српска Влада је решила да о томе упозна и међународну јавност. Ради тога је позвала Швајцарца др Арчибала Рајса, професора универзитета у Лозани као познатог и међународно признатог стручњака за криминалистику да дође у Србију и да се на лицу места увери о масовним и стравичним ратним злочинима. Др Арчибалд Рајс је прихватио позив и дошао у Србију у септембру 1914. године, па је током септембра, октобра и новембра 1914. године прикупио обиман материјал, документацију, изјаве сведока и оштећених лица, фотографије као и друге релевантне доказе о овим масовним ратним злочинима. На основу својих истраживања и прикупљене документације др Арчибалд Рајс је објавио прве извештаје у иностраним листовима *Gazette de Lausanne*, *Le Petit Parisien* и *De Telegraph*.²² Поред наведених чланака у страним листовима, др Арчибалд Рајс је објавио у Француској, Швајцарској и Енглеској и неколико важних и значајних књига и брошура о ратним злочиним аустроугарске и бугарске војске у Србији.²³

У Србији су за време Првог светског рата боравили страни новинари и публицисти који су за своје листове извештавали о ратним злочинима које су извршили аустроугарска и бугарска војска над цивилним становништвом, ратним заробљеницима, рањеницима и болесницима. Неколико новинара и публициста су објавили и књиге о овим ратним злочинима. Навешћемо само неке од њих: Швајцаркиња Katarina Klara Sturzenegger: *La Serbie en guerre 1914-1916*, Neuchâtel-Paris, 1916; Француз Henry Barby: *L'Epopée Serbe*, Paris, 1916; Американац John Reed: *The War in Eastern Europe*, New York, 1916; Енглеz Harold W.V. Tamperley: *History of Serbia*, London, 1917; Енглеz R.G. D. Laffan: *The Guardian of the Gate. Historical Lecture on the Serbs*, Oxford, 1918; Холанђанин Arion van Tiehoven: *Avec les Serbes en Serbie et en Albanie 1914-1916*, Paris, 1918. и др.

Наведени чланци, књиге и брошуре које су страни новинари, писци и публицисти објавили у иностранству много су помогли да светска јавност на непосредан и непристрасан начин сазна о агресији Аустроугарске, немачке и Бугарске на Србију, затим о извршеној окупацији као и о масовним и до тада невиђеним

²² Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914-1918, изабрани радови, (приредили: Милоје Пршић, Слађана Бојковић), Историјски музеј Србије, "Стручна књига", стр. 11; Арчибалд Рајс, Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта Необјављени текстови на српском језику, Геополитика, Београд, 2014, стр. 26-75.

²³ Наводимо само неке од бројних публикација др Арчибалда Рајса које је објавио у иностранству: A.R.Reiss, *Report upon the atrocities by their Austro-Hungarian army during the first invasion of Serbia*, London, 1916; A. Reiss, *Les Austro-Hongrois en Serbie envahie*, Paris, 1919; A.R. Reiss, *Lettres du front Macedono-Serbe 1916-1918*, Geneve, 1921; *The Kingdom of Serbia Infringments of the Rules and Laws of War Comitted by Austro-Bulgaro-Germans: Letters of a Criminalogist on the Serbian Macedonian Front*, London, 1924.

ратним злочинима над цивилним становништвом, ратним заробљеницима, рањеницима и болесницима. Поред међународног јавног мњења дошло је и до многобројних хуманитарних акција у савезничким и неутралним државама Француској, Енглеској, САД, Русији, Канади, Аустралији, Холандији, Белгији, Данској, Швајцарској, Шведској. Нарочито је била значајна и важна хуманитарна помоћ у слању пољских болница, санитетског материјала, санитетских возила, шатора, лекова, лекара и лекарских помоћника, јер у томе је Србија оскудевала.

Наиме, услед сталног бомбардовања од стране аустроугарске и немачке војске енормно се повећао број рањеника и болесника. Још у првим борбама српска војска је 1914. и 1915. године заробила у славним борбама на Церу и Колубари око 40.000 аустроугарских и немачких ратних заробљеника што је био посебан и додатни проблем обезбеђивања њиховог смештаја, исхране, одеће, обуће и здравствене неге. Наведни аустроугарски заробљеници су донели у Србију пегави тифус, који се као епидемија проширио на становништво широм Србије као и на српску војску. Вакцина и лекова у Србији за пегави тифус није било, тако да је смртност била веома велика и кретала се између 20-65%. Рачуна се да је у Србији од пегавог тифуса умрло око 150.000 људи као и скоро половина српских лекара.²⁴

Пошто су Савезници увидели каква је здравствена ситуација у Србији, веома брзо су организоване бројне савезничке медицинске мисије и исте су упућене у Србију. То су биле комплетне медицинске екипе са лекарима, медицинским сестрама и другим медицинским особљем, потпуно опремљене пољске болнице, огромне количине санитетског материјала и лекова. Наведену хуманитарну помоћ су пружиле Русија, САД, Холандија, Велика Британија, Аустралија, Швајцарска, Француска, Грчка, Данска и друге државе, која је знатно ублажила све огромне недаће аустроугарске агресије на цивилно становништво.²⁵

2. ПРВА ОКУПАЦИЈА БЕОГРАДА ОД 2. ДЕЦЕМБРА 1914. ДО 14. ДЕЦЕМБРА 1914. ГОДИНЕ

У Првом светском рату Београд је аустроугарска војска два пута окупирали. Прва окупација је била од 2. децембра 1914. године до 14. децембра 1914. године. Друга окупација Београда је била од 10. октобра 1915. до 1. новембра 1918. године. У овом раду ћемо сумарно описати оба временска дела окупације Београда од стране аустроугарске војске у Првом светском рату.

²⁴ Драгољуб Дивљановић, *Пегави тифус у Србији, Научни скуп Србија 1915. године*, Београд, 1986, стр. 95-107.

²⁵ Жарко Вуковић, *Да не заборавимо: Lastwe forget. De peur que nous n'oublions*, Плато, Београд, 2004, стр. 38-55.

Као што смо напред навели, прва окупација Београда била је од 2. децембра 1914. године и трајала је до 14. децембра 1914. године. После четворомесечне борбе и сталног бомбардовања Београда, Српска врховна команда је наредила повлачење из Београда. Повлачење српске војске из Београда извршено је 30. новембра 1914. године. Са српском војском је Београд напустио велики број цивилног становништва, тако да је у Београду остало свега око 20.000 становника. У кратком временском периоду од 30. новембра па до 2. децембра 1914. године када су у Београд ушле аустроугарске трупе настао је интересантан, јер званичне српске власти су се биле повукле. Тада су одржана два иницијативна збора грађана и том приликом је изабран одбор грађана од 23 члана који је вршио привремену власт. Ради одржавања реда и мира, безбедности, исхрани сиротиње, постављене су грађанске патроле, предузете мере за попис становништва. Задатак наведеног одбора грађана био је и да дочека непријатеља и преговара о даљој окупационој ситуацији. Аустројска војска је ушла у Београд без борбе, предходница је ушла у тадашњи Двор (садашња зграда Скупштине града Београда). Петорицу представника привремене власти аустроугарска војска је одмах ухапсила и задржала као таоце.

Једна од првих наредби аустројске окупационе војске била је да становништво преда оружје. Одређен је био и полицијски час. Постојала је и наредба о узимању таоца. Затим су 4. децембра 1914. године аустроугарске власти у центру Београда на Теразијама између хотела "Москва" и "Балкана" подигли вешала на којима су обесили Михајла Радовановића из Раче Крагујевачке, који је био заробљен као један од бранилаца Београда. Још четири вешала су подигли у другим деловима Београда. Аустроугарска војска је вршила пљачке државне и приватне имовине из магацина, стоваришта, радњи, продавница и приватних станова и кућа.²⁶

У то време, у окупираном Београду налазила се америчка санитарска мисија на чијем челу је био др Едвард Рајан која је преузела вођење опште болнице у Београду од септембра 1914. па све до октобра 1916. године, у којој је било преко 600 рањеника и болесника. Др Рајан је интервенисао код аустроугарских власти у заштити српских цивила. На крову опште болнице др Рајан је истакао америчку заставу, па је на тај начин спречио бомбардовање и рушење болнице, јер су у то време САД биле неутралне у овом рату.²⁷

Као што се из наведеног види, аустроугарска војска и жандармерија су од првог дана окупације Београда вршили масовне ратне злочине над цивилним становништвом. Војна окупација је била предвиђена Хашким Правилником о законима и обичајима рата на копну из 1907. године, који је усвојила и ратификовала

26 Душан Миликић, "Београд под окупацијом у Првом светском рату", *Годишњак града Београда*, Књ. V, Београд, 1958, стр. 263-266.

27 Америчка санитарска мисија др Едварда Рајана (1883-1923) у Београду бројала три лекара и 12 медицинских сестара и много је помогла у збрињавању болесника и рањеника.

Аустроугарска. По том Правилнику из 1907. године врло прецизно се регулише поступање војних власти на окупираној територији у члановима 4-21. и 42-56.²⁸ Према томе, Аустроугарска је већ од првог дана окупације Београда 2. децембра 1914. године планирано и систематски вршила ратне злочине према цивилном становништву. Хапшења, узимање талаца, пљачкање државне и приватне имовине, претње вешањима, вешањем Михајла Радовановића, као и још читав низ других активности су ратни злочини над цивилним становништвом. У Београду је услед наведених пљачки од стране аустругарске војске завладала несташица хране и основних животних намирница. Аустроугарска војска је хапсила и интернирала неколико хиљада цивила, укључујући старце, жене и децу, и исте спроводила у концентрационе логоре у Нађмеђеру, Болдогасоњу, Нежидеру, Араду, Браунау, Ашаху, Вацу, Нахасбаху, Ђенешу и другим логорима који су били логори смрти због стравичних и немогућих услова смештаја, исхране, хигијене, одсуства лекарске заштите и неге, хладноће, смрзавања и општег нељудског третмана. Аустроугарски окупатор је нарочито искаљивао свој бес према српским интелектуалцима, свештеницима, државним функционерима, књижевницима, публицистима, новинарима и свим јавним личностима.²⁹ Наведна цивилна лица по постојећем важећем међународном ратном праву као и по међународном обичајном ратном праву нису могли да буду хапшени и интернирани и концентрационе логоре из простог разлога што наведена лица нису били војници нити су имали било какве везе са ратовањем. Познато је да је званична аустроугарска политика била да се Србија као држава и Срби као народ физички униште.

Најзад, 15. децембра 1914. године Београд је ослободила српска војска. Београд је био опустошен масовном пљачком, разарањем и рушењем зграда, станова и других објеката од стране аустроугарске војске. Преко 1.500 обијених и опљачканих радњи, магацина, стоваришта и станова.³⁰

3. ДРУГА ОКУПАЦИЈА БЕОГРАДА ОД 10. ОКТОБРА 1915. ДО 1. НОВЕМБРА 1918. ГОДИНЕ

Аустроугарска војска је на српском фронту је била под командом немачког

²⁸ *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, (drugo, dopunjeno i prerađeno izdanje), (priredili: Vesna Knežević-Predić, Saša Avram, Željko Ležaja), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Crveni krst Srbije, Regionalna delegacija Međunarodnog komiteta Crvenog krsta u Beogradu, Beograd, 2007, стр. 307-315.

²⁹ Исидор Ћуковић, *Нађмеђер аустроугарски логор за Србе 1914-1918*, Сигнатуре, Београд, 2002, стр. 31-75; Божица Младеновић, *Србија у великом рату*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 62-63.

³⁰ Душан Миликић, "Београд под окупацијом у Првом светском рату", *Годишњак града Београда, књ. V*, Београд, 1958, стр. 267-270.

фелдмаршала Аугуста фон Макензена. Напад аустроугарске војске почео је 5. октобра 1915. године из правца Војводине, када је почело петодневно непрекидно артиљеријско бомбардовање Београда из преко 400 тешких артиљеријски оруђа као и са оклопних монитора на Сави и Дунаву.

Последња одбрана Београда била је 7. октобра 1915. године на Дунавском кеју, где се истакао мајор Драгутин Гавриловић (1882-1945) који је био командант последњег резервног батаљона. Тада је самоиницијативно прикупио преостале браниоце из других батаљона као и делове Сремског добровољачког одреда и Одред београдских жандарма и спречио пребацивање знатно надмоћнијих непријатељских снага преко Саве и Дунава. Тада је 7. октобра у 14,30 часова издао своју легендарну заповест: "*Јунаци! Тачно у три часа непријатељ се има разбити вашим силним јуришем, разнети вашим бомбама и бајонетима. Образ Београда наше престонице има да буде светао... Војници, Јунаци! Врховна команда избрисала је наш пук из бројног стања. Наш пук је жртвован за част Отаџбине и Београда. Ви немате више да бринете за ваше животе који више не постоје. Зато, напред у славу! Живео Краљ! Живео Београд*". Приликом јуриша више од половине војника је погинуло или рањено, као и мајор Драгутин Гавриловић који је био тешко рањен.³¹

Србија је очекивала војну помоћ од својих савезника Француске и Енглеске, и тражила да се одмах пошаље 150.000 војника. Међутим, њихова помоћ је била углавном симболична, пошто је за Савезнике био приоритетан западни фронт према Француској. Одбрана Београда је имала свега 16.000 војника и свега 75 артиљеријских оруђа, што је било недовољно да се Београд одбрани од десетоструко бројније аустроугарске војске.

Француска је, као највећи савезник Србије, упутила у Србију крајем 1914. и почетком 1915. године две мисије. Једна је била војна а друга санитарска мисија. Војна мисија бројала је преко 1.200 људи: артиљерци, моринска пешадија, авијатичари, бежични телеграфисти, механичари и шофери. Санитарска мисија бројала је преко сто лекара и помоћног болничког особља. Највећи део обе мисије налазио се у Београду, али и у другим стратешким местима у Србији. Француски артиљерци из војне мисије су учествовали у нападу на аустроугарске мониторе. Француска авијација из војне мисије је имала десетак авиона који су вршили извиђања непријатељске позиције, митраљирали и бомбаровали непријатељске војне циљеве.³²

31 Детаљније о мајору Драгутину П. Гавриловићу видети *Српски биографски речник 2. В-Г*, Матица српска, Нови Сад, 2006, стр. 582-583; Небојша Јовановић, *Енциклопедија Првог светског рата (194-1918)*, Платонеум д.о.о, Нови Сад, 2014, стр. 141.

32 Владимир Стојанчевић, *Французи у Србији 1915. године, Србија 1908-1918*, изабрани радови, Српска књижевна задруга, Београд, 1995, стр. 151-155.

Енглеска је послала почетком 1915. године четири батерије обалских топова британски поморске артиљерије, које су биле распоређене по околним брдима Београда. Ове артиљеријске батерије су успеле само да успоре надирање аустроугарске војске на обале Саве и Дунава. У енглеској војној помоћи се истакао енглески адмирал сер Ернест Трубрич (1862-1926).³³

Русија је такође послала војну помоћ Србији и она се састојала од неколико артиљеријских дивизиона као и батерија торпеда са посадама. На Дунавском кеју се налазила и једна Руска батерија торпедних чамаца која је имала задатак да отвара ватру на аустроугарске оклопне мониторе уколико се они појаве и да спречи постављање понтонског моста.

Аустроугарска артиљерија је била веома јака тако да је на Београд испалено преко 48.000 граната. Половина српске артиљерије је била уништена. Од наведене бројне и јаке артиљеријске ватре која је највећим делом била усмерена на цивилне објекте у Београду, порушен је био велики број зграда, станова, школа, болница, апотеке, универзитет, позориште, јавне зграде, министарства, библиотеке, радње, поште, телефонска централа, музеји, цркве, магацини, стоваришта, фабрике и велики број инфраструктурних објеката. Погођена је била и електрична централа па је цео град био без струје. Стара Београдска тврђава је погођена више пута и била је доста разрушена. Такође су биле погођене и водоводне инсталације и водоводна мрежа, па је цео град био без воде. Нарочито је страдао од овог бомбардовања центар Београда око Теразија као и Дорћол. Седам дана је трајала одбрана Београда, када се 14. октобра 1915. године војска повукла правцем према Авали а затим даље према унутрашњости Србије.³⁴

Као што смо напред навели, Србија је од Савезника очекивала и тражила већу војну помоћ да би се ефикасно супроставила десетоструко бројнијој аустроугарској војсци. Постојећа војна помоћ Савезника је била заиста мала и симболична, што се врло брзо показало када су српска Влада, двор, скупштина и војска морали да се повлаче према Црној Гори и Албанији. Са српском Владом и војском повлачили су се дипломатски кор као и највећи број санитетских мисија који су у то време били у Србији.³⁵

33 Детаљније видети у *Заборањени адмирал сер Ернест Трубрич, Изводи из Дневника (1915-1919)*, (приредио: Данило Шаренац), Радио-телевизија Србије, Медија центар "Одбрана", Амбасада Велике Британије у Београду, Београд, 2017.

34 Снежана Вицић, *Београд у Великом рату 1914-1918*, Медија центар "Одбрана", Београд, 2015, стр. 54-64.

35 Детаљније о овом повлачењу видети: Огист Боп, *За српском војском од Ниша до Крфа 20. октобар 1915-19. јануар 1916*, Женева, 1918; Анри Барби: *Српска епопеја: агонија једног народа 1915*, Ником, ИЗ "Матеоc", Београд, 1990; Луј Л. Томсон, *Повлачење из Србије (октобар-децембар 1915)*, (приредили: Мирко Пековић, Бранислав Станковић, Гордана Буловић), Медија центар "Одбрана", Народни музеј Шабац, Музеј града Новог Сада, Београд, 2017; Џонс Фортијер, *Са Србијом*

Посебна војна стратегијска тешкоћа је настала када је Бугарска 5. октобра 1915. године ступила у рат против Србије без објаве рата, који је седам дана касније објавила и пресекла јој одступницу преко Грчке, одакле је Србија очекивала војну помоћ од Савезника и куда је могла да се са војском повлачи према Грчкој.

Са српском војском која се повлачила из Београда према унутрашњости кренуо је и велики број становника Београда, јер нису хтели да сачекају аустроугарску војску пошто су имали тешка искуства за време прве аустроугарске окупације Београда од 2-14. децембра 1914. године. У Београду је остало свега око 8.000 становника а касније, крајем године, грађани су се враћали па је број становника био око 15.000.

Тада настаје друга окупација Београда која је трајала све до 1. новембра 1918. године. Аустроугарска је од првог дана окупације завела веома строге окупационе мере које су биле противне постојећој мултилатералној Конвенцији о законима и обичајима рата на копну (IV. Хашка конвенција из 1907. године) и Правилнику о законима и обичајима рата на копну из 1907. године чији је она била потписник.³⁶

Аустроугарска, Немачка и Бугарска су у новембру окупирану Србију поделиле на окупационе зоне у којима је била сконцентрисана војна, политичка, привредна и сва друга власт. Тако је и у Београду установљен Главни војни гуверман, који је био смештен у тадашњој згради Управе фондова, а сада је то Народни музеј Србије на Тргу републике. За првог војног генералног гувермана постављен је фелдмаршал-лајтнант гроф Ivan Salis Seewis.³⁷

Војни генерални гуверман у Београду који је представљао окупациону управу у Београду и у Србији, био је посебан војно-полицијски орган. Његова непосредна дужност била је пре свега одржавање власти над покореним цивилним становништвом и строго кажњавање уколико дође до било каквих немира. Затим, систематично експлоатисање и пљачкање свих могућих привредних, рудних и других богатстава. Власт Војног генералног гувермана била је практично неограничена у односу на српско цивилно становништво. Хапшења, застрашивање, пљачке, тортура, интернирање у концентрационе логоре као и егзекуције без су-

у изгнанство авантуре једног Американца са војском које не може умрети, Прометеј, Радио-телевизија Србије, Нови Сад, Београд, 2015; *Са српском владом и војском од Ниша до Крфа 1915-1916. француска сведочанства*, (приредио: Станислав Сретеновић), Прометеј, Институт за савремену историју, Радио-телевизија Србије, Нови Сад, Београд, 2016.

³⁶ *Izvori međunarodnog humanitarnog prava*, друго, допуњено и прерађено издање, (приредили: Vesna Knežević-Predić, Saša Avram, Željko Ležaja), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Crveni krst Srbije, Regionalna delegacija Međunarodnog komiteta Crvenog krsta u Beogradu, Beograd, 2007, стр. 304-315.

³⁷ Снежана Вицић, *Београд у Великом Рату 1914-1918*, Медија Центар "Одбрана", Београд, 2015, стр. 64-65.

ђења биле су редовне појаве које су извршавале полиција и жандармерија. Политика аустроугарске владе је била да се изврши уништење Србије и српског народа.³⁸

Према наведеној територијалној подели окупиране Србије, Аустроугарској је припадала западна Србија и Београд, а Бугарској јужна Србија и Македонија.

Аустроугарска окупациона власт је врло брзо донела читав низ прописа којима су се ограничавала општа лична права и слободе грађана. Тако је донела одлуку о ограниченом кретању из једног места у друго место. За то кретање било је потребно добити дозволу окупаторске власти, што је подразумевало да је био потребан пасош. Ове пасоше су издавали одељења цивилне управе војне команде и важили су једну годину. Када путник стигне у место путовања морао је да се јави надлежној полицијској власти која је тај долазак регистровала.³⁹

Ћирилица је била забрањена па су окупаторске власту уклањале све називе фирми, радњи, надлештва као и све друге називе који су написани ћирилицом као и разне плоче на зградама и другим објектима на којима је био српски грб и српска круна.⁴⁰

Једну од првих мера коју је окупациона власт донела било је смањење вредности српског динара у односу на аустроугарску круну на тај начин што је извршила тзв. депресијацију српског новца у односу два према један. На овај начин Србија је изгубила најмање тадашњих милијарду динара.⁴¹ Затим, златан новац се морао предати и заменити по званичном курсу који је био веома низак. Уколико би се то прекршило предвиђена је била оштра казна. Аустроугарска окупациона власт је практично завела организовану пљачку српске државне и приватне имовине која је вршена у свим могућим секторима привредне, економске, друштвене и културно просветне делатности. Вршена је велика насилна реквизиција метала, металних предмета, нарочито бакра и месинга од приватних лица по кућама, радњама и другим објектима где су постојали било какви метали.

Наведена аустроугарска пљачка обухватила је чак и цркве, када су одузимали и црквена звона. Познато је да су из Вазнесенске цркве у Београду однесена два звона као и бакарни кров са звонаре. Сви ови насилно реквирирани метални предмети слати су у фабрике у Аустрију где су употребљивани за израду муниције.

Прилика је да наведемо да је Аустроугарска још у новембру 1915. године организовала пљачку многобројних српских државних архива и музеја. Прва је опљачкана архива Министарства иностраних дела Краљевине Србије у Београду и то највише документи од 1871. до 1914. године. Затим, пронађен је један део ове поверљиве архиве Министарства иностраних дела новембра 1915. године који је

38 Владимир Стојанчевић, *Положај становништва у Србији 1917. године, Србија 1908-1918*. Изабрани радови, Српска књижевна задруга, Београд, 1995, стр. 216-218.

39 Божица Младеновић, *Србија у Великом рату*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 63.

40 Исто, стр. 63.

41 Велизар С.Јанковић, *Уговор о Миру и наша оштета*, (Конференција одржана у Клубу Београдских Радикала 12.X.1919), Геца Кон, Београд, 1920, стр. 39-40.

био сакривен у манстиру Љубостиња код Трстеника. Министарство спољних послова Аустроугарске је било формирало специјалну "Комисију за српске документе", чији је задатак био да на основу опљачканих српских докумената Министарства иностраних дела изради једну публикацију под називом *Српска плава књига* да би се доказало међународној јавности да је званична Србија изазвала Први светски рат.

Међутим, због разних околности наведена аустроугарска публикација није никада штампана. Вероватно да у опљачканој поверљивој архиви Српског Министарства иностраних дела нису нашли било какав документ који би потврдио да је званична Србија умешана у Сарајевски атентат. Фалсификовање докумената очигледно није долазило у обзир, јер се Аустрија у том погледу већ једном међународно бламирала у познатом Фридјунговом процесу 1909. године у Бечу подметањем у судском поступку фалсификованих докумената.⁴²

Ипак, Сен-Жерменским уговором из 1919. године на основу члана 93. Аустрија је била дужна да без одлагања преда заинтересованим савезничким и удруженим владама архиве, регистре, планове, исправе и документе сваке врсте које припадају грађанским, војним, финансијским, судским или другим администрацијама уступљених области.⁴³ Аустрија је избегавала да преда све наведене опљачкане српске архиве иако су биле потписане и две конвенције између Југославије и Аустрије 1920. и 1923. године. Предала је само један део тих архива. Затим, за време немачке окупације 1941-1945. године Немачка је поново опљачкала раније враћене архиве које су уступљене Аустрији. Тек осамдесетих година XX века су најзад те опљачкане архиве враћене из Аустрије у Београд.⁴⁴

Зграда Народног музеја је од бомбардовања била тешко оштећена, тако да је био и уништен један део експоната. За време прве окупације Београда а нарочито за време друге окупације Београда, Народни музеј је опљачкан од стране аустроугарске војске који су експонате и предмете пренели у Беч и Будимпешту. Поред музеја, аустроугарска војска је опљачкала и односила разне металне споменке који су били постављени на трговима или парковима. Уколико споменици нису били од метала онда су их уништавали. Тако је уништен 1916. године споменик Карађорђу Петровићу који је био постављен 1913. године испред Карађорђеове капије на Калемегдану.

Још једна у читавом низу међународно противправних мера била је окупациона мера Аустроугарске да се у Београду и у Србији забрани даљи рад свих школа, факултета као и употреба ћирилице. Такође је била забрањена употреба

42 Фердо Шишић, *Фридјунгов процес*, Београд, 1935, Правда од 6-9. јануара 1935.

43 *Уговор о миру са Аустријом (Сен Жерменски уговор)*, Геца Кон, Београд, 1927, стр. 28.

44 Војислав-Марамбо М. Јовановић, *Потрага за украденом историјом, Извештај о пљачки српских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате у Србију*, (приредио: Владимир Давидовић), Издавачка књижара Југоисток доо, Београд, 2010, стр. 42-110.

уџбеника из националне историје, као и књиге и дела српских књижевника Јована Јовановића Змаја, Петра Петровића Његоша, Бранка Радичевића, Алексе Шантића и других српских писаца. Штампарске машине које су имале ћирилична слова су унуштаване као и све писаће машине које су имале ћирилична слова. У току 1916. године отворен је велики број основних и средњих школа. За наставнике су одредили аустроугарске подофицире који нису били способни за фронт. То су углавном били Хрвати или муслимани који су знали хрватски језик. Српски наставници су могли да изузетно држе наставу само у присуству аустроугарског подофицира који зна хрватски па је могао да контролише шта се предаје. Уџбеници и књиге за школе које су биле штампане латиницом добављене су биле из Хрватске и из Босне и Херцеговине.⁴⁵

За време аустроугарске окупације све српске новине су биле укинуте. Аустроугарски окупатор је у Београду од средине децембра 1915. па све до 28. октобра 1918. године издавао лист Београдске новине (немачки назив *Belgrader Nachrichten* и мађарски назив *Belgradi Hírek*) које су у прво време излазиле три пута недељно, а од 16. марта 1916. па све до 28. октобра 1918. године су излазиле као дневни лист који се штампао на српском језику латиницом. Ове окупаторске новине су биле пуне аустроугарске ратне пропаганде. Поред пропагандних аустроугарских текстова били су огласи и читуље, практично једини корисни део за обавештавање српског становништва у окупираном Београду. Редакција *Београдских новина* била је искључиво састављена од аустроугарских новинара, међу којима је било и неколико који су знали српски језик и били преводиоци текстова за новине. Седиште редакције *Београдских новина* налазило се у реквирираном хотелу "Русија". У овом листу објављивали су своје радове (приче и песме) књижевници Борислав Станковић (1876-1927)⁴⁶ и Исидора Секулић (1877-1958).⁴⁷ Касније, између два рата, тадашња политика имала је доста критични однос према Бориславу Станковићу и Исидори Секулић због писања у окупаторском листу *Београдске новине*, иако њихови радови нису били политичког садржаја него искључиво књижевни. Иапк, захваљујући чланцима Борислава Станковића који су представљали сигурни и адекватни документ сазнавали смо какви су тешки окупацијски дани били у Београду.

Немачки цар Вилхелм II (1859-1941) је 19. јануара 1916. године био на

45 Снежана Вицић, *Београд у Великом Рату 1914-1918*, Медија центар "Одбара", Београд, 2015, стр.67. и 94-95.

46 Борислав Станковић је постхумно објавио своје радове из Београдских новина у књизи под насловом *Под окупацијом*, Одбор за издавање дела Борислава Станковића, Београд, 1929; Борислав Станковић је имао критике, нападе и непријатности због објављивања радова у Београдским новинама.

47 Исидора Секулић је такође објавила своје радове из Београдских новина у књизи *Записи о моме народу*, Просвета, Београд, 1948.

свега неколико сати задржавања у Земуну и Београду када је био на пропутовању за Ниш, где је ишао на састанак са бугарским краљем Фердинандом I. Кобургом (1861-1948). Немачки цар Вилхем II је кратко поново боравио у Београду 27. новембра 1917. године, када се враћао из Бугарске. Тада је на коњу од Славије до Калемегдана извршио смотру аустроугарских окупационих трупа. Био је на Београдској тврђави, посетио Краљев двор, Аду Циганлију као градилиште железничког моста на Сави.⁴⁸

Живот у окупираном Београду од 1915-1918. године био је веома тежак. Прво, неколико хиљада зграда и других јавних објеката било је срушено или тешко оштећено и нико их није поправљао. Иако Београд није био индустријски град, ипак је постојало неколико десетина разних фабрика и других привредних предузећа, али ни она нису радила, пошто је највећи број био порушен, оштећен или су их аустроугарске власти опљачкале или затвориле. За све време окупације у Београду је постојала несташница основних животних намирница, практично владала је глад. Цветала је црна берза нарочито у погледу набавке основних животних намирница. Аустроугарска власт је вршила организовану пљачку животних намирница и других пољопривредних производа са српских села и све то слала у Аустрију. Несташница хране била је свакодневна, тако да је добар део становника гладовао. Аустроугарска окупациона власт је завела рационисање исхране путем легитимација које су издавале општинске власти. Највише је тражено пшенично и кукурузно брашно, али због недостатка житарица продаја је била забрањена. Услед гладовања као и услед недостатка хигијенских услова дошло је до повећаног броја разних заразних болести. Нарочито је најчешћа болест била туберкулоза од које је и највише становника Београда умирало, јер није било ни довољно адекватних лекова, као ни лекара и другог санитеског особља. Последње године окупације у Београду је избила епидемија шпанске грознице од које је умро велики број људи.⁴⁹

4. ЗАКЉУЧАК

Завршетком Првог светског рата Србија је била тешко разорена од стране аустроугарског, немачког и бугарског окупатора, где је цивилно становништво највише страдало. Према подацима који су поднети на Конференцији мира у Паризу почетком 1919. године људски губици су били 1.247.435 лица, односно 28% од укупног броја становништва. Србија је 1914. године имала око 4.500.000 становника. Од наведеног броја 1.247.435 лица, губици војника износили су 402.435,

⁴⁸ Исто, стр. 70-71.

⁴⁹ Божица Младеновић, *Србија у Великом Рату (1914-1918)*, Завод за уџбенике, Београд, 2008, стр. 115-121.

а цивилног становништва 845.000 лица. Затим, поред наведених губитака било је укупно 264.000 инвалида, и то 114.000 војних и 150.000 цивилних инвалида.⁵⁰ Запањујућа је чињеница да је у аустроугарским, бугарским и немачким концентрационим логорима било преко 150.000 цивилног становништва које ни по каквом тадашњем међународном ратном праву није могло да буде интернирано, јер нису били војна лица нити су имали било какве везе са ратом. Од наведеног броја половина интернираних српских цивила је умрла или је убијена у логорима.⁵¹

Београд који је био главни град Краљевине Србије за време Првог светског рата 1914-1918. године био је веома тешко материјално и економски разорен као и у огромним људским губицима. Нарочито су страдања становништва била за време трогодишње окупације од 1915-1918. године. Наведна страдања су се огледала у масовним интернацијама, убијањима, неоснованим затварањима, као и умирањима од глади и разних заразних епидемија. Најчешће заразне болести су биле дифтерија, туберкулоза и пегави тифус од којих је највећи број смртно страдао. Пре аустроугарске окупације у Београду је живело 48.014 становника, док је за време аустроугарске окупације у Београду живело око 15.000 становника. Највећи број становника се са српском војском повлачио ка Албанији и Црној Гори. Из Београда је интернирано неколико хиљада цивила у аустријске концентрационе логоре. Процена је да је Београд изгубио преко 20.000 лица или око једне четвртине његових становника.⁵²

Уочи обележавања сто година од почетка Првог светског рата 1914-1918. године у појединим државама тадашњег Тројног савеза као и у појединим државама Антанте појавили су се чланци, књиге, монографије, фељтони, расправе, прикази и осврти са нескривеним циљем и жељом да се изврши ревизија Првог светског рата.

Наиме, на основу Уговора о миру закљученом у Версају 28. јуна 1919. године утврђена је одговорност Немачке за изазивање Првог светског рата. Затим, у члану 227. наведено је да је немачки цар Фридрих Вилхелм Виктор Алберт од Пруске који припада немачкој краљевској породици Хоенцолерн одговоран како се наводи "За највишу увреду нанету међународном моралу и светој важности уговора" и да ће судити међународни суд састављен од пет судија из САД, Велике Британије, Француске, Италије и Јапана. У члану 231. наведено је да су Немачка и њени савезници одговорни за све губитке и штете које су претрпеле Владе савезничке и удружене и њихови припадници услед рата који им је наметнут на-

50 Rapport sur les Domages causes a la Serbie et au Montenegro presente a la Commission des Reparations des Dommanges, Paris, 1919, du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes a la Conference de la Paix, p. 19.

51 Владимир Стојанчевић, *Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време Првог светског рата 1914-1918. године*, Србија 1908-1918. изабрани радови, Српска књижевна задруга, Београд, 1995, стр. 251-260.

52 Исто, стр. 226-278.

падом Немачке и њених савезника.⁵³ До суђења немачком цару Вилхелму II није никада дошло, јер је он побегао у Холандију, која је одбила његово изручење. Ипак, Версајски уговор о миру из 1919. године није могао да се из светске историје избрише ни после сто година. Зато су Немачка, Аустрија, Бугарска, Мађарска настојале да изврше ревизију Првог светског рата као и Версајског уговора о миру из 1919. године. Нажалост имали су и подршку неких научника из Велике Британије, САД, Француске и још неких других држава. Све се поклапало у наставку тзв. хладног рата између САД и Русије. Ипак, наведени покушај ревизије Првог светског рата 1914-1918. године није успео.⁵⁴

Такође, и накнаде штете причињене од стране Немачке, Аустрије, Бугарске и њихових савезника такође нису извршене, сем неких мањих и симболичних.

Тадашња Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је после прикупљених документа и података од правних и физичких лица утврдила је да је материјална штета коју су Аустро-Угарска, Немачка и Бугарска нанели Краљевини Србији у Првом светском рату 1914-1918. године износи 13 милијарди француских златних франака. Тај износ је био и одштетни захтев који је наша делегација на челу са Милорадом Драшковићем поднела у јануару 1920. године на Конференцији мира у Паризу.⁵⁵

Од поднетог захтева који је Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца у име Краљевине Србије поднела Комисији за репарације у Паризу 1920. године добила је једну малу симболичну новчану суму као и мање део у природи.⁵⁶

Ни Савезници нису били задовољни са испуњењем Версајског уговора о миру из 1919. године. Наводимо изјаву врховног заповедника савезничке војске француског маршала Фердинанда Фоша: "Ово није мир, већ примирје које ће трајати следећих двадесет година." Наведена изјава маршала Фоша се остварила 1. септембра 1939. године када је почео је најстрашнији и најкрвавији рат до сада - Други светски рат 1939-1945. године.⁵⁷

53 Предлог закона о Уговору мира између Сила Савезничких и Удружених и Немачке и Протокол, потписани у Версаљу 28. јуна 1919, Београд, 1920, стр.69-782.

54 Миле Бјелајац, *1914-2014. зашто ревизија? Старе и нове контраверзе о узроцима Првог светског рата*, Медија центар "Одбрана", Београд, 2014, стр. 55-87; Мира Радојевић, Љубомир Димић, *Србија у Великом рату, Кратка историја*, треће издање, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2016, стр.100-113; Радош Љушић, *Принцип Гаврило (1895-1918) Оглед о националном хероју*, Новости, Београд, 2014.

55 Борис Кршев, "Ратне репарације и њихова судбина након Првог светског рата-случај Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца", *Civitas часопис за друштвена питања број 1*, ММХI, Нови Сад, 2011, стр. 11; Лидија Опојевић Хофман, "Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарацију у Паризу (1919-1930)", *Архив часопис Архива Југославије број 1-2*, Београд, 2012, стр. 30.

56 Јелена Лопичић Јанчић, "Репарација у Првом светском рату 1914-1918. године и међународно јавно право", *Правни живот број 12, књига 586*, Том IV, Београд, 2016, стр. 195-199.

57 Борис Кривокапић, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Службени гласник, Београд, 2010, стр. 1124.

ЛИТЕРАТУРА

Балкански уговорни односи 1876-1996, Двострани и вишестрани међународни уговори и други дипломатски акти о државним границама, политичкој и војној сарадњи, верским и етничким мањинама, I. Том (1876-1918), (приредио Момир Стојковић), ЈП Службени лист СРЈ, СЈУ „Међународна политика“, Београд, 1998.

Бјелајац Миле, 1914-2014. *зашто ревизија? Старе и нове контраверзе о узроцима Првог светског рата*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2014.

Вицић Снежана, *Београд у Великом рату 1914-1918*, Медија центар „Одбрана“, Београд, 2015.

Вуковић Жарко, *Да не заборавимо: Lastwe forget. De peur que nous n'oublions*, Плато, Београд, 2004.

Дивљановић Драгољуб, *Пегави тифус у Србији, Научни скуп Србија 1915. године*, Београд, 1986.

Динчић Александар, Симовић Бојана, *Ниш у ратном дневнику министра војног девесто петнаесте*, Нишки културни центар, Ниш, 2015.

Ђорђевић Димитрије, *Царински рат Аустро-Угарске и Србије 1906-1911*. Историјски институт Београд, 1962.

Јанковић С. Велизар, *Уговор о Миру и наша оштета* (Конференција одржана у Клубу Београдских Радикала 12.X.1919), Геца Кон, Београд, 1920.

Јовановић М. Јов, „Порекло светског рата“ *Годишњица Николе Чупића, књига XXXIX*, Београд, 1930.

Јовановић М. Војислав-Марамбо, *Потрага за украденом историјом, Извештај о пљачки српских докумената у Другом светском рату и настојањима да се врате у Србију*, (приредио: Владимир Давидовић), Издавачка књижара Југоисток доо, Београд, 2010.

Јовановић Небојша, *Енциклопедија Првог светског рата (1914-1918)*, Платонеум д.о.о, Нови Сад, 2014.

Кривокапић Борис, *Енциклопедијски речник међународног права и међународних односа*, Службени гласник, Београд, 2010.

Кршев Борис, „Ратне репарације и њихова судбина након Првог светског рата-случај Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца“, *Civitas часопис за друштвена питања број 1*, ММХI, Нови Сад, 2011.

Лопичић Јанчић Јелена, „Репарација у Првом светском рату 1914-1918. године и међународно јавно право“, *Правни живот број 12*, књига 586, Том IV, Београд, 2016.

Љушић Радош, *Принцип Гаврило (1895-1918) Оглед о националном хероју*,

Новости, Београд, 2014.

Миликић Душан, „Београд под окупацијом у Првом светском рату“, *Годишњак града Београда*, Књ. V, Београд, 1958.

Митровић Андреј, *Продор на Балкан у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2011.

Митровић Андреј, *Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918*, Завод за уџбенике, Београд, 2011.

Младеновић Божица, *Србија у великом рату*, Завод за уџбенике, Београд, 2008.

Опојевић Хофман Лидија, „Делегација Краљевине Југославије при Комисији за репарацију у Паризу (1919-1930)“, *Архив часопис Архива Југославије број 1-2*, Београд, 2012.

Перазиић Гавро, *Међународно ратно право* (друго допуњено издање), Војноиздавачки и новински центар, Београд, 1986.

Први светски рат, у документима Архива Србије, Том I. 1914, (приредили: Мирослав Перишић, Александар Марковић, Љубинка Шкодрић, Бранко Богдановић), Архив Србије, Београд, 2015.

Предлог закона о Уговору мира између Сила Савезничких и Удружених и Немачке и Протокол, потписани у Версаљу 28. јуна 1919, Београд, 1920.

Радојевић Мира, Димић Љубомир, *Србија у Великом рату, Кратка историја*, треће издање, Београдски форум за свет равноправних, Београд, 2016.

Радисављевић Слободан, „Нека дејства српске и аустроугарске речне флотиле у борбама око Београда 1914-15. Године“, *Годишњак Музеја града Београда Књ. III*, Београд, 1956.

Рајс Арчибалд, *Ратни извештаји из Србије и са Солунског фронта Не објављени текстови на српском језику*, Геополитика, Београд, 2014.

Ратна престоница Ниш 1914-1915, (приредио: Видосав Петровић), Ниш, 1996.

Родолф Арчибалд Рајс о злочинима Аустроугара-Бугара-Немаца у Србији 1914-1918, *Изабрани радови*, (приредили: Милоје Пршић, Слађана Бојковић), Историјски музеј Србије, Стручна књига, Београд, 1997.

Станковић Ђорђе, „Српска влада и повреде међународног права Србије од стране Аустро-Угарске у Првом светском рату“, *Историја 20. века број 1*, Београд, 2001.

Стојанчевић Владимир, *Губици у становништву Србије и Београда под аустроугарском окупацијом за време Првог светског рата 1914-1918. године, Србија 1908-1918*. изабрани радови, Српска књижевна задруга, Београд, 1995.

Стојанчевић Владимир, *Положај становништва у Србији 1917. године, Србија 1908-1918*. Изабрани радови, Српска књижевна задруга, Београд, 1995.

Стојанчевић Владимир, *Прогони цивилног становништва од стране окупационих власти у Србији 1914. године, Србија 1908-1918*, Изабрани радови, Београд, 1995, Српска књижевна задруга

Стојанчевић Владимир, *Французи у Србији 1915. године, Србија 1908-1918*, Изабрани радови, Српска књижевна задруга, Београд, 1995.

Ђоровић Владимир, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Библиотека града Београда, Београд, 1992.

Ђуковић Исидор, *Нађмеђер аустроугарски логор за Србе 1914-1918*, Сигнатуре, Београд, 2002.

Уговор о миру са Аустријом (Сен Жерменски уговор), Геца Кон, Београд, 1927.

Шишић Фердо, *Фридјунгов процес*, Правда од 6-9. јануара 1935, Београд, 1935.

Izvori međunarodnog humanitarnog prava, drugo, dopunjeno i prerađeno izdanje, (priredili: Vesna Knežević-Predić, Saša Avram, Željko Ležaja), Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Crveni krst Srbije, Regionalna delegacija Međunarodnog komiteta Crvenog krsta u Beogradu, Beograd, 2007, стр. 304-315.

Rapport sur les Domages causes a la Serbie et au Montenegro: presente a la Commission des Reparations des Dommanges, Paris, 1919, du Royaume des Serbes, Croates et Slovenes a la Conference de la Paix, p. 19.

*Jelena Lopičić Jančić*⁵⁸

BELGRADE IN THE FIRST WORLD WAR 1914-1918

Abstract

This paper deals with the position and status of Belgrade during the First World War 1914 - 1918. Although there are relatively many papers about Belgrade in First World War, very few of them deal with this status and position of Belgrade from the international legal point of view. Therefore, this paper especially focuses on the international legal aspect of Belgrade in the First World War. The reason for this, in addition to the above mentioned, is that Austro-Hungary, from the very first day of the aggression - that is July 28th 1914, began bombing Belgrade, and exclusively civilian targets. Then, during the first occupation of Belgrade from October 2nd to October 14th 1914, as well as during the second occupation of Belgrade from October 10th 1915 to November 1st 1918, the Austro-Hungarian Empire committed massive war crimes against the civilian population, prisoners of war, wounded and sick people. In that way, the Austro-Hungary severely violated the existing provision of the multilateral Convention on the Laws of War on Land (IV Hague Convention of 1907) and the Ordinance on the laws and customs of war on land, 1907, signed by the Austro-Hungary. Also, Austro-Hungary violated the existing international customary law of war. This paper deals with some particular types of war crimes committed by the Austro-Hungarian army against the civilian population in Belgrade.

KEY WORDS: Belgrade, Austro-Hungarian Empire, First World War, bombing, war crimes, foreign medical missions.

58 Prof. Dr. Jelena Lopičić Jančić, Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade

Александар Алексић

Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

ВЕРСАЈСКИ МИРОВНИ СПОРАЗУМ – ПОПЛОЧАН ПУТ У ДРУГИ СВЕТСКИ РАТ

Сажетак

Аутор у раду сагледава цивилизацијски циклус који долази до свог окончања. Једна од најважнијих историјских компоненти које су одредиле последњих 80 година XX века и прве деценије XXI века, јесте окончање Првог светског рата кроз Версајски мировни споразум. У анализи економског стања Русије и Немачке у другој половини XIX века до 1914. године, када је почео Велики рат, аутор уочава страх Запада да би његова, више од четири века дуга супремација могла да буде угрожена. Пре свега угрожена је до тад неприкосновена британска контрола светских поморских путева и трговине, а затим и отворена могућност стварања снажног технолошко-сировинског савеза који би створио непобедиву силу на тлу Евроазије, чиме би англоамерички интереси трајно били потиснути у оквире Монроове доктрине. Версајском конференцијом управљала је доминантно британска елита, посебно њен сегмент познат као Милнерова група. Основни недостатак *mainstream* историјског сагледавања Версајске конференције јесте елиминација мишљења која би тумачила догађаје супротно интересима англоамеричке елите. Мало је интелектуалаца тог времена учило да се у Версају стварају идеални услови у свим сегментима немачке политичке елите и народа за успон нацизма. Овим концептом, који војноиндустријски комплекс Запада спроводи до данас, онемогућено је повезивање Русије и Немачке у стратешки савез који би поред војне, привредне и сваке друге моћи, био способан да створи нову цивилизацију.

Кључне речи: геополитика, Версајски уговор, нацизам, шпијунажа, елита, моћ, империја, НАТО.

УВОД

Свет се данас налази на самом крају цивилизације коју је обележила 500 година дуга превласт Запада. Индикатори стања на најважнијим адресама које ће одредити следећи цивилизацијски оквир неодољиво подсећају на стања која су претходила распаду старих цивилизација до почетка XVI века. Савременици смо заласка најважнијег раздобља у којем је већи део људске популације на Земљи био више или мање подређен цивилизацији која се уздигла након ренесансе и реформације. Цивилизација је свој мотор-замајац имала у научној револуцији и просветитељству (као алат за постизање политичких циљева)¹, а проширила се преко океана до незамисливих територија које је освојила, достигавши свој врхунац у времену револуција, индустрије и империја.

Амерички снови о сопственој „супермоћи“ у оружју рушили су се у последњој деценији XX века само у интерним извештајима државних служби. После 11. септембра у ери Џорџа Буша млађег, наочиглед целог света, руше се као што су се срушиле три зграде Светског трговинског центра на Менхетну 2001. године. Први пут то се догодило у Мадинат ас-Садру и на хелмандским пољима, што је разобличило ограничења америчке војне моћи, али, што је још важније, и велику наивност неоконзервативних убеђења о демократском таласу који ће заплъуснути најшири појас Блиског истока после пада Садама Хусеина. Уследио је ударац из кога се хипотекарна криза 2007. промакла у кредитни слом 2008. и на крају у „велику рецесију“ 2009. године.

„Супермоћи“ Сједињених Држава у ери Барака Обаме претвориле су се у бајке о америчкој „посебности“. Од Обаминог предизборног обећања *Yes, we can!* под којим је 2008. године освојио Нобелову награду и први мандат у Белој кући остао је само горак укус изгубљене прилике. Други Обамин мандат обележиле су две најважније шпијунске афере XXI века са далекосежним последицама по међународне односе. Прва је била појава Жулијана Асанжа који већ шест година живи у амбасади Еквадора у Лондону под претњом хапшења, а који је учинио доступним хиљаде страница поверљивих депеша из америчких амбасада широм света које показују на који начин империја утиче на политичке процесе ван својих граница. Друга афера отпочела је појавом Едварда Сноудена који је разоткрио контролу коју америчка безбедносна агенција НСА (*NSA, The National Security*

¹ Роџер Шартије (Roger Chartier) тврди да су основни текст канона просветитељства измислиле вође Француске револуције тако што су изабрали одређене ауторе и идентификовали их са самим покретом просветитељства како би дали легитимитет својој републиканској политичкој агенди. Daniel Brewer, *The Enlightenment Past: Reconstructing Eighteenth-Century French Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.

Agency) спроводи над планетом, са посебним фокусом на Немачку. Доминација Русије на Блиском истоку и економски раст Кине у другој деценији XXI века ове тенденције су и геополитички потврдиле. Избори пред којима се налази Америка, срце империје, снажно доприносе дестабилизацији међународног поретка. Ти избори ће одредити судбину Доналда Трампа, актуелног председника САД. „Противници га оптужују за издају, да покушава да подрије НАТО и демократске вредности Запада. Он им узвраћа да су продужена рука централноамеричког клана МС-13, који сеје страх Сједињеним Државама“.²

Људи који данас живе не маре много за мртве. „Данашње светско становништво чини око 7% свих људи који су икад живели на Земљи. Мртви бројчано надмашују живе, о односу 14/1, а ми игноришемо нагомилано искуство те огромне већине човечанства на властиту штету. Прошлост је доиста наш једини поуздани извор знања о пролазној садашњости и вишеструким будућностима које су пред нама, од којих се само једна може остварити.“³

Први светски рат представља преломну тачку XX века која и данас снажно емитује геополитичку енергију краја овог и преласка у нови цивилизацијски оквир. Глобалној хегемонији о којој је сањала елита која је управљала Западном цивилизацијом на путу су стајала четири велика европска царства: Руско, Немачко, Аустроугарско и Турско. Енергија и одлуке разлога за улазак у Велики рат, и још више уговора о „миру“ који су закључени на Версајској конференцији с краја јануара 1919. године доминантно су одредили период између два светска рата, као и период после Другог светског рата и касније Хладног рата.

Економија Русије пре Првог светског рата

Руска империја од средине XIX и почетком XX века бележила је фантастичан економски раст – само се обим индустријске производње у земљи у том периоду увећао седам пута. „За тридесет година пре 1897, становништво градова са мање од 1000 становника (према попису из 1866.) попело се на 5%, градова са 1000-5000 становника на 16%, са 5000-10.000 на 45%, са 10.000 до 20.000 на 78%, са 20.000-50.000 на 96%, са 50.000 до 100.000 на 129%, и напokon у градовима са становништвом од више од 100.000 људи на 123%. Статистика показује да, што је град био већи, у толико се боље развијао. Петроград је године 1866. имао 539.000 становника, а године 1897. — 1.267.000; Москва је са 352.000 демографски за то време порасла на 1.035.000, Одеса са 119.000 на 405.000, итд. Неки индустријски градови никли су као из земље: Владикавказ је са 3.000 становника скочио на

2 Серж Алими, „Демократија у Америци“, *Le Monde Diplomatique*, НИП Недељник, 29/10/18, стр. 2.

3 Нил Фергусон, *Цивилизација: Запад и остали*, Профил књига, Загреб, 2012, стр. 19.

44.000; Благовјешченск са 2.000 на 33.000 а Иваново-Вознесенск чак са 1000 на 53.000. Просечно је градско становништво порасло од године 1885. до 1897. за 33.8%, док је у истом раздобљу сеоско напредовало за 12.7%. Годишње повећање индустријске продукције било је у %, у периоду 1878-87.: 26.1; у периоду 1888-92.: 41.6; и у периоду 1893-97.: 161.2%.⁴ Русија је била аграрна земља, а реформе Петра Столипина, премијера у царској Русији, које су између осталог пружиле сељацима права приватне својине на земљишту, омогућиле су царству уочи Првог светског рата да заузме прво место у свету по темпу економског раста и пето по обиму економије. Економска ситуација у Русији 1913. године била је еталон по коме су се упоређивали сви успеси Стаљинових петолетки.

По основним економским показатељима (производњи угља, ливеног гвожђа и челика, обиму машиноградње, дужине железничких пруга) Русија је била пета у свету, иза САД, Немачке, Велике Британије и Француске, а испред Италије, Шпаније и Јапана. Влада Руске империје у другој половини XIX и почетком XX века активно је користила мере за стимулисање економије, развој производње и робних тржишта, као и заштиту домаћих произвођача.⁵

Економија Немачке пре Првог светског рата

У периоду од 1850. године до 1913. немачка производња се увећала 5 пута. У истом периоду производња по глави становника увећала се 250%. Средња класа и радници доживели су снажан раст животног стандарда, јер су се плате у индустријској производњи удвостручиле у периоду од 1871-1913. године. Међутим, централну улогу немачког развоја представљала је индустријска револуција утемељена у технолошком развоју. На нивоу комплетне државе успостављен је систем техничких и виших школа (*Technische Hochschulen*), које су образовале научнике и инжењере за потребе индустрије. Ово је пратио и систем школа које су финансирале и логистички помагале индустријске коморе, а образовале будуће административно особље (*Handelshochschulen*). Немачки универзитети стављају посебно тежиште на природне науке. Истовремено је основан и национални систем школа за образовање стручних занатлија (*Fachschulen*). Стратешко планирање довело је до процвата машинске индустрије и науке уопште, и огромно повећање технолошке способности немачког радног становништва после 1870-тих година.

4 Алексеј Јелачић, *Историја Русије*, Српска књижевна задруга, Београд, 1929, стр. 260.

5 Икодиновић Оливера, интервјуисала је доктора историјских наука Фјодор Гајда, предавача на Московском државном универзитету, „Парадоксално — Русија је пред револуцију имала невероватан економски раст“, *Спутњик*, Интернет, 12/11/17, <https://rs.sputniknews.com/komentari/201711121113422219-oktobarska-revolucija/>, Последњи приступ: 20/10/18.

Вилијам Енгдал у својој књизи *Век рата* (књига прва) наводи статистичке податке који су незабележени у дотадашњој економији: „Немачка је 1890. произвела 88 милиона тона угља, а Британија 182 милиона тона. За само 20 година до 1910. немачка производња је порасла на 219 милиона тона (раст од 148%) док је у истом периоду раст британске производње износио свега 20% на 264 милиона тона. У средишту немачког развоја био је челик, праћен наглом појавом електричне енергије и хемијских постројења. За само 20 година од 1880-1900. производња челика је увећана за 1000% чиме је у великој мери претекла британску производњу. Велика Британија је 1890. производила 7,9 милиона тона сировог жељеза, а Немачка свега 4,6 милиона тона. Двадесет година касније 1910. Немачка је производила скоро 50% више сировог жељеза од Велике Британије (14,6: 10 милиона тона). Трошкови производње жељеза смањени су на једну десетину трошкова из 1860. године. Пред почетак Првог светског рата Немачке ливнице су талиле скоро двоструко више сировог жељеза од британских.“⁶

Оволики успех не би био могућ да није праћен развојем железничке инфраструктуре која је толику количину створених индустријских добара транспортовала по царству. Експанзија железничког система је започела 1840-тих година под утицајем Царинске уније (*Zollverein*), створене на иницијативу Пруске и (у данашњим економским круговима намерно игнорисаног) генијалног Фридриха Листа. Он је утемељио немачку „националну економију“ концептом директно супротстављеним доминантној школи о слободној трговини Британца Адама Смита. Листова Царинска унија је ујединила немачко унутрашње домаће тржиште у стратегији која је до 1870. године створила базу за снажан раст економије. Раст је био толико велики да је до 1914. године претекао Велику Британију, главног економског такмаца, на свим пољима.⁷

После открића производње акумулисане електричне енергије и њеног преноса на велике удаљености, немачка индустрија енергије је 1896. запошљавала 26 хиљада људи, да би већ 1913. године контролисала половину светске трговине електричним добрима. У истом периоду хемијска индустрија је прерасла француску и британску и постала водећа у свету по производњи анилинских боја, вештачких ђубрива и фармацеутских производа. Број трактора у Немачкој са 20 хиљада, колико их је било 1882. године, повећао се на 300 хиљада 1907. Приноси жита су се повећали у овом периоду за 80%.

Сви ови резултати су се осликавали и на демографију Немачке. Почетком XIX века Немачка је била земља из које су људи масовно одлазили. Између 1870. и 1914. године број становника Немачке се увећао за невероватних 75%, са 40 на

⁶ William Engdahl, *A Century of War*, Pluto Press, London, 1992, стр. 13.

⁷ Friedrich List, *The National System of Political Economy* (1885 edition. London: Longman, Green), Reprinted New York: Augustus M. Kelley, 1966, стр. 98-102.

67 милиона становника. Ипак, Немачка није могла на прави начин валоризовати своје успехе док год није имала властиту модерну трговачку флоту са моћном морнарицом која би ту флоту штитила. Владар светских океана и даље је била Енглеска. Тако је 1870. године флота поседовала једва 640 хиљада тона, далеко иза британске, америчке, француске и норвешке флоте, да би 1914. флота Немачког Рајха постала друга по величини на свету, одмах иза британске, и даље је снажно напредовала.

Версајски мировни уговор – гаранција за Други светски рат

Први светски рат био је најсуровији рат у до тада познатој историји. Иза себе је оставио око десет милиона војних и седам милиона цивилних жртава.⁸ Након четири године исцрпљености Немачка је затражила примирје на основу *Вилсонових четрнаест тачака*⁹ (саопштених у говору пред оба дома америчког Конгреса 8. јануара 1918, у којима је изнео америчке ратне циљеве). Прокламовани Нови свет Вудроа Вилсона био је потпуна супротност онога што ће Немачкој приредити Велика Британија и поред чињенице да су у рату збрисана четири велика царства: Руско, Немачко, Аустроугарско и Отоманско.

Успон Руског и Немачког царства из друге половине XIX века и прве деценије XX века у англоамеричкој елити подиже стрепње до највећих нивоа забринутости. Страх од стратешког повезивања технологија којима је овладало Немачко царство са непрегледним сировинама којима влада Руско царство покренуло је комплетне геополитичке школе и дало научну основу идејама од којих се кренуло како би супремација Запада остала сачувана. Најистакнутији геополитичар тог времена био је сер Хелфорд Макиндер (1861-1947). Носилац врхунског географског образовања, предавао је у Оксфорду од 1887. године, након чега бива именован за директора Лондонске Економске школе. „Први и најупечатљивији Макиндеров наступ био је његов реферат ‘Географска осовина историје’ објављен 1904. године у ‘Географском часопису’, у коме је изложио основе свога виђења историје и географије, развијеног у каснијим радовима. Тај Макиндеров рад се може сматрати за главни геополитички текст у историји те дисциплине, јер у њему не само да се уопштавају све претходне линије развоја ‘политичке географије’, него се и формулише основни закон те науке. Макиндер тврди да би за државу најповољнији географски положај био централни, средишњи положај. Централност је релативан појам који у сваком конкретном гео-

8 Philip J. Haythornthwaite, *The World War One Source Book, Arms and Armour*, London, 1993, стр. 382-383.

9 Lillian Goldman Law Library, *President Woodrow Wilson's Fourteen Points*, The Avalon Project, Интернет, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp, Последњи приступ: 20/10/2018.

графском контексту може варирати. Међутим, са планетарне тачке гледишта, у центру света лежи *евроазијски континент*, а у његовом центру – ‘срце света’ или ‘heartland’. *Heartland* је средиште континенталних маса Евроазије. То је најповољније географско полазиште за контролу читавог света.¹⁰

Макиндеров рад био је основа која је проучавана у оквиру свих школа геополитике, сублимирана у његовој најважнијој реченици често се цитира: „Ко влада источном Европом, командује срцем света; Ко влада срцем света, командује светским острвом; Ко влада светским острвом, командује светом.“¹¹

Сто година касније исту максиму потврђују данашњи кључни геополитичари Запада. Џорџ Фридман, оснивач и главни аналитичар америчке агенције Стратфор¹², сматра да: „Разлог највећег америчког страха не треба да буду ни Кина ни Ал Каида. Плашити се треба обједињавања технологија европског полуострва са природним ресурсима Русије. То би створило силу која би била у стању да изазове америчку супремацију. То би било оно око чега се вртео комплетан XX век.“¹³ Ово је кључна теза коју износи на многим важним местима у свету: „Први и Други светски рат вођени су за статус Немачке у Европи. То је била суштина онога што је било и у Хладном рату, иако је било другачије дефинисано.“¹⁴

Макиндер је пред крај Првог светског рата упозорио доносиоце одлука у Лондону да Велика Британија не сме прихватити нити једно исходиште рата, уколико оно у себи не садржи решење односа између Немачке и Словена у Источној Европи. То значи да се мора коначно отклонити опасност од немачко-руског стратешког савезништва. Сумирајући резултате рата Немачка није била у много горем стању од Британије, иако је поражена. Фрустрација британског премијера Лојда

10 Александар Гељевич Дугин, *Основи геополитике: Геополитичка будућност Русије*, Екопрес, Зрењанин, 2004, стр. 47-48.

11 Halford J. Mackinder, *Democratic Ideals and Reality: A Study in the politics and of reconstruction*, Constable and Company LTD, London, 1919, стр. 194.

12 Стратфор је глобална аналитичка и обавештајна мрежа која се у медијској заједници Запада препознаје као агенција која послује у сенци ЦИА (<https://web.archive.org/web/20110601025407/http://www.rumormillnews.com/cgi-bin/archive.cgi?read=13032>, Последњи приступ: 20/10/18). Корисници услуга Стратфор-а су владе многих држава, између осталих и влада САД-а. Агенција посебно долази у фокус јавности у афери *Wikileaks* када је поверљива комуникација електронском поштом 26. фебруара 2012. године објављена на сајту Жулијана Асанжа на адреси: <https://wikileaks.org/the-gifiles.html>. Фајлови откривају обавештајни рад агенције у многим светским кризним жариштима од Ирана, Израела, бивше Југославије, пакистанске војске и сазнања Стратфора да лидер ал-Каиде Осама бин Ладен има уточиште у Пакистану итд.

13 Џорџ Фридман, „Права опасност за САД је – савез европских технологија са руским ресурсима“, *Факти*, Интернет, <http://www.fakti.org/globotpor/quo-vadis-orbi/fridman-prava-opasnost-za-sad-je-savez-evropskih-tehnologija-sa-ruskim-resursima>, Последњи приступ: 24/10/18.

14 Џорџ Фридман, „Вашингтону је слабост ЕУ одговарала само док су и Руси били слаби“, *Факти*, Интернет, <http://www.fakti.org/globotpor/quo-vadis-orbi/fridman-vasingtonu-je-slabost-eu-odgovarala-samo-dok-su-i-rusi-bili-slabi>, Последњи приступ: 24/10/18.

Џорџа од 26. октобра 1918. године ово најбоље потврђује. На седници ратног кабинета коментарисао је прве немачке сигнале за успостављање примирја: „Француска је у индустријском погледу уништена, а Немачка се извукла. Истог часа када смо се нашли у ситуацији да казним Немачку, она је рекла да одустаје. Поставља се питање не би ли требало да наставимо да је шибамо онако као што је она шибила Француску.“¹⁵ За разлику од Немачке Русија се није извукла. Руско царство је уништено у највећој операцији британске обавештајне заједнице у историји.¹⁶ Винстон Черчил је успешност акције најбоље описао у свом говору од 5. новембра 1919. године у Доњем дому британског парламента (*House of Commons*): „Леџин је послат у Русију као неки вирус колере који је требало убацити у градски водовод и он је, невероватно, функционисао беспрекорно ефикасно и смртоносно. Са демонском лакоћом је уништавао сваку државну институцију која је била од виталног значаја за руски народ.“¹⁷ Лојд Џорџ ће рећи да је са свргавањем Руског цара, један од циљева постигнут. Русија и Немачка су још једанпут успешно развојене.¹⁸

Као доносилац одлука и потпун контролор мировног процеса у Версају, испред Велике Британије, је позиционирана Милнерова група¹⁹. Према мишљењу професора америчког универзитета Принстон, др Керола Куиглија²⁰, Милнерова група је прилично успешно прикривала своје постојање. „Многи њени утицајни чланови, који су били задовољни јер су поседовали све осим појавног облика моћи, су непознати, чак и најтемељнијим историчарима који су проучавали британску историју.“²¹ Ово је изненађујући податак, ако се зна да је пропаганда била

15 Marc Trachtenberg, *Reparation in World Politics*, преузето од, Хенри Кисинџер, *Дипломатија*, Verzal press, Београд, 1999, стр. 229.

16 Видети у: Николай Стариков, *Февраль 1917. Революция или спецоперация?*, Јуза Ексмо, Москва, 2007.

17 Richard M. Langworth (edited by), *Churchill By Himself: The Definitive Collection of Quotations*, PublicAffairs, New York, 2011, стр. 355.

18 Guido Giacomoni Preparata, *Conjuring Hitler*, Pluto press, London, 2005, стр. 29.

19 Оснивач *Милнерове групе* је Алфред Милнер. *Милнерова група* је најважнија организација англоамеричке елите прве половине XX века. Постоје историчари (међу којима је и проф. др Андреј Фурсов) који и данас сматрају да организација постоји и делује под називом – We.

20 Керол Куигли (Carroll Quigley, 1910-1977), је према речима др Питера Кроа (Peter F. Krogh), декана Школе за спољне послове универзитета Џорџтаун, један од последњих макро-историчара који нам је својом великом способношћу осветлио трасу развоја цивилизације. Четрдесет други председник Сједињених Држава Бил Клинтон је у свом поздравном говору демократском кокусу, после избора за председника САД 1992, посебно нагласио да су за његов развој као политичара, заслужна само два човека. Један је бивши, убијени председник Џон Кенеди, а други професор Керол Куигли. Куигли је докторирао историју на универзитету Харвард, а предавао је на универзитетима Принстон, Харвард и Џорџтаун. Куигли је, иако један од најзначајнијих историчара XX века, сакриван од академске јавности у Америци у последњих четрдесетак година. Куигли је у својим делима описао начин функционисања и доношења најважнијих одлука у Британији и Америци. Из тих разлога, чувари америчке државне безбедности, већ пола века покушавају вештим манипулацијама сакрити његово велико дело, пре свега преко изостављања Куиглија из америчких образовних програма.

21 Carroll Quigley, *The Anglo-American establishment*, Books In Focus INC, New York, 1981, стр. 4.

један од главних метода који су помагали овој Групи да функционише. Ова група је планирала Џејмсонов напад 1895. године и изазвала је Бурски рат (1899-1902. године). Основала је и контролисала Роудсов фонд. Група је створила и Јужноафричку Унију у периоду од 1906-1910. године и покренула је часопис *Држава* 1908. године. Такође, ова група је основала часопис *Округли сто* 1910. године који је остао њено главно гласило. Најснажнији утицај група је имала у колеџима *All Souls, Baliol*, као и на новим колеџима на Оксфорду више од једне генерације. Контролисала је новине *Тајмс (The Times)* више од педесет година, уз изузетак од три године (1919-1922. године) и промовисала је идеју и име британског Комонвелта у периоду од 1908-1918. године. Такође, имала је водећи утицај у ратној администрацији Лојда Џорџа у периоду од 1917-1919. године.²² Имала је доминантну улогу у британској делегацији на Мировној конференцији 1919. године. Значајну улогу је имала и у стварању и управљању Лигом народа и протекторатима. Ова група је 1919. године основала Краљевски институт за међународне послове над којим има контролу и после Другог светског рата. Остваривала је један од највећих утицаја на британску политику према Ирској, Палестини и Индији у периоду од 1917-1945. године. Имала је значајан утицај на политику смиривања Немачке од 1920-1940. године. Контролисала је, као што то и даље чини, изворе који се користе за писање историје Британске империје и вођење британске спољне политике од времена Бурског рата.²³

22 Невенка Стојчевић, Интервју са Сашом Марковићем, *Свет је жртва англоамеричког тоталитаризма*, Геополитика, Београд, август 2014. године, стр. 44-47. Из интервјуа издвајамо: „У Енглеској постоји вишевековна традиција геополитике. Наравно и међу њима има разних струја. Ја у књизи (*Манифест против империје*) кажем да је Сесил Роудс крајем XIX века формирао тајно друштво које се састојало од ужег и ширег круга. Друштво је увек штитило и интересе краљевске породице. Ужи круг се звао Друштво изабраних (*The Society of Elect*), и увек су га чинили 7 до 10 чланова. Шири, или спољашњи круг овог друшта се звао Асоцијација помагача (*The Association of Helpers*) и чинили су га стотињак најзначајнијих новинара, научника, политичара и племства. Иако је у лаичкој јавности ово друштво најчешће познато као Друштво округлог стола (*Raund Table Group*), најпрецизније име нам је дао уважени професор са Харварда, Принстона и Џорџтаун универзитета, Керол Куигли, који га назива Милнерова група (по значају који је у њему имао Алфред Милнер). Дакле, Сесил Роудс је створио тајно друштво које је контролисало сва друга тајна друштва у империји, посебно она на престижним универзитетима где се и вршила најважнија регрутација будућих руководиоца империје. Такође, контролисало је политичке партије, као и сва значајнија новинска издања. Тајно друштво је издавало свој месечни часопис који се звао *Округли сто*, а 1919. је основало и *Краљевски институт за спољне послове*, који је имао доминантну улогу у креирању спољних послова империје. Сесил Роудс је био свестан лимита британског царства и желео је увући САД у своје планове изградње новог света на федералним основама са Британијом као нуклеусом. Време ће показати да ће тај подухват Британију коштати империје, а нови центар ове старе-нове елите ће прећи преко океана у Вашингтон.“ Саша Марковић је убијен недалеко од своје куће 15. априла 2015. године. Истрага је још увек у току.

23 Carroll Quigley, *The Anglo-American establishment*, нав. дело, стр. 5.

Версајска конференција на терет Немачке ставља највеће бreme. Жестоко кажњавање Немачке *mainstream* аутори најчешће правдају заслуженом казном којом је Немачку стигла освета победника Првог светског рата. Посматрајући из данашње перспективе, јасно је да су одлуке Версајског мира имале нешто сасвим друго за циљ. „Драматично кршећи традицију, победници нису позвали побеђене силе на Конференцију. Оне ће бити позване тек пошто се сачине различити документи који их се тичу, дакле биће стављене пред *faits accomplis* (свршен чин).“²⁴

Упркос најави датој у ‘четрнаест тачака’, (Версајски) уговор је Немачку кажњавао у територијалном, економском и војном погледу. Немачка је морала да преда 13 одсто своје предратне територије.²⁵ Изгубила је све своје предратне колоније, а ратне репарације које су креирали високи банкари из Лондона и Вол Стрита (припадници ‘братства међународних банкара’²⁶) биле су толико високе да их Немачка не би могла вратити ни до краја XX века. Ратне репарације су кроз своју примену економски готово уништиле искључиво немачки народ, док високе немачке финансијске кругове нису угрожавале.²⁷ Версајски уговор је укључивао сувише казних мера да би омогућио помирење, а истовремено је био сувише попустљив да би Немачкој онемогућио опоравак, чиме је изнурене земље окружења осудио на сталну будност и потребу за трајним јачањем против непомирљиве, постверсајске Немачке. Дуг који је Немачка морала да плаћа кроз ратне репарације износио је око 100 хиљада тона злата (ондашњих 269 милијарни златних марака). Била је то сума за коју је чак и британски економиста Џон Мејнард Кејнс написао да је три пута већа од онога што Немачка може платити.²⁸ Понедељак 4. октобар 2010. године био је први дан после више од деведесет година у ком Немачка после Првог светског рата више никоме није била ништа дужна по основу ратних репарација наметнутих Версајским уговором.²⁹

Ипак, историографија је сагласна око контраверзе да је одредба уговора у Версају према којој се Немачкој о врат качи апсолутна кривица за рат – погрешна. „Питање одговорности, у сваком случају, било је веома сложено. Морални и чинични аргументи лако се могу помешати у расправи о овом проблему. Из данашње перспективе чини се да је установљена морална одговорност неких Немаца

24 Миша Глени, *Балкан 1804-1999*. (други део), Самиздат, Београд, 2001, стр. 61.

25 Хенри Кисинџер, *Дипломатија*, Verzal press, Београд, 1999, стр. 200.

26 Carroll Quigley, *Tragedy and hope*, The Macmillan Company, New York, 1966, стр. 271.

27 Guido Giasona Praparata, *Conjuring Hitler*, нав. дело, стр. 87.

28 Џон Мејнард Кејнс објавио је чувену књигу *Економске последице мира* (*The Economic Consequences of the Peace*), 1919. године. У њој се противи износима репарација које је Немачка била приморана да плаћа савезницима након Првог светског рата. Кејнс је говорио да су те суме биле толико велике, да ако би их Немачка плаћала, остала би заувек сиромашна и због тога, политички нестабилна.

29 Olivia Lang, „Why has Germany taken so long to pay off its WWI debt?“, *BBC News*, 02/10/10, Интернет, <https://www.bbc.com/news/world-europe-11442892>, Последњи приступ: 26/10/18.

за избијање рата. Међутим, општи став наведен у уговору био је погрешан, непотребан и опасан.³⁰ Било би наивно сматрати да су овакве одредбе Версајског мира донесене као плод нечије грешке или освете према Немцима. Лојд Џорџ у меморандуму од 25. марта 1919. године у писму председнику САД Вилсону наглашава, да би узроци будућег рата могли бити поновна жеља за немачким уједињењем. Суштински дилема не постоји, то и јесте била жеља креатора мира. „Створити нову Немачку, али са радикално десном владом која ће када довољно ојача тражити ревизију Версаја.“³¹ Већ у првим годинама после рата, Лојд Џорџ, на седници кабинета, јасно даје смернице будуће британске политике на континенту. Његове речи су још један од великог броја доказа, да је Версајским миром одређена будућа судбина Немачке: „Немачка је за нас најзначајнија земља у Европи, не само због наше трговине, већ и стога што представља кључ за решење ситуације у Русији.“³²

Торстен Веблен, један од водећих америчких економиста и социолога с почетка XX века, лидер покрета институционалне економије, видео је и прорекао што ће Европи донети Версајски мировни уговор. „Године, 1920. након што је ратификован злогласни мировни уговор у Версају, уговор неспособан да обезбеди распоред који је Веблен сматрао неопходним, а то је разоружање Немачке и претварање ове државе у мирољубивог партнера англосаксонског Комонвелта, он је (видовњачки) прорекао следећих 20 година надолазећег армагедона између болшевичке Русије и реакционарне Немачке (1941). Ово пророчанство, о коме је дао свој осврт Ј. М. Кејнз, у најпродаванијој књизи о Версајском мировном уговору, Кејнз види као најбољи могући политичко-економски документ, као сведочанство највећег генија – као трајну и врштећу оптужбу о ужасном тајном плану, створеном од стране Британаца током шест месеци трајања мировне конференције посвећене Првом светском рату.“³³

Идентична предвиђања, шест година раније, пред сам почетак Великог рата имао је и врх министарстава сила Царске Русије. У поверљивој белешци Петра Дурновоа, министра унутрашњих послова, императору Николају II од 14. фебруара 1914. године, министар упозорава: „(...) Животни интереси Русије и Немачке се нигде не укрштају и имају савршену основу за миран суживот те две државе. Будућност Немачке је на морима, то јест тамо, где Русија, у суштини највише континентална од свих великих држава, нема никаквих интереса. Прекоморских колонија немамо и, вероватно никада их неће ни бити, а комуникација између различитих делова империје је лакша сувоземним путем, него морем... борба из-

30 Џон М. Робертс, *Европа 1880-1945*, Слио, Београд, 2002, стр. 362.

31 Саша Марковић, *Манифест против империје*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића и Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2013, стр. 127.

32 Хенри Кисинџер, *Дипломатија*, нав. дело, стр. 214.

33 Guido Giacomoni Preparata, *Conjuring Hitler*, нав. дело, стр. 43.

међу Немачке и Русије, независно од њеног исхода, је веома непожељна за обе стране, јер ће, без сумње, довести до слабљења светског конзервативног начела чији су јединствени поуздани бедем ове две велике државе. Осим тога, не може да се не предвиди, да ће, у искључивим условима општеевропског рата, који се надвија, он представљати независно од његовог исхода смртну опасност и за Русију и за Немачку. По дубоком убеђењу, заснованом на темељним многобројним изучавањима свих савремених противдржавних токова, у побеђеној земљи ће се неминовно развити социјална револуција, која ће се, силом прилика, пренети и у земљу-победницу.³⁴

Мобилизација деснице корене вуче из дубоког осећања неправде који је доминирао Немачком након мира 1919. године, којим је сва одговорност за рат пребачена на Немачку. У Немачкој је двадесетих година преовладало осећање фрустрације. Репарације су биле потребне Француској и Британији да би отплатиле своје дугове. Обе државе су позајмиле огромне суме новца од САД током рата, а улазак САД у рат на страни сила Антанте доминантно је служио обезбеђењу дугова управо према Америци.

Победнице су кроз Версајске клаузуле системски одузеле Немачкој витална привредна добра. Све њене вредне колоније узели су Британци. У самој Немачкој је изгубљен највреднији извор руде гвожђа потребне за индустрију челика у покрајини Алзас-Лорејн и у источним пределима, укључујући Шлезивију, богату минералима и пољопривредом. Као последица Версаја, Немачка је изгубила 75% своје руде челика, 68% цинка, 26% угља. Нестала је и алзашка текстилна индустрија и рудник калијум карбоната. „Версајским одлукама Немачкој је одузета комплетна трговачка флота, петина речне флоте, четвртина рибарске флоте, 5.000 локомотива, 150.000 железничких вагона и 5.000 камиона. Све се то оправдавало делом убирања још неутврђених немачких ратних ‘одштета’.”³⁵

Тежак психолошки ударац Немачкој представљао је члан 231, тзв. „Клаузула о ратној кривици”. Немачка је у том члану означена као једини кривац за избијање рата. У периоду пре Версајске конференције тако нешто било би незамисливо. Силе које су биле поражене у прошлим европским ратовима су кажњаване, али нису осуђиване са моралне тачке гледишта. Овај члан је подстицао самосажаљење, осећај неправде, бес и реваншизам код Немаца. То је створило талас расположења у Немачкој, који је, у садејству са великом економском кризом и политичком нестабилношћу немачке Вајмарске републике, у коначници креирао услове за долазак нациста на власт.

34 Игор Макаров, Иван Пајовић, *Забрањена истина о сарајевском атентату*, Укронија, Београд, 2016, стр. 597-598.

35 William Engdahl, *A Century of War*, нав. дело, стр. 69.

Немачка се дави под теретом Версаја

Један од главних архитеката финансијског кажњавања Немачке (након што је Милнерова група обезбедила Версајски уговор) кроз плаћање репарација, био је гувернер Централне банке Енглеске Монтегју Норман који је ту функцију обављао од 1920. до 1944. године. Догађаји који ће обележити његов мандат, дају одговор на зачуђујућу дужину његовог трајања, што је био апсолутни рекорд у историји Енглеске централне банке. „Управо је изградња нове немачке државе реализована под Нормановом контролом. Колика је била моћ Нормана као гувернера Банке Енглеске, најбоље илуструје Вол Стрит Журнал, који ће га 11. новембра 1927. године, назвати монетарним диктатором Европе. Норман то неће негирати, већ ће непосредно пред велики економски лом 1929. године, рећи да не контролише само европски монетарни систем, већ да он држи хегемонију у целом свету“.³⁶ Важно је истаћи да ће његов рад у руковођењу Банком Енглеске, неки историчари оценити као про-немачку делатност.³⁷ „Оцене да је Норман вршио про-немачку делатност су у служби прикривања његовог правога задатка и стварне политике Британије према Немачкој. Британска елита је била снажно монолитна, без импровизација у акцијама. Монтагју Норман био је интегрални део елите и то оперативац под контролом самог њеног врха.“³⁸ Управо та чињеница отварала му је пут који га је довео на чело најважније финансијске институције у краљевству, Централне банке Енглеске, и одржала га на тој функцији више од двадесет година.

Други човек који је одиграо важну финансијску улогу у постверсајској Немачкој јесте банкар Хјалмар Шахт. Рођен је у Немачкој у породици са снажним коренима и пословним везама у Њујорку. Део његове породице био је запослен у Екјутејбл Трасту, финансијској институцији са Вол Стрита коју је контролисао Ј.П.Морган. Управо су ове везе одредиле његову судбину као банкара. Управо је Шахт предложио решење послератне финансијске кризе у Немачкој услед притиска од плаћања ратних репарација. „Обратио се директно једном од водећих адвоката са Вол Стрита, Џон Фостер Далсу. Далс је тада радио као адвокат фирме Саливан & Кромвел, а био је и активни учесник у писању Версајског мировног уговора. Шахтов план је предвиђао стабилизовање економских прилика у Немачкој преко јаким монополских корпорација, које би створиле потребно поверење за нове инвеститоре. План је био више него интересантан елити са Вол Стрита. Далс је, користећи свој утицај и контакте представио Хјалмара Шахта Ј. П. Моргану, и то као једног од најспособнијих и најпрогресивнијих младих банкара у Немачкој“.³⁹ Финансијске фазе које су уследиле после Версаја могу се поделити у неколико целина.

36 Carroll Quigley, *Tragedy and hope*, нав. дело, стр. 62.

37 Džejms i Suzana Pol, *Tko je finansirao Hitlera*, Globus, Zagreb, 1981, стр. 240.

38 Саша Марковић, *Манифест против империје*, нав. дело, стр. 131.

39 Guido Giacona Preparata, *Conjuring Hitler*, нав. дело, стр. 160-161.

Велика Британија и Америка припремају се за масовна улагања у немачку економију 1919-1924.

Био је то период у коме се амерички капитал увлачио у Немачку преко ратних дугова и репарација. Последњи покушај да се Немачка врати на позиције пре Првог светског рата догодио се у Рапалу поред Ђенове 16. априла 1922. године, на Конференцији о послератној међународној економији. Ђеновска конференција, имала је за циљ да британски крупни капитал зграби огромна совјетска природна богатства, након што су Бољшевици одбили амерички притисак. Тиме се уједно као старији партнер у англоамеричкој контроли постверсајског света утврдила Велика Британија. Међутим, за време разговора, који су трајали неколико седмица, Волтер Ратхенау немачки министар спољних послова и његов совјетски колега Георгиј Чичерин потписују споразум иза леђа британске, француске и америчке Владе. Била је то политичка бомба коју је окупљеним министрима других земаља, у присуству руског министра спољних послова Чичерина, саопштио Ратенау, по томач угледне немачке инжењерске породице и бивши председник великога немачког електричног концерна АЕГ. Немачка и Русија потписале су билатерални споразум по којем се Русија сагласила опростити све своје ратне штете Немачкој у замену за пристанак Немачке да, између осталог, прода индустријску технологију Совјетском Савезу. Одговор на Рапалски споразум стигао је врло брзо. Два дана након објаве споразума, 18. априла у Ђенови, немачком изаслаништву предата је савезничка протестна нота, због споразума са Русијом 'иза леђа' Одбора за накнаду штета. Мало више од два месеца након објављивања Споразума 22. јуна 1922. године, Ратхенау је убијен док је одлазио од куће у берлинском Гринвалду. (У сличним операцијама НАТО пакта непослушни политички лидери земаља Западне Европе убијани су од краја Другог светског рата до данашњих дана.⁴⁰⁾ Убиство Ратенауа је било само почетак страха каквим је ретко која нација била подвргнута пре и после тога. У својим Мемоарима (који су посебно утицали да добије 1953. Нобелову награду за књижевност) Винстон Черчил је рекао да је „неопростив злочин Немачке пре Другог светског рата био покушај да своју економију извуче из светског трговачког система и да створи један систем размене у коме светске финансије више не би могле да зарађују“.

Проблеми исплата репарација довели су до огромног буџетског дефицита и инфлације марке. „Инфлација је мобилисала немачки крупни капитал да саботира све активности везане за исплату репарација. Одбор за накнаду штете, 9. јануара 1923. године, изгласао је да се Немачка оглушила о обавезе за плаћање ре-

40 Видети у: Daniele Ganser, *NATO's Secret Armies – Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*, Frank Cass, New York, 2005.

парација. Два дана касније Поанкаре издаје наредбу војним снагама Француске, уз симболично учешће Белгије и Италије, да уђу у Есен и друге градове немачке индустријске покрајине и да је силом заузму.⁴¹ Као одговор немачка влада позива народ на свеопшти пасиван отпор окупацији. До септембра 1923. уништена је уштећевина целог становништва и огромна већина становништва тонула је у беду.

Успоставља се потпуна контрола над финансијским системом Немачке и стварају услови за финансијску подршку десним снагама 1924-1929.

У октобру 1923. године, амерички министар спољних послова Чарлс Еванс Хјуз прогуро је банкара генерала Чарлса Доса да формира тзв. Досов одбор. Досов одбор Савезничком одбору за наплату штете износи план 9. априла 1924. План прихватају све стране укључујући и Немачку. „Досов план“ је започео на лето 1924. и био је први велики знак растућег англоамеричког јединства ради збијања редова у постверсајском периоду. Управо је Лондон одлучио да је боље да Американци заузму центар позорнице, а они ће задржати свој снажан утицај на америчку политику иза кулиса.⁴² План је у коначници значио преузимање потпуне пореске и финансијске контроле англоамеричких банкарских кругова над Немачком. Та контрола произвела је најбољи учинак по англоамеричке интересе, али да би се она увела било је потребно извести војну интервенцију у Руру и изазвати хиперинфлацију. Већ 18. децембра 1923. Хјалмар Шахт је именован за председника Рајхсбанке, чиме је прочишћен пут за спровођење Досовог плана. „Довођењем на место гувернера Централне банке Немачке, човека који је био под контролом Англоамериканаца, могао је почети пројекат ускрснућа Немачке. Немачка је преко Шахта финансирана од стране Вол Стрита, њујоршких Федералних резерви и Банке Енглеске.“⁴³ Главне америчке компаније које су улагале у Немачку у том периоду су биле Форд (*Ford*), Ценерал електрик (*General Electric*) и Стандард оил (*Standard Oil Co. Inc.*). Дакле, три највећа финансијска монопола у Америци, чији су власници били Хенри Форд, Ј. П. Морган и породица Рокфелер. „Ове компаније ће, како преко директних улагања, тако и преко партнерских фирми у Немачкој, значајно финансијски помоћи Хитлера у каснијем доласку на власт. Пресудно ће бити и њихово финансирање Хитлера у војном и економском уздицању Немачке, припремајући је за нови рат.“⁴⁴ Рат који ће Немачку и Русију у међусобном сукобу коштати милионе жртава.

Хјалмар Шахт је од 1926. године тајно подржавао Хитлера. Када је напустио

41 William Engdahl, *A Century of War*, нав. дело, стр. 71.

42 Исто, стр. 72.

43 Саша Марковић, *Манифест против империје*, нав. дело, стр. 132.

44 Antony C. Sutton, *Wall Street and the rise of Hitler*, Arlington House, Westport, 1976, стр. 130.

„Рајхсбанку“, постао је главна карика која повезује моћне, али скептички настројене немачке индустријалце, индустријске магнате Рура са највећим иностраним финансијерима, поготово лордом Монтагју Норманом. Био је то период када је политика Велике Британије била окренута стварању „Пројекта Хитлер“.

Изазивање што снажније кризе која би омогућила успон десничарских снага до врха власти 1929-1933.

У току велике економске кризе и краха берзе 1929. године, англо-амерички финансијери су престали да дају новчану инфузију Немачкој. Од 1931. године, Немачка се поново нашла у хаосу. Развој ситуације је ишао на руку нацистима и вртоглаво им подизао политички рејтинг. Хитлерово отворено непријатељство према совјетској Русији англо-америчка елита је користила као главни изговор за финансирање његовог доласка на власт, који је ишао у неколико фаза. После уличних борби са комунистима и неуспелог пуча, те хапшења пред крај 1924. године, он бива амнестиран и пуштен из затвора, после тринаест месеци проведених на робији. У затвору Хитлер пише свој чувени манифест *Mein Kampf* (Моја борба), којим скреће на себе пажњу, не само немачке политичке јавности, него и англо-америчких обавештајних служби. Хитлер је био идеалан избор за њих. Одлучан, са циљем да се обрачуна са комунистима и Совјетским Савезом, те својим екстремним ставовима у односу на Јеврејско питање, уклапао се у план и шему за коначно уништење Немачке. За разлику од немачке државе, читаво време свог политичког успона Хитлер је имао неограничене фондове за своју политичку борбу, који нису били само немачки. Међународни финансијери су имали планове за њега, о којима Хитлер тада није ни могао сањати.

Финансијска и политичка подршка новој влади у експанзионистичкој спољној политици за нови рат између Русије и Немачке 1933-1939.

Милнерова група и шири круг елите (око Групе округлог стола), уз најјаче финансијере са Вол Стрита, успешно доводе до краја ову фазу политичког плана. Хитлер је постао канцелар. Наредна фаза плана је предвиђала брзо и ефикасно наоружавање и економско јачање Немачке. Задатак је поново поверен човеку од највећег поверења англо-америчке елите. Јула 1934. године, Хјалмар Шахт са места гувернера Централне банке Немачке бива изабран за Хитлеровог министра економије.⁴⁵ Немачка врло брзо постаје главни привредни клијент Британије. Монтагју

⁴⁵ Guido Giacona Preparata, *Conjuring Hitler*, нав. дело, стр. 216.

Норман, гувернер Банке Енглеске несебично даје зајмове Хитлеру. Природа ових зајмова је била таква, да су се у кредитном смислу могли сматрати бесповратним. Запосленима у Банци Енглеске ови послови су представљени као строго поверљиви, уз забрану изношења било каквих информација ван банке. Банка Енглеске је архивирала врло мало матерјала везаних за активности финансијских зајмова за Немачку у том периоду. Компанија Викерс - Армстронг (*Vickers - Armstrongs*), престижни британски произвођач оружја већ 1932. године нуди Немачкој тенкове и друга оклопна возила. Сер Херберт Лоренс председник ове компаније, није ни покушавао да се брани од оптужби како тајно наоружава Немачку. На постављана питања његов спреман одговор је гласио – „све радим уз одобрење владе Велике Британије“⁴⁶.

Занимљиво је да амерички амбасадор у Берлину Вилијам Дод, није био део велике игре, и биле су му веома чудне трансакције великих америчких корпорација. Између осталих, Рокфелеров Стандард Оил је улагао енормно велика средства, за које није било никакве економске рачунице да се могу вратити, а камоли обезбедити значајнију финансијску добит. Вол Стрит је трошио милијарде долара како би Хитлера што пре оспособио за рат против Русије. Иако ће ове активности највећи број аутора касније приписивати похлепи банкара, Гуидо Препарата доказује да су ова улагања у Немачку, англо-америчким финансијерима у пословном смислу доносила губитке. Дакле, наведени финансијери нису имали економске, него превасходно политичке мотиве, што их чини једном од најбитнијих карика велике игре. Њихове акције су биле јасне, Немачку војно и привредно оспособити за рат. У августу 1936, Хитлер доноси нацрт новог четворогодишњег плана за наоружавање Немачке и представља завршне припреме за рат. Овога пута то је био рат који ће као резултат имати уништење Немачке као главног англо-америчког ривала у светској политици. Политику Сједињених Држава почетком Другог светског рата, која је сударила Немачку и Русију, најбоље је описао тадашњи сенатор из Мисурија, а будући амерички председник Хари Труману, у изјави коју је дао Њујорк Тајмсу 24. јануара 1941: „Ако приметимо да у рату побеђује Немачка, ми ћемо помагати Русију, ако приметимо да Русија побеђује, ми ћемо помагати Немачку. На тај начин ћемо помоћи и једнима и другима да се поубијају што је више могуће. Међутим, под било којим условима не желимо Хитлера као победника.“⁴⁷ Неки историчари сматрају да у једном свом слоју Други светски рат представља и раскрсницу на којој је у англо-америчком партнерству, после Кримске конференције, старији партнер у савезу постала Америка, као што је после Версаја старији партнер остала Велика Британија. У том односу снага су остали до данас.

46 Екатерина Блинова, „British Fascism: Why British Nobility Hailed Adolf Hitler and Nazi Germany“, *Спутњик*, 22/07/15, Интернет, <https://sputniknews.com/politics/201507221024922754-british-fascism-why-british-nobility-hailed-adolf-hitler-nazi-germany/> Последњи приступ 28/10/18

47 Ronald E. Powaski, *Toward an Entangling Alliance: American Isolationism, Internationalism, and Europe 1901-1950*, Greenwood Press, Westport, 1991, стр. 100.

ЗАКЉУЧАК

Други светски рат је директна последица Версајског уговора. Изградња света до данашњих дана почива на одлукама Версаја, ојачаним одлукама о подели света на Јалти. Обресе односа према Немачкој након другог светског рата читамо у знаковитим порукама референтних личности послератне Европе. Хенри Кисинџер 23. октобра 1994. године у емисији *Walt em Zontag* саопштава да су два светска рата вођена како би се спречила доминантна улога Немачке. Сефтон Делмер, британски шеф пропаганде, у обраћању свом професору Гриму након капитулације 1945. године отворено је говорио о односу победника према Немачкој: „Уз ужасну пропаганду смо добили рат (...) а тек сада, заиста почињемо са њим. Наставићемо са овом пропагандом ужаса, појачаћемо је све док више нико неће желети да прихвати ни једну добру реч о Немцима, па и ако су имали оно мало симпатија у другим земљама, а сами ће се толико помести и пореметити, да неће знати шта да чине. Када то буде постигнуто и када почну да прљају своје сопствено гнездо, и то не шкргућући зубима већ у хитрој спремности да се допадне побједницима, е тек онда је окончана потпуна победа. Та победа чак ни тада неће бити коначна. Преваспитавање захтева брижљиву, непоколебљиву, негу попут енглеског травњака. Само један тренутак немара и коров ће провалити - онај неискорењив коров историјске истине.“⁴⁸ Резултат овакве политике био је НАТО савез формиран 1949. године са циљем да освоји планету. Након више од шест деценија у Аустрији се појавила књига, аутора Герда-Хелмута Комозе, под називом Немачка карта (*Die Deutsche Karte*). Комоза је био шеф безбедности Бундесвера (*Bundeswehr*), шеф немачке војне контраобавјештајне службе *Militärischen Abschirmdienstes*. У својој књизи наводи да постоји: „Тајни државни уговор од 21. маја 1949. године који је Савезна обавештајна служба класификовала под ‘Најстроже поверљиво’. У њему је чврсто дефинисано право победника на суверенитет Савезне републике Немачке све до 2099, што би данас једва неколико људи могло да зна. Потом је утврђено и ‘Медијско право савезничких снага над немачким новинским и радијским медијима’ све до 2099. године; такође је било регулисано да сваки савезни канцелар Немачке на захтев савезника пре полагања службене заклетве мора да потпише такозвани ‘Канцеларски акт’. Савезници су, осим тога, положили право и на златне резерве Савезне републике Немачке.“⁴⁹

НАТО је себе дуго називао одбрамбеним савезом, што са научне тачке гледишта није тачно. Одбрамбени савез не може да напада друге земље. После рушења Берлинског зида политика англоамеричких доносиоца одлука била је иста.

48 Holger Fröhner, *Das Deutschland Protokoll: Neuauflage*, J-K-Fischer, Gelnhausen, 2014, стр. 390.

49 Gerd-Helmut Komossa, *Die deutsche Karte*, Ares Verlag, Graz, 2007, стр. 21-22.

Ремзи Кларк, бивши министар правде САД, у интервјуу датом француском *L'autre Journal*, у марту 1991. године, упозорава Европљане да САД неће имати скрупула у оквиру Новог светског поретка, да и у Европи интервенише, и додаје: „Наша војска ће напасти свуда где су наши интереси угрожени. И то свим средствима, укључујући и атомско оружје. САД неће дуго трпети европску нуклеарну или економску велесилу.“⁵⁰ Бивши потпредседник Америке Ал Гор у интервјуу за *Berliner Zeitung* од 3. јануара 1999. године, разгрнуо је заблуде и најнаивнијих: „Ми смо 1945. године почели да освајамо глобус. НАТО није основан како би заштитио сироте Европљане од Руса већ како би задобио тоталну контролу над Западном Европом.“⁵¹ Џејмс Варбург, кога многи сматрају оснивачем система америчких Федералних резерви, пред Истуреним одељењем Службе иностраних послова америчког Сената, саопштио је 17. фебруара, 1950. године: „Доћи ћемо до светске управе, свеједно да ли Ви то желите или не. Уз Вашу сагласност или без ње. Питање је само да ли такав облик управе мора бити постигнут добровољно или уз употребу силе.“⁵² Када је 1949. године формиран НАТО, оснивачи су тврдили да они никада неће нападати, већ ће се само бранити уколико Руси и Варшавски пакт буду напали Европу. Када се распао СССР присталице мира су се надале да ће у свету бити мање конфронтација и мање наоружања, али се то није догодило. Чак напротив, 1999. године НАТО је почео да бомбардује Југославију. Тада НАТО постаје и формално офанзиван савез, што је илегално, јер није у складу са Повељом и актима Уједињених Нација.

Данас се неретко поставља питање, колико је био прецизан Семјуел Батлер када је говорио да се разлика између Бога и историчара састоји углавном у томе да Бог више не може да промени прошлост. „...Сви смо ми рођени у одређеној историјској стварности, под владавином одређених норми и вредности и под управом особитог привредног и политичког система. Ту стварност прихватамо такву каква нам је задана, сматрајући да је природна, неизбежна и непроменљива. Заборављамо да је наш свет створен ланцем случајних догађаја и да је историја обликовала не само нашу технологију, политику и друштво него и наша размишљања, страхове и снове. Хладна рука прошлости избија из гроба наших предака, хвата нас за врат и усмерава нам поглед ка једној одређеној будућности. Стисак те руке осећамо од тренутка кад се родимо, па зато претпостављамо да је то природан и неумитан део онога што јесмо. Зато ретко и покушамо да се ослободимо и да замислимо неку другачију будућност... Циљ проучавања историје и јесте да се ослаби тај стисак прошлости. Покрети који теже да промене свет често полазе од писања нове верзије историје, омогућујући тиме људима да замисле и нову верзију

50 Holger Fröhner, *Das Deutschland Protokoll: Neuauflage*, нав. дело, стр. 393.

51 Исто, стр. 391.

52 Исто, стр. 392.

будућности. Без обзира на то да ли желите да радници ступе у генерални штрајк, да жене преузму власт над сопственим телом или да потлачене мађине почну да захтевају своја политичка права, први корак је да на нови начин испричате њихову историју. Нова историја ће објаснити да наша садашња ситуација није ни природна ни вечна.“⁵³

ЛИТЕРАТУРА

- Алими Серж, „Демократија у Америци“, *Le Monde Diplomatique*, НИП Недељник д.о.о, новембар 2018.
- Глени Миша, *Балкан 1804-1999*. (други део), Самиздат, Београд, 2001.
- Дугин Александар Гељевич, *Основи геополитике: Геополитичка будућност Русије*, Екопрес, Зрењанин, 2004.
- Јелачић Алексеј, *Историја Русије*, Српска књижевна задруга, Београд, 1929.
- Кисинџер Хенри, *Дипломатија*, Verzal press, Београд, 1999.
- Макаров Игор, Пајовић Иван, *Забрањена истина о сарајевском атентату*, Укронија, Београд, 2016.
- Марковић Саша, *Манифест против империје*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића и Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2013.
- Pol Džeјms i Suzana, *Тко је финансирао Хитлера*, Globus, Zagreb, 1981.
- Стариков Николай, *Февраль 1917. Революција или спецоперација?*, Јуза Эксмо, Москва, 2007.
- Стојчевић Невенка, Интервју са Сашом Марковићем, „Свет је жртва англоамеричког тоталитаризма“, *Геополитика*, Београд, август 2014. године.
- Фергусон Нил, *Цивилизација: Запад и остали*, Профил књига, Загреб, 2012.
- Харари Јувал Ноа, *Ното Deus (Кратка историја сутрашњице)*, Лагуна, Београд, 2015.
- Brewer Daniel, *The Enlightenment Past: Reconstructing Eighteenth-Century French Thought*, Cambridge University Press, Cambridge, 2008.
- Engdahl William, *A Century of War*, Pluto Press, London, 1992.
- Fröhner Holger, *Das Deutschland Protokoll: Neuauflage*, J-K-Fischer, Gelnhausen, 2014.
- Ganser Daniele, *NATO's Secret Armies – Operation Gladio and Terrorism in Western Europe*, Frank Cass, New York, 2005.
- Haythornthwaite Philip J, *The World War One Source Book*, Arms and Armour, Лондон, 1993.
- Komossa Gerd-Helmut, *Die deutsche Karte*, Ares Verlag, Graz, 2007.

⁵³ Јувал Ноа Харари, *Ното Deus (Кратка историја сутрашњице)*, Лагуна, Београд, 2015, стр. 81-82.

Langworth Richard M. (edited by), *Churchill By Himself: The Definitive Collection of Quotations*, PublicAffairs, New York, 2011.

List Friedrich, *The National System of Political Economy* (1885 edition. London: Longman, Green), Reprinted New York: Augustus M. Kelley, 1966.

Mackinder Haliford J, *Democratic Ideals and Reality: A Study in the politics and of reconstruction*, Constable and Company LTD, London, 1919.

Powaski Ronald E, *Toward an Entangling Alliance: American Isolationism, Internationalism, and Europe 1901-1950*, Greenwood Press, Westport, 1991.

Preparata Guido Giacona, *Conjuring Hitler*, Pluto press, London, 2005.

Робертс Џон М, *Европа 1880-1945*, Clio, Београд, 2002.

Quigley Carroll, *The Anglo-American establishment*, Books In Focus INC, New York, 1981.

Quigley Carroll, *Tragedy and hope*, The Macmillan Company, New York, 1966.

Sutton Antony C, *Wall Street and the rise of Hitler*, Arlington House, Westport, 1976.

Извори са Интернета

Блинова Екаатрина, „British Fascism: Why British Nobility Hailed Adolf Hitler and Nazi Germany“, *Спутњик*, 22/07/15, Интернет, <https://sputniknews.com/politics/201507221024922754-british-fascism-why-british-noility-hailed-adolf-hitler-nazi-germany/> Последњи приступ: 28/10/18.

Икодиновић Оливера, „Парадоксално — Русија је пред револуцију имала невероватан економски раст“, *Спутњик*, Интернет, 12/11/17, <https://rs.sputniknews.com/komentari/201711121113422219-oktobarska-revolucija/>, Последњи приступ: 20/10/18.

Фридман Џорџ, „Вашингтону је слабост ЕУ одговарала само док су и Руси били слаби“, *Факти*, Интернет, <http://www.fakti.org/globalpor/quo-vadis-orbi/fridman-vasingtonu-je-slabost-eu-odgovarala-samo-dok-su-i-rusi-bili-slabi>, Последњи приступ: 24/10/18.

Фридман Џорџ, „Права опасност за САД је – савез европских технологија са руским ресурсима“, *Факти*, Интернет, <http://www.fakti.org/globalpor/quo-vadis-orbi/fridman-prava-opasnost-za-sad-je-savez-evropskih-tehnologija-sa-ruskim-resursima>, Последњи приступ: 24/10/18.

Goldman Lillian Law Library, „President Woodrow Wilson's Fourteen Points“, *The Avalon Project*, Интернет, http://avalon.law.yale.edu/20th_century/wilson14.asp, Последњи приступ: 20/10/2018.

Lang Olivia, „Why has Germany taken so long to pay off its WWI debt?“, *BBC News*, 02/10/10, Интернет, <https://www.bbc.com/news/world-europe-11442892>, Последњи приступ: 26/10/18.

Aleksandar Aleksić⁵⁴

THE TREATY OF VERSAILLES – A PAVED ROAD TO WORLD WAR II

Abstract

In the present paper the author examines the civilization cycle that comes to its end. One of the most important historical components that identified the last 80 years of the 20th century and the first decade of the 21st century is the end of World War I through The Treaty of Versailles. In the analysis of the economic situation of Russia and Germany from the second half of the 19th century until 1914, when the Great War started, the author notices the fear of the West from losing its supremacy that lasted more than four centuries. First of all, the prevailing British control of the world's sea lanes and maritime routes was endangered for the first time and, the possibility of making a powerful technological and raw material alliance, which would create an invincible force in Eurasia, would permanently suppress Anglo-American interests within the framework of Monroe doctrine. Versailles Peace Conference was mostly dominated by British elite, especially its segment known as the Milner Group. The main failure of the mainstream historical perspectives of Versailles Peace Conference is the elimination of the way of thinking which would interpret events contrary to the interests of the Anglo-American elite. Few intellectuals of that time noticed that in Versailles ideal conditions were being created in all segments of the German political elite and nations for the ascent of Nazism. This concept, implemented by the military industrial complex of the West to date, prevented the connection of Russia and Germany into a strategic alliance that, in addition to military, economic and any other powers, would be capable of creating a new civilization.

Key words: Geopolitics, The Treaty of Versailles, Nazism, Espionage, Elite, Power, Empire, NATO.

⁵⁴ Graduate Engineer Aleksandar Aleksić, President of the Council of the Faculty of Diplomacy and Security, aleksic.aleksandar@gmail.com

Данијела Бјеља

Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

РЕТОРИКА И СТИЛИСТИКА ДИПЛОМАТСКЕ ПРЕПИСКЕ СРПСКЕ ВЛАДЕ ОД САРАЈЕВСКОГ АТЕНТАТА ДО ОБЈАВЕ РАТА АУСТРОУГАРСКЕ ВЛАДЕ 1914. ГОДИНЕ

Сажетак

Први светски рат, по својој природи био је обрачун између два интересно супростављана империјалистичка блока, вођен, у циљу нове територијалне и интересне поделе света. Међународни односи су били напети и пре избијања отвореног сукоба од самог почетка двадесетог века а то се одлично може илустровати на примеру односа између Србије и Аустро-Угарске. Аустрија је дуго гледала Србију као претњу стабилности своје мултиетничке империје те је за иницијалну капислу сукоба искористила Сарајевски атентат и убиство престолонаследника Франца Фердинанда. Званични Беч је отпочео медијску хајку оптужујући Србију као главног организатора и агитатора овог чина. Дипломатска преписка српске владе бива интензивирана у тим тренуцима па су се у једном дану могле разменити и на десетине телеграма важне садржине. Циљ овог рада јесте да утврди специфичности дипломатске преписке српске владе пре објаве рата. Имајући у виду обим стручног рада, ауторова анализа се базирала на кратком временском периоду уочи Првог светског рата, односно период од Сарајевског атентата до Јулског ултиматума. Концизност, прецизност и правременост дипломатских информација у овим разменама бива значајнија него икад у дотадашњој дипломатској пракси. Попустљивост у тону, стилу писања и реченичним конструкцијама у одговору на Јулски ултиматум улазе у историју, као и задати временски рок за одговор. Приказаћемо да су сва настојања министра иностраних дела Николе Пашића и осталих Краљевских посланика у предлагању мирнодобских решења и тежњи за избегавањем ратних сукоба, остала неуслишена, иако су у дипломатској теорији забележена као генијална дипломатска дела.

Кључне речи: Први светски рат, Сарајевски атентат, Јулски ултиматум, дипломатска преписка.

1. Увод

Упркос многобројним разлозима, неповерења у изјаве и преписку противника а понекад чак и савезника, вековима, готово сигурно дуже од забележене историје, дипломатски дужносници и лидери су из свих дипломатских извора извлачили и препознавали закључке и намере друге, или више страна. Лидери су увек дискутовали, деловали и реаговали на делање у складу са садржајем, формом и контекстом порука непријатеља и пријатеља, али пре свега се ослањали на размену интерних државних информација. Имајући у виду да је дипломатска комуникација сегмент укупне комуникације која се остварује како унутар тако и изван дипломатске службе, њен основни циљ је преношење дипломатске информације. „Комуникација која се у писменој форми реализује унутар дате дипломатске службе, односно између њеног МИП-а и дипломатских мисија, представља интерну дипломатску комуникацију (преписку) „¹.“ Поред посебне форме излагања и стила, дипломатија је развила и сопствени језик уводећи у праксу употребу одређених стандардних фраза које служе да се на уздржано учтив и добро осмишљен начин пренесу саопштења или упозорења непријатне садржине која би, изречена без увијања у формалности дипломатске обланде изазвала бурну реакцију.“²

Две широке традиције научне анализе дипломатске комуникације могу се разликовати у огромној литератури о историји дипломатских конфликта. Традиција дипломатске комуникације анализира веродостојне тешкоће комуникације између противника као свог централног проблема и предочава услове за информативне анализе, бескрајне и нехотичне сигнале, као и ефекте на конфликтне процесе ових различитих облика комуникације. Такав приступ припада и телуовог емпиријског рада, фокусираног на интерну комуникацију српске владе уочи Првог светског рата. Друга традиција је реторично-аргументативна, која се фокусира на реторички стил, оправдани аргумент и ефекте режима дискурса. Ове традиције су понудиле веома различите увиде и, у неким подручјима, допуњавале и поткрепљивале једна другу. У предстојећој анализи дипломатског стила преписке српске владе уочи и почетком Првог светског рата предочићемо обе традиције научне анализе. Интегрисаним приступом зарад бољег увида предочићемо осврт на политичке услове и тешкоће времена које је затекло српску владу на почетку и током „великог рата“, али и анализу стила, аргументе, концизност и јасноћу дипломатског дискурса тог неизвесног временског тренутка.

При обрађивању дипломатског језика и стила изражавања крећемо од по-

1 Давид Ђ. Дашић, *Дипломатија – савремена и економска*, Алтера, Београд, 2013, стр. 201.

2 Сатоу Ернест, *Дипломатска пракса*, (приредио: Сер Ајвор Робертс) Holywell Neorgen, Београд, 2009, стр. 52.

лазишта да је „систем стилских особености сваког језика утемељен на његовом лингвистичком систему, и остварује се његовим средствима“³. У анализи употребе дипломатског језика у ратним условима, као и стила изражавања полазимо од претпоставке да је реторика у дипломатији аргументовани дискурс⁴ у којем се објективна истина гради и изражава по одређеним законима и правилима, али и политичким приликама које временски тренутак намеће.

Ово истраживање уважавајући широк опсег дефиниција дипломатије, руководиће се релативно уским гледиштем на дефиницију појма и то да говорни акти, писмени или изговорени, од стране државних представника утичу на догађаје како у унутрашњем поретку државе тако и у међународном систему.

2. Политичке прилике пре Првог светског рата

Стварање јединствене Немачке 1871. године узнемирило је поставку старе „равнотеже моћи“ на европском континенту. Страх од Немачке охрабрио је Француску и Русију да оформе савез 1894. године. То је довело Немачку у још ближи савез са својим суседом, Аустроугарском империјом. Интересантна је чињеница да су чланови ових блокова ривалских снага задржали масовну војску кроз обавезну војну службу. Брзи развој у војној технологији приморао их је да троше огромне суме новца на унапређење армије.

Почетком 20 века, јаз између Русије и Аустро-Угарске је опасно порастао јер су обе силе имале конфликтне амбиције у југоисточној Европи. Страх од потенцијалног губитка статуса „велике силе“ мотивисао је тежње Аустро-Угарске да уништи Србију и отпочне највећи ратни сукоб до тада у историји човечанства. Пораст снага Немачке, као и њених окупационих тежњи, погурала је Велику Британију да се да се усклади са својим традиционалним ривалима Француском 1904. и Русијом 1907. године те да се формира Тројни споразум (Антанта).

С друге стране односи између Србије и Аустро-Угарске били су напети од самог почетка двадесетог века. Аустрија је дуго гледала Србију као претњу стабилности своје мултиетничке империје. Аустријска анексија Босне 1908. године и амбиције Србије за уједињење словенског народа југоисточне Европе додатно су заоштравале односе у овом нестабилном делу старог континента. Политичка неизвесност и нетрпељивост расла је и са завршетком Балканских ратова 1912-1913. године, када се Србија појављује у форми значајнијег и већег присуства на

3 Радоје Симић, *Стилистика српског језика 1*, Јасен, Београд, 2010, стр. 16.

4 „Приликом употребе језика, кроз низање међусобно повезаних реченица, остварују се веће комуникацијске целине. Реализација језика у везаном говору обично се назива дискурс.“ Ранко Бугарски, *Увод у општу лингвистику*, Чигоја штампа, Београд, 2009, стр. 226.

Балкану. „Данас се поуздано зна, и из српске и из руске дипломатске преписке, да се Србија, само због Аустро-Угарске, устручавала да изврши финансијско и дипломатско уједињење с Црном Гором, које је понудио сам краљ Никола, 2. марта 1914. у личном писми краљу Петру и да се, исто тако, устручавала да у Црну Гору пошаље своје војничке инструкторе. Кад се она устезала због аустријске опасности да изврши то што јој се нуди под веома повољним условима, зар би та иста Србија, у то исто време, ишла за тим да изазива Аустрију на другом питању које је за ову било још осетљивије?“⁵

На Видовдан, дана 28. јуна 1914. године у Сарајеву, припадник организације Млада Босна, Гаврило Принцип је извршио атентат на аустроугарског престолонаследника и надвојводу Франца Фердинанда и његову супругу Софију Хотек. Овај догађај послужио је као непосредан повод и узрок кризе која ће се претворити у оружане сукобе светских размера. Током кризе која је уследила, европски лидери су направили серију политичких, дипломатских и војних одлука којима је наизглед локални конфликт у југоисточној Европи претворен у глобални рат.

3. Дипломатска преписка српске владе пре Аустроугарског ултиматума

Сарајевски атентат је веома брзо постао најважнија светска тема и повод за дипломатска прегруписавања широм света. Аустро-Угарска штампа је моментално објавила целом свету да је поменути атентат дело српске владе. О овој ситуацији је и Јован М. Јовановић Посланик у Бечу правовремено извештавао Министра иностраних дела Николу Пашића и то речима:

„ Све је јаснија тенденција у Бечу да се атентат, извршен над Престононаследником аустро-угарским, представи у Европи као део завере смишљене у Србији. Тиме се мисли користити као политичким средством против нас. Стога ваља обратити највећу пажњу на тон наших листова о сарајевском догађају. “⁶

Овим чином су порасле тензије у оквиру Аустроугарског царства, где је велики део штампе захтевао да се одмах објави рат Србији. Аустро-Угарска је пропагирала своје ставове о великој српској пропаганди на њеној територији, као да и политичка удружења Срба, Хрвата и Словенаца имају своју везу и подстицај од

⁵ Владимир Ћоровић, *Историја Срба*, Зоограф, Ниш, 2000. године, стр 725.

⁶ Телеграм упућен председнику министарства и министру иностраних дела Николи Пашићу од стране Јов. М. Јовановић посланика у Бечу 17. јуна 1914. године, по старом (јулијанском) календару односно 30. јуна 1914. године по новом календару. Извор: *Дипломатска преписка о српско-аустријском сукобу*, Министарство иностраних дела, 1914 (Ниш : Државна штампарија Краљевне Србије). Стр. 5. Телеграм број 5. Архивска грађа Универзитетске библиотеке Светозар Марковић.

стране Србије. Сложени међународни политички односи настали у једној неравнотежи снага дали су печат 1914. години као преломној години за увертуру а потом и почетак највећег оружаног сукоба у историји дотадашњег човечанства. Колико је Српска влада уложила напора у спречавању рата (касније утврђено неизбежног) сведочи интензивна интерна преписка која је из дана у дан приказивала промене ставова и расположења Аустро-Угарске владе. Наиме, дипломатска нота од 30. јуна 1914. године⁷ коју је упутио господин Јован М. Јовановић посланик у Бечу, председнику министарства и министру иностраних дела Николи Пашићу указује на дипломатске покушаје „стишавања ситуације“ непосредно након атентата. Јовановић у овој депеши дословно преноси речи које је упутио првом начелнику Министарства иностраних дела у Бечу јер га гроф Берхтолд наводно није могао примити.

„...*Влада Краљевине Србије најенергичније осуђује сарајевски атентат и са своје стране ће сигурно најлојалније учинити све да докаже да на својој територији неће трпети никакве агитације или кажњиве радње, које иду на то да поремете наше и иначе деликатне односе са Аустро-Угарском. Мислим да је Влада готова и саучеснике предати суду, ако би се утврдило да их има у Србији. Влада Србије је, поред свих досадашњих сметњи, на које је наилазила од стране аустро-угарске дипломатије (стварање независне Албаније, опозиције слободном излазу на Јадранско Море, тражења ревизије Букурешког Уговора, ултиматума септембарског и.т.д), остајала при својој жељи да постави здраве основе нашим суседним односима. Ви знате да је на том путу нешто и урађено, постигнуто. Србија мисли и даље на томе радити, уверена да се може и треба наставити рад. Сарајевски атентат не треба и не може да спречи тај рад...*“⁸

У наведеној депеши примећујемо потпуно одступање од класичног савременог дипломатског стила у којем реченичне конструкције чине неутрална језичка средства, па су често у употреби пасивне и обезличене конструкције које највише погодују дипломатском изражавању. С друге стране, видљива је друга карактеристика дипломатског стила писања и то у виду једноставног, природног и одмереног склопа реченичног низа. С обзиром на то да је употреба овог стила усмерена на преношење информација које утичу на креирање државничких односа, очигледно је да су јасност и концизност примарне у писању оваквих депеша. Овде примећујемо и употребу перифразе која прелази у еуфемизам у циљу додатног описа непријатне конотације поруке која се преноси и то кроз придевске и глаголске синтагме попут: *најенергичније осуђује, најлојалније учинити, неће трпети никакве*

⁷ У оригиналном документу стоји датум 17. јун 1914. године, по старом (јулијанском) календару а у раду ћемо пратити хронологију новог календара због осталих званичних датума.

⁸ *Дипломатска преписка о српско-аустријском сукобу*, Министарство иностраних дела, 1914 наведено дело. Стр. 6-7. Дипломатска нота број 5. Архивска грађа Универзитетске библиотеке Светозар Марковић.

агитације, да постави здраве основе нашим суседним односима итд. Сам крај депеше указује на покушаје посланика Јовановића да помирљивим тоном и пажљивим одабиром речи укаже на могућност превазилажења дате ситуације заједничком сарадњом и наставком дипломатских односа.

Република Француска је у овим неизвесним политичким тренутцима пружила пуну подршку српској влади, а касније је и успостављена активна војна сарадња између француске и српске војске. О томе сведочи и депеша др М.Р. Веснића, посланика у Паризу упућеног председнику министарства и министру иностраних дела Николи Пашићу 3. јула 1914. године:

„Господине председниче, у среду сам, поводом сарајевског атентата, имао подужси разговор с новим Министром спољних послова г. Вивианијем, који је због овог догађаја био веома забринут. Употребио сам ту прилику да му изложим у кратким потезима узроке који су изазвали тај атентат и који се налазе у првом реду у несносној систему управе у присаједињеним покрајинама, нарочито пак у држању званичних органа, и у целој државној политици према свему што је православно. Он је схватио ситуацију; изразио је, међутим, жељу и наду да се код нас остане хладнокрвним и достојанственим, теда се не да повода новим окривљивањима из Беча. После првог узбуђења, овамошње јавно мишљење се прибрало у толикој мери, да је и сам Председник Министарства нашао за сходно ублажити у Бурбонској палати изјаве, које је поводом тог догађаја раније учинио у Сенату.“⁹

Сходно наведеној подршци Француска је заједно са Русијом, Енглеском и Италијом предузеле многе кораке да се рат предупреди. Накнадно је утврђено да је предају ултиматума одуговлачила управо чињеница да је председник Француске републике био у том тренутку у посету руском цару у Петрограду, те је Аустро-Угарска страховала да се не би државници те две велике силе непосредно договориле о свом ставу према судбини Србије. У наредном периоду Француска је упутила велики број артиљераца, pilota и санитарних тимова као преко потребну подршку српској војсци.¹⁰

Непосредно пред пријем озлоглашеног ултиматума српска влада је на основу преданог дипломатског рада посланика у Бечу, Јована Јовановића имала прве

⁹ Дипломатска преписка о српско-аустријском сукобу, Министарство иностраних дела, 1914 .године. наведено дело. Стр. 13-14. Дипломатска депеша број 13. Архивска грађа Универзитетске библиотеке Светозар Марковић.

¹⁰ Видети више на званичном веб порталу Амбасаде Француске у Србији у сектору француско-српских односа: „Француско-српски односи сежу до Средњег века и Јелене Анжујске. У модерно доба, везе су успостављене отварањем првог француског конзулата у Србији 1839, након чега су се преточиле у снажно братство по оружју током Првог светског рата, који је проузроковао смрт 18,6 милиона људи, од који 1,4 милиона у Француској (4,2% њеног становништва) и 1,247 милиона у Србији (28% српске популације, 60% мушке популације).“ <https://rs.ambafrance.org/Istorija-Fransusko-srpska-saradnja-za-oslobodenje-Srbije-maj-novembar-1918>. Приступљено 30.10.2018. године.

увиде у намере Аустро-Угарске владе. Српски посланик предвидео је даљи развој догађаја депешом упућеној Министру иностраних дела Николи Пашићу 15. јула 1914. године:

„ ...Аустро-Угарска ће, мислим, спремити један мемоар, оптужбу против Србије. У тој оптужби изнеће све оно што је сакупљено од априла 1909. године па до данас против нас; и је верујем да ће оптужба бити повећа. Ту тужбу предаће она кабинетима европских Сила уз напомену да јој чињенице изнесене у тужби дају права да у Београду предузме дипломатске кораке и потражи да Србија у будућности врши све обавезе лојалног суседа. У исто доба предаће и нама ноту, у којој ће бити оно што мисле од нас тражити да без поговора извршимо.“¹¹

Посланик Јовановић је још једном кроз своју интезивну преписку са владом Србије указао на своју усредсређеност и стални контакт са колегама из дипломатског кора, али пре свега лојалност влади државе у којој врши дужност. Овај дипломата је показао значај способности да асимилира информације прикупљене од различитих извора, те да их изнад свега тачно, правилно и са прецизношћу пласира даље, што се испоставило као веома значајна најава догађаја који су уследили.

Да су Аустроугари решили да се од првог дана искористи сарајевски атентат за реализацију старих планова, говори и чињеница да је одлука о ултиматуму донешена пре завршене истраге у Београду, и без обзира на то, што кривица званичне Србије није могла бити утврђена. О овоме је писао и Министар иностраних дела Никола Пашић у телеграму упућеном свим Краљевским Посланствима 18. јула 1914. године, у којем између осталог каже:

„ ... Српска Влада је одмах у почетку изјавила готовост да преда суду сваког свог поданика, за којег би се доказало да је имао учешћа у сарајевском атентату... Најзад је Српска Влада изјавила да је као и дотле готова вршити све суседске дужности, на које је обвезује њен положај европске државе. За све време од извршења атентата до данас Аустро-Угарска Влада се није ни једном обратила Српској Влади за какву помоћ по делу атентата. Ни за једног саучесника она није тражила било да се подвргне истрази било да се преда суду...“¹²

Иако је овај телеграм био упућен пре више од сто година немогуће је не приметити настојања Николе Пашића да и у тако тешким тренуцима одржава кредибилитет и достојанство своје професије пружајући искрену, отворену и правремену комуникацију, те да настоји да јачањем слободног протока основних информација штити интерес сопствене државе. Свестан даљих намера Аустро-

¹¹ Дипломатска преписка о српско-аустријском сукобу, Министарство иностраних дела, 1914.год. наведено дело. Стр. 24-25. Дипломатска депеша број 25. Архивска грађа Универзитетске библиотеке Светозар Марковић.

¹² Дипломатска преписка о српско-аустријском сукобу, Министарство иностраних дела, 1914.године, наведено дело. Стр. 28-29. Дипломатски телеграм број 30. Архивска грађа Универзитетске библиотеке Светозар Марковић.

Угарске, Пашић је у наредним данима упутио телеграме посланствима у Петрограду и Лондону са апелима да се свим дипломатским средствима покуша утицати на вољу Беча те да се на тај начин спрече последице међународних размера.

4. Јулски ултиматум

Непуних месец дана од извршења Сарајевског атентата, Аустро-Угарски посланик у Београду барон Гизл, предао је у четвртак 23. јула, између 4 и 5 сати, 1914. године Аустро-Угарски ултиматум српској влади. Текст ултиматума је данас доступан научној јавности и анализом његових делова потврђујемо оцену британског министра иностраних послова сер Едварда Греја који је поменути документ описао као најтежи ултиматум икада упућен једној држави од стране друге. И у то време а и данас сматрало се да је овај ултиматум само начин за стварање повода за рат јер су услови Аустро-Угарске били немогући за испуњавање.

Јулски ултиматум почиње оштрим тоном: "... Историја последњих година, а нарочито болни догађаји од 28. јуна, показали су да у Србији постоји субверзивни покрет чији је циљ да од Аустро-Угарске откине неке делове њених територија. Тај покрет, који је настао пред очима српске владе, очитовао се и ван територије Краљевине делима тероризма, низом атентата и убиствима..."¹³ Имајући у виду да се ултимативна нота користи у ситуацијама озбиљнијих проблема, попут повреде територијалног интегритета, напада на политичко уређење држава, угрожавања суверенитета државе и сличних политичких проблема са највећом тежином онда је логичан и почетни део ове ултимативне ноте. Наиме, прецизан одабир реченичног низа који уводи у аргументовани след Аустро-Угарског приказа политичких прилика, објашњава даљи ток текста са јасним оптужбама и говором мржње који воде у наставак сукоба. „Српска краљевска влада, **не испуњавајући** своје формалне обавезе из изјаве од 31. марта 1909, **није ништа учинила** да би угушила тај покрет; она је **толерисала криминално деловање** разних друштава и удружења уперено против Монархије, **разуларени језик штампе, слављење починилаца атентата**, учешће официра и чиновника у субверзивним делатностима, **нездраву пропаганду** у јавној настави, **толерисала** је коначно све манифестације које су могле навести српско становништво **на мржњу против Монархије и презир њених институција**."¹⁴ Резак тон ове ултимативне ноте који је настављен до самог њеног закључка указује на јасне намере једне

13 „Аустро-Угарски демарш (ултиматум) Србији, 23. јул 1914.“ (превод са француског језика), у зборнику: *Дипломатија*, (приредио: Ђорђе Н. Лопичић), ИП „Ваша књига“ д.о.о., Београд, 2006, стр. 557.

14 Исто, стр. 557.

стране да уђе у ратне сукобе (како се накнадно и испоставило) док су могућности проналажења компромисних решења сведена на минимум или их готово и нема. Негативне конотације речи назначених у ултиматуму нису типичне за дипломатско изражавање док је с друге стране, јасност израза (у овом случају оптужби) једна од основних одлика дипломатског стила у свим облицима саопштавања, поготову у периоду хладних дипломатских односа. Јасност значи логичку или емоционалну подударност између пошиљаоца и примаоца, тј адекватно примање порука без потребе за накнадним објашњењима.¹⁵

Ако уважимо основне одлике дипломатског језика и стила, које одликује употреба условне али и попустљиве лексике, приметимо значајна одступања у форми ове ултимативне ноте. Дипломатску преписку најчешће карактерише реченична структура са slabим модалитетом обавезности, употребом флексибилних лексема које испуњавају услове дипломатског бонтона и љубазности, док у ратним условима примећујемо супротности ових одлика дипломатске комуникације. Ултимативна нота као форма екстерне дипломатске преписке у себи износи одређене захтеве уз могућу претњу оружаним нападом или другим санкцијама и репресалијама, у случају да се захтевима не удовољи до истека датог рока.¹⁶ Ултиматум уједно представља престанак процедуре мирног решавања спора. Употреба императива и најаве санкције се користе у изузетним случајевима ултимативних и протестних нота, а наведени пример ултимативне ноте као и друга дипломатска преписка у току Великог рата потврђују тезу специфичног аргументативног језика и стила писања обојених говором мржње и подстицањем на ратна дејствовања. С тим у вези, сложићемо се да ратна реторика Аустро-Угарске (пропраћена условљавањима, категоричким захтевима итд.), односно стране која се залаже за оружане сукобе а односи се на питања за који су заинтересовани велики број људи, бива погубна и потпирујућа у условима од којих понекада зависи и судбина читавих народа.

5. Дипломатски одговор Николе Пашића

Иако је Аустро-Угарска имала довољно времена да изда ултимативну ноту српској влади, рок за одговор је био одређен у трајању од 48 сати. Британски кабинет, одмах након примања вести о Аустро-Угарској ноти у Србији, одржао је састанак у Лондону. Ова дипломатска белешка, како је Винстон Черчил написао, очигледно је била ултиматум, али то је био ултиматум какав никад никоме није по-

¹⁵ Видети више: Радомир Животић, *Изражавање новинара*, Штампарија Стојадиновић, Београд, 2001. године, стр. 130-131.

¹⁶ Видети више: Ђорђе Лукић, *Мали дипломатски лексикон*, Дан Граф, Београд, 2013, стр. 404.

стављен у модерном времену. Чинило се апсолутно немогуће да би иједна држава на свету то могла прихватити, или да би било какво прихватање, колико год да миротворно било, задовољило агресора. По пријему ултиматума, Србија је одмах позвала Русију, чије се веће министара састало 24. јула како би одредило правац деловања. Руски Министар иностраних дела Сергеј Сазонов изразио је уверење да Немачка користи кризу изазвану смрћу надвојводе Франца Фердинанда као изговор за покретање превентивног рата за одбрану својих интереса у региону.

У рекордном времену историјски одговор српске владе на ултиматум био је завршен, и предат од стране Николе Пашића лично, петнаест минута пре истека рока 25. јула 1914. године. Чињеница да је одговор на ултимативну ноту предао премијер Краљевине Србије лично одмах је указивала на попустљивост српске владе која је условно прихватила све захтеве из ултиматума, осим тачке под редним бројем пет. Спорна тачка је била у супротности са уставом и самим тим нарушавала суверинитет Краљевине Србије. Никола Пашић је до тада ретко виђеном дипломатском ефикасношћу прихватио све услове ултиматума, док је о спорној тачки такође пажљиво бирао речи и то: „Српска Краљевска Влада, разуме се по себи, сматра за своју дужност отворити истрагу противу свих оних који су или који би били евентуално умешани у злочин од 15. јуна, а налазили би се на територији Краљевине Србије. Што се тиче учешћа, у тој истрази, органа Аустро-Угарских власти, које би Царска и Краљевска Влада за то делегирала, Српска Краљевска Влада не може примити њихово учешће, јер би се тиме погазио Устав и Закон о поступку судском у кривичним делима. Међутим у конкретним случајевима могли би се органи Аустро-Угарске упознати са резултатима дотичне истраге.“¹⁷ Иако је у формулисању овог документа Пашић имао сву подршку Двора, министара и опозиције сматра се да је суштински део текста дело његове дипломатске вештине. Министар иностраних дела Никола Пашић је својим избором изражајних средстава обухватио официјелност, чињеничност, логичност и прегледност дипломатског изражајног стила а све то ускладио са нормама дипломатског протокола. „Немачки цар је српски одговор оценио као „бриљантан учинак у року од само 48 сати“, после којег отпада сваки разлог за рат“.¹⁸

По повратку у министарство Пашића је већ чекао одговор барона Гизла, Аустро-Угарског посланика, који је незадовољан одговором одлучио да моментално напусти Београд и овим чином прекине дипломатске односе између две државе. Одговор српске владе на ултиматум Аустро-Угарска није сматрала задово-

17 „Одговор Српске владе на ултиматум Аустро-Угарске, 23. јул, предат 25. јула 1914.“; у зборнику *Дипломатија*, (приредио: Ђорђе Н. Лопичић), ИП „Ваша књига“ д.о.о., Београд, 2006, стр. 557, 18 Дарко Танасковић, *Српска будућност из 1914*. 24. март. 2013.

http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:425921-LICNI-STAV-Srpska-buducnost-iz-1914 приступљено 30.10.2018. 10:40.

Данијела Бјеља Ретор. и сти. дипл. преп. владе од сар. атен. до објаве рата
вољавајућим. Три дана касније, 28. јула 1914. године, Аустро-Угарска је објавила рат Србији након којег је уследила серија обостраних објава рата већине држава широм света.

У међувремену, у Београду поподне 25. јула, уверен да се Аустро-Угарска припрема за борбу, српски премијер Никола Пашић наредио је српској војсци да се мобилише.

6. Закључак

Имајући у виду да је сваки рат пораз дипломатије, Први светски рат представља пораз комуникације између држава у свету и немогућност изналажења заједничког решења које би примирило све стране сличних интересних сфера.

Према условима Јулског ултиматума, Српска влада морала би прихватити Аустро-Угарску истрагу о атентату, без обзира на тврдњу да је већ спровела сопствену унутрашњу истрагу као и чињеницу да је у том сличају у питању кршење Устава и суверенитета државе. Као израз дипломатских мирнодобских решења Србија је угушила све елементе антипропаганде против Аустро-Угарске и предузела кораке да искорени и елиминише терористичке организације унутар својих граница. Међутим, и данас се сматра апсолутно немогућим да би иједна држава на свету могла прихватити захтеве постављене овим ултиматумом.

Дипломатска преписка Српске владе указала је да су Краљевски посланици имали лични и интимни приступ краљевима, императорима, министрима спољних послова и другим кључним доносиоцима одлука. Софистицирани језик ових посланика, културан приступ који одише понекад енергијом а понекад и очајем, и дубоко разумевање културе и историје земаља у којима су служили нису били довољни у свим напорима да се ратни сукоб избегне. Њихово извештавање је читано на највишим нивоима властитих влада.

Српски одговор на Јулски ултиматум је ушао у историју, као и задати временски рок за одговор а попустљивост у тону, стилу писања и реченичним конструкцијама остају историји дипломатије као израз врхунске дипломатске делатности на делу. Овај одговор је много помогао Пашићу и Краљевској влади у очима међународних посматрача овог сукоба. Данас можемо закључити да унаточ попустљивости и прихватању готово свих услова Јулски ултиматум је био искључиво у функцији покорвања, односно прикривени захтев за предају и пре рата. Поуке из увида у начин на који су језички формулисани кључни документи једне судбоносне дипломатске преписке имају и актуалну и трајну вредност. Трајна вредност се увиђа са аналогичном нашег времена која се неодољиво намеће.

Литература

- Бугарски Ранко, *Увод у општу лингвистику*, Чигоја штампа, Београд, 2009.
- Дипломатска преписка о српско-аустријском сукобу*, Министарство иностраних дела, 1914.године, (Ниш : Државна штампарија Краљевне Србије). Архивска грађа Универзитетске библиотеке Светозар Марковић.
- Дашић Давид Ђ, *Дипломатија – савремена и економска*, Алтера, Београд, 2013.
- Животић Радомир, *Изражавање новинара*, Штампарија Стојадиновић, Београд, 2001.године.
- Сатоу Ернест, *Дипломатска пракса*, Holywell Neopren, Beograd, 2009.
- „Одговор Српске владе на ултиматум Аустро-Угарске, 23. јул, предат 25. јула 1914.“; у зборнику: *Дипломатија*, (приредио: Ђорђе Н. Лопичић), ИП „Ваша књига“ д.о.о., Београд, 2006.
- „Аустро-Угарски демарш (ултиматум) Србији, 23. јул 1914.“ (превод са француског језика), у зборнику: *Дипломатија*, (приредио: Ђорђе Н. Лопичић), ИП „Ваша књига“ д.о.о., Београд, 2006, стр. 557.
- Лукић Ђорђе, *Мали дипломатски лексикон*, Дан Граф, Београд, 2013.
- Симић Радоје, *Стилистика српског језика 1*, Јасен, Београд, 2010.
- Ђоровић Владимир, *Историја Срба*, Зоограф, Ниш, 2000. године.

Извори са Интернета

- Дарко Танасковић, *Српска будућност из 1914.* 24. март. 2013.
http://www.novosti.rs/dodatni_sadržaj/clanci.119.html:425921-LICNI-STAV-Srpska-buducnost-iz-1914
<https://rs.ambafrance.org/Istorija-Fransusko-srpska-saradnja-za-oslobodenje-Srbije-maj-novembar-1918>

*Danijela Bjelja*¹⁹

**RETORICS AND STYLCICS OF DIPLOMATIC
CORRESPONDENCE OF THE SERBIAN GOVERNMENT FROM
THE SARAJEVO ATTENTH TO THE PUBLICATION OF WAR
THE AUSTRIAN GOVERNMENT 1914**

Resume

The First World War, by its nature, was a dispute between the two opposed blocks with imperialistic tendencies, for the purpose of a new division of spheres of influence in the world, as well as for the new territories. From the very beginning of the twentieth century international relations were strained, and this can be illustrated perfectly with the relationship between Austria and Serbia at the time. Austria has long viewed Serbia as a threat to the stability of its multiethnic empire and used the Sarajevo assassination and the murder of Crown Prince Frantz Ferdinand for the initial spark of conflict. Official Vienna began a media pressure accusing Serbia of being the main organizer and agitator of this act. The diplomatic correspondence of the Serbian government was intensified at those moments, to the extent that in a single day dozens of crucial telegrams would be exchanged. The aim of this paper is to determine the specifics of the diplomatic correspondence of the Serbian government before the war was announced. The accuracy, precision and timeliness of diplomatic information in these exchanges is more significant than ever in the previous diplomatic practice. The permeability of the tone, the style of writing and the sentence constructions in response to the July ultimatum is recorded in history books, as well as a time limit set for the response. We will show that all efforts by the Minister of Foreign Affairs of Nikola Pasic and other Royal MPs to propose peaceful solutions and aspirations to avoid war conflicts remained unreciprocated, although they remained in diplomatic theory as genuine diplomatic works.

Key words: First World War, Sarajevo Assassination, Austrian-Hungarian Ultimatum to Serbia, Diplomatic Correspondence.

19 Doc. Dr. Danijela Bjelja, Faculty of Diplomacy and Security, danijela.martic@yahoo.com

Станимир Ђукић

Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

Борис Кршев

Факултет за правне и пословне студије др Лазар Вркатаић, Нови Сад

БЕЗБЕДНОСНЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ КРАЉЕВИНЕ ЈУГОСЛАВИЈЕ (1918-1941)

Сажетак

У раду је разматран настанак прве југословенске државе под називом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС), у коју су ушле: Краљевина Србија, Краљевина Црна Гора и територије у саставу Аустро-Угарске (Војводина, Хрватска, Босна, Херцеговина, Далмација и Словенија). У тој држави наслеђена су три различита безбедносна система, тако да је стварање јединственог безбедносни система захтевало усмеравање у два правца, и то: организација *Јавне безбедности* и организовање *Државне безбедности*, односно *обавештајно-безбедносног система*. Осим тога, у раду су обрађене безбедносно-обавештајне компоненте Србије у заједничкој држави Јужних Словена, односно обавештајно-безбедносни систем Краљевине Југославије. Такође, у раду су разматрани и безбедносни аспекти прве југословенске државе Краљевине СХС - Југославије (1918-1941), као и спољни и унутрашњи фактори у стварању и развоју Југославије у XX веку. У раду је изложена и анализирана одлука краља Александра о проглашењу диктатуре, односно распуштању Народне скупштине, забрањивању делатности свих политичких странака, укидању Устава и завођењу самовладе.

Кључне речи: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина Југославија), безбедност, јавна безбедност, државна безбедност.

УВОД

Првог децембра 1918. године створена је држава под називом Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (СХС), у коју су ушле: Краљевина Србија, Краљевина Црна Гора и територије у саставу Аустро-Угарске (Војводина, Хрватска, Босна, Херцеговина, Далмација и Словенија) које су претежно насељавали Срби, Хрвати и Словенци, а које је ослободила српска војска. У тој држави наслеђена су три различита безбедносна система, чије је уједначавање у јединствен безбедносни систем захтевало огромне напоре. Њихова усмереност била је у два правца: организација *Јавне безбедности* и организовање *Државне безбедности*, односно *обавештајно-безбедносног система*.

Уредба о устројству МУП-а донета је 20. маја 1919. године и потом је доношењем закона систематски дограђивана и усавршавана *Јавна безбедност* у држави. Иако је полицијско законодавство важило за целу територију државе, у појединим покрајинама на снази су привремено остала законодавства из времена пре уједињења јужнословенских народа.

Обавештајно-безбедносни систем Краљевине СХС, односно Југославије у раздобљу од 1920. до 1941. године, реорганизован је и трансформисан више пута. Чиниле су га обавештајне и безбедносне службе Министарства унутрашњих дела, Министарства Војног и Морнарице и Министарства иностраних послова.

1. ОСНОВНА ОБЕЛЕЖЈА ПРВЕ ЈУГОСЛОВЕНСКЕ ДРЖАВЕ - КРАЉЕВИНЕ СХС

Конституисање прве југословенске државе – Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевине СХС), у току и након Првог светског рата требало је да омогући стварање јединственог југословенског ентитета, који се у поступку уједињења (кроз бројне декларације) до 1. децембра 1918. године сматрао могућим и историјски оправданим. Међутим, већ након потписивања прводецембарског акта, а нарочито у току расправа које су претходиле усвајању Устава, о југословенству се почело реалније мислити - иако се и даље прихватала романтичарска идеја о „јединству троименог народа“. Претпостављало се да би стабилност новостворене државе била могућа уколико би се изразила у јединству државе и нације (као што су то урадили Италијани и Немци приликом уједињења). Али, то извесно није имало политичку перспективу, будући да на унутрашњем плану нису постојали ни јединствени социјални, економски и правни услови - иако су и западни савезници подржавали идеју о конституисању заједнице која би представљала гарант

мира и безбедности на неуралгичном балканском простору. И што је било још много важније - приликом стварања државе најмање се водило рачуна о њеним безбедносним аспектима - историјском наслеђу њених народа, њиховој националној и конфесионалној подвојености, као и осталим „малим“ али битним разликама.¹

Краљевина СХС ни у једном сегменту друштвеног живота није остварила националну интеграцију, напротив - како је време одмицало стварао се све већи јаз између њених конституената. Посебно се то односи на стварање јединствених полицијских и обавештајно-безбедносних служби, које ће бити формиране исувише доцкан, када су различити национализми и сепаратизми већ добро угрозили идеју о могућој држави јужнословенских народа.²

Највећи кочничари реформи свакако су биле конзервативне српске и хрватске политичке елите и сама структура друштва – обележена сиромаштвом и хиперпопулацијом села, које је истрајавало у неповредивости патријархалног друштвеног поретка. Борба између модернизма и конзерватизма постала је основни проблем југословенског друштва; она ће на крају угрозити и саму идеју о могућем јединству јужнословенских народа.³ Формирана као нова држава, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца је од првог дана схватана као проширена – „Велика Србија“, како у територијалном и правно-политичком, тако и у привредно-економском смислу. Заправо, ни („мала“) Србија се није могла одрећи империјалног карактера Првог светског рата. Отуда постојање националних индивидуалитета није могло ни формално бити прихваћено, а камоли уставно легализовано.

Национална политика промовисана Видовданским уставом (1921) о постојању једног народа са три имена, увелико се у пракси изражавала као српска супремација над осталим конституентима. На другој страни, политика уставног недефинисања историјских покрајина, него само конститутивних народа, крила је наглашени централизам у јавној управи. Држава је у административном погледу била подељена на 33 области (иако се пуних десет година пореска политика спро-

¹ Васа Чубриловић, „Спољни и унутрашњи фактори у стварању и развоју Југославије у XX веку“; Андреј Митровић, „Питање стварања југословенске државе као међународни проблем“, у зборнику: *Стварање југословенске државе 1918. године*, (уредник: Васа Чубриловић), Београд 1989.

² Душан Петронијевић и Зоран Вељановић, *Између чекића и наковња – обавештајно безбедносне службе Србије 1804-1918*, Мало историјско друштво, Нови Сад 2015, 470-479. Једина (тајна) обавештајна организација која је постојала била је „Црна рука“ коју је формирао Драгутин Димитријевић Апис, али се она уочи избијања Првог светског рата, као и у току самог рата „отргла контроли уставних органа власти“. Српска влада и регент Александар донели су одлуку о њеном распуштању и судском процесуирању њених челника (у тзв. „Солунском процесу“), а да при томе нису основали ни једну другу безбедносну службу која би је заменила.

³ Lazar Vrkić, *Pojam i biće srpske nacije*, Fakultet za pravne i poslovne studije - Mediterran publishing, Novi Sad, 2009, стр. 314-326.

водила по „историјским покрајинама“). Међутим, нереално је било за очекивати да ће мајоризована српска политичка елита унедоглед наметати своје идеје, законе и моралне критеријуме осталом делу државе, с обзиром на то да је Србија (са Старом Србијом – Косовом и Јужном Србијом – Македонијом) и по броју становника, и по површини представљала мањински део у односу на новопридружени – тзв. „пречански“ (северозападни) део.

Конзервативна политика Београда, није била спремна да у довољној мери схвати прводецембарски чин којим су прекорачене цивилизацијске границе, него је новостворену државу третирао као привремену политичку заједницу из које треба извући што већу корист. У супротном, да се о Краљевини размишљало као о дугорочној заједници, благовремено би се приступило њеном јединственом институционалном организовању, а посебно стварању безбедносног апарата који би такву заједницу и штитио. Заправо, Краљевина СХС је била последњи и највећи адут на који су играле српске елите на челу са династијом Карађорђевић - одбијајући да прихвате тзв. „мало решење“ српског националног питања које им се нудило за учешће у рату на страни Антанте. Пројекат Николе Пашића (садржан у Нишкој декларацији) предвиђао је „велико решење“ - за чију реализацију је била потребна жртва, коју је Србија *de facto* и поднела - не штедећи при томе ни људску супстанцу, а камоли новац.⁴ Она је била свесна да уколико се идеја о „ослобођењу и уједињењу све наше неслободне браће Срба, Хрвата и Словенаца“ не реализује - постаје апсолутни губитник. Пирова победа плаћена правим погромом становништва (страдало је преко 1,25 милиона становника), уништеном индустријом, покиданим саобраћајницама и огромним ратним дуговима - била би исувише велики цех за убиство једног надвојводе.⁵

Игром случаја, догодило се да су „исте“ циљеве имали и политички представници „пречанских крајева“ - Народно вијеће из Загреба, с обзиром да је овај део земље био угрожен спољним и унутрашњим притисцима: италијанском војском која улази и окупира Истру и Далмацију и „зеленим кадром“ који прети

4 Ђорђе Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Нолит, Београд 1984, стр. 21-23. Када је рат избио, српска влада је своје словенство сводила на југословенство, док су војни кругови око „Црне руке“ сматрали да су ратни циљеви Србије стварање „Велике Србије“. Пронацрт Нишке декларације представљала је Пашићева расправа написана крајем XIX века под називом „Слога Србо-Хрвата“. Уједињење Срба и Хрвата Пашић не посматра као плод њихових „вековних тежњи“, него као чисту егзистенцијалну нужност, а главни спор између ова два народа види у борби око примата, односно под чијим утицајем ће се јужнословенско уједињење извршити. Пашић сматра да би се стварањем једне снажне државе на Балкану решило национално питање свих Јужних Словена. На крају расправе, закључује да је српски народ способнији и подеснији да води главну улогу у сабирању српско-хрватских земаља, зато што већ има две самосталне и независне државе (Србију и Црну Гору) које се могу „с већим успехом кретати него Хрватска - која није имала признати међународни субјективитет“.

5 Милорад Екмечић, *Ратни циљеви Србије 1914*, Просвета, Београд, 1990, стр. 63-218.

изазивањем социјалистичке револуције у Славонији. Услед тога, средином новембра покрајинске владе Далмације и Босне и Херцеговине шаљу својеврстан ултиматум Вијећу, у ком захтевају да се по хитном поступку прогласи уједињење са Србијом. Немоћно да брани спољне границе и сачува унутрашњу стабилност, Народна вијеће позива српску војску која прелази Дрину, Саву и Дунав. Заузврат, Вијеће је 24. новембра донело одлуку о слању у Београд делегације која потписује документ о уједињењу, односно прихвата уједињење као фактички чин.⁶

Тако је стицајем различитих околности које су истовремено деловале у једном историјском тренутку - као што су слом Аустро-Угарске монархије, претензије Италије да узме највеће „учешће у њеној оставини“, војна и политичка величина Краљевине Србије, „Вилсонових 14 тачака“ и планови земаља победница да се формира јединствена држава која би решила национално питање малих балканских народа - створена 1. децембра 1918. године политичка заједница Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца.⁷

Међутим, показало се готово немогућим донети било какав политички програм, који би дефинисао националну стратегију и националне интересе. Нефикасност у решавању административних, уставних, монетарних, финансијских и безбедносних проблема имала је за последицу парламентарну кризу извршне и законодавне власти. Честе парламентарне кризе доводиле су до још чешћих промена влада, тако да је за првих десет година заједничког живота (1918-1929) измењено укупно 24 владе - односно у просеку се на сваких пет месеци формирао нови кабинет. Природно, услед временских немогућности, ни једна влада није била у стању да оствари конзистентну и дугорочну политику. Није се само каснило са доношењем Устава или са заменом новца, изједначавањем пореског и кривичног законодавства, него је изостао и концепт вођења безбедносне политике. Држава као да није озбиљно схваћена, него је препуштена случају и нади да се „ништа велико не може догодити“. Отуда се јединствени безбедносни системи почињу консолидовати од 1922, док је унификација полицијске управе законски регулисана тек 1929. године.

Питање је да ли би се и тада приступило томе да време које је претходило није било испуњено бројним (оружаним) кризама (устанак албанских качака 1919, Хусинска буна 1920), које су претиле да угрозе државни суверенитет и територијални интегритет. У првом реду овакво стање користе комунисти, који позивају радништво на штрајкове. Како је претила опасност од револуције и дестабилизације земље, на предлог министра унутрашњих послова Милорада Драшковића (1873-1921), доноси се крајем децембра 1920. „Обзнана“ којом се забрањује рад

⁶ Bogdan Krizman, *Raspad Austro-Ugarske i stvaranje jugoslovenske države*, Zagreb, 1977, стр. 205-206.

⁷ Тодор Стојков, „Унутрашњи и спољни фактори у развоју Југославије 1918-1941 године“, *Зборник за историју*, бр. 28, Матица српска, Нови Сад, 1983.

Комунистичке партије.

Забрана је дала повода за ескалацију тзв. „Црвеног терора“: прво је Спасоје Стејић (1904-1943) покушао атентат на регента Александра (28. јуна 1921), а затим је други припадник ултра-левичарске организације “Црвена правда” Алија Алијагић (1896-1922) успео месец дана касније да у Делницама убије министра Драшковића. Реагујући на ове догађаје, режим по хитном поступку доноси Закон о заштити државе (2. августа 1921) - заправо „закон о стављању ван закона“ Комунистичке партије Југославије. Од тада се комунисти налазе у илегали, претварајући се у малу фанатизовану секту, која се у потпуности налази под утицајем Коминтерне и НКВД - совјетске обавештајне службе.

Закон о заштити државе био је последица, а не превенција, тако да је убрзо отворена Пандорина кутија незадовољства стањем у држави. Реагујући на дискриминацију комуниста, лидер највеће опозиционе странке - Хрватске сељачке странке (ХСС) Стјепан Радић (1871-1928) успева да интернационализује „хрватско питање“, док словеначки клерикалци на челу с Антоном Корошцем (1872-1940) заговарају федеративно преуређење државе. Поред ових представника „конститутивних народа“, црногорска опозиција предвођена Радомиром Вешовићем (1871-1938) и Секулом Дрљевићем (1884-1945) отворено се залаже за излазак Црне Горе из заједничке државе, а за отцепљење је и македонска сепаратистичка организација ВМРО.⁸

2. ПРВЕ БЕЗБЕДНОСНЕ ИНСТИТУЦИЈЕ У ЗАЈЕДНИЧКОЈ ДРЖАВИ

Имајући у виду стање у коме се налазила Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС) као тек створена млада европска држава, један од првих задатака органа власти (Краља Александра и Скупштине) био је успостављање ефикасног обавештајно-безбедносног система који ће се моћи одупрети свим унутрашњим и спољним претњама. Систем се развијао у оквиру два кључна ресора: Министарства војске и Министарства унутрашњих послова. Наиме, обавештајно-безбедносни систем Краљевине Југославије сачињавали су: 1) војна обавештајна и контраобавештајна служба у Министарству војске и морнарице; 2) контраобавештајна служба (КОС); 3) политичка полиција у оквиру Министарства унутрашњих дела и њој подређене установе; и 4) жандармерија, као окосница унутрашње безбедности.

Жандармерија, као помоћни род Војске у субординационом смислу, била је потчињена Министарству унутрашњих дела и његовим органима у банови-

⁸ Branislav Gligoriјевић, *Parlament i političke странке u Jugoslaviji 1919-1929*, Narodna knjiga, Beograd, стр.118-123.

нама, окрузима и срезовима. Жандармерија је извршавала бројне војно-полицијске задатке, као и контраобавештајне и офанзивне шпијунске задатке у иностранству.

Окосницу *Војнообавештајне службе* Краљевине СХС чинило је Обавештајно одељење Врховне команде Српске војске формирано 1917. године. Оно је (1920) ушло у састав Министарства војске и морнарице.⁹ Обавештајно одељење Главног Генералштаба 1923. године реорганизовано је у четири секције, које су 1927. године преименоване у одсеке, а 1937. године, придодата му је Секција за везу са страним војним изасланицима¹⁰, и таква организација остала је до 1939. године.

Војнообавештајна служба Краљевине Југославије обједињавала је обавештајну и контраобавештајну функцију, до нивоа дивизија. Наиме, у штабу команде дивизијске области постојао је Центар безбедности, који је био надлежан за контраобавештајне послове дивизијске територије и за офанзивне обавештајне прекограничне послове (суседних држава), а „целокупном том активношћу руководио је командант дивизијске области“.¹¹ Очигледно је да су тежишне надлежности војнообавештајне службе биле: (1) прикупљање обавештајних података о стварним и могућим носиоцима спољне војне агресије на Југославију и (2) заштита свих аспеката одбране Југославије од непријатељских обавештајно-субверзивних делатности.

У периоду од 1939. до 1941. године, главни орган руковођења, планирања и организовања обавештајне и контраобавештајне делатности у Краљевини Југославији била је *Обавештајна дирекција Генералштаба Југословенске Војске*, која се састојала од обавештајног, контраобавештајног и шифрерског одељења.

Министарство унутрашњих дела (1929. године променило је назив у МУП) Краљевине Југославије било је надлежно за обезбеђење унутрашње безбедности у држави, која је обухватала контраобавештајне и противсубверзивне послове. У складу са законом и прописаним надлежностима и овлашћењима, његова организацијска структура (одељења за полицијске послове у покрајинама)¹² мењана је више пута.

Министарство унутрашњих послова је, на пример, извршавало разноврсне задатке „надзор, спречавање и репресија рада на издаји земље, велеиздаји,

9 Те 1920. године у формираном Главном генералштабу Југословенске војске, постојало је пет одељења: оперативно, обавештајно, саобраћајно, наставно и историјско одељење (Види: Mile Vjelajac, *Vojska Kraljevine SHS 1918-1921*, Narodna knjiga, Beograd, 1988, стр. 46.

10 Милан Милошевић и Бранко Богдановић, *Безбедност обновљене Србије*, Службени гласник, Београд, 2004, стр. 85.

11 *Упут за обавештајну службу*, Министарство Војске и Морнарице Краљевине СХС, Београд, 1921, стр. 14, 19-21.

12 Опште управне власти у држави мењале су се у зависности од промена у административно-територијалној организацији. До 1929. године опште управне власти били су велики жупани (у областима), срески начелници или поглавари (у бановинама), срески начелник (у срезу, управник града Београда и градски начелник са функцијама среског начелника).

шпијунажи, фалсификовању новца и државних хартија од вредности, и надзор у циљу превентиве над: фабрикацијом и продајом оружја, муниције и разних експлозива; штампом, зборовима и удружењима, сумњивим странцима и уопште над свим појавама и личностима које могу угрозити државну безбедност¹³.

Реорганизацијом МУП-а 1929. године, успостављена су четири одељења (Одељење за државну заштиту, Одељење јавне безбедности, Управно одељење и Одељење за самоуправу), која су се делила на одсеке, одељке и реферате.

Одељење за државну заштиту било је надлежно за старање о државној безбедности, сузбијање антидржавне и разорне пропаганде. У складу са таквим задацима, имало је реферате за: 1) сузбијање унутрашње антидржавне и разорне пропаганде и акције са обавештајном службом; 2) сузбијање спољашње антидржавне пропаганде и акције са обавештајном службом; 3) за полицијски надзор над странцима и путничким саобраћајем; 4) штампу и 5) администрацију.¹⁴

3. ОДЛУКА О ПРОГЛАШЕЊУ ДИКТАТУРЕ

Политичке афере и кризе влада, које су се ређале једна за другом у кратком временском периоду и у условима још неконсолидованог друштва – нису ни дале могућности да се устроји прокламовано јединство троименог народа и спроведе доследна национална политика, која би обезбедила правну сигурност и напредак новостворене државне заједнице.

Иако је Видовданским уставом Краљевина СХС проглашена за уставну парламентарну монархију, њен парламент се претворио у „гладијаторску арену“ - поприште све оштријих политичких сукоба и свађа, да би на крају постао поприште вишеструког убиства. Народни посланици нису се само међусобно вређали, него су увредљивим тоновима прозивали читаве народе, њихову историју, традицију и обичаје. Вербални конфликт у скупштини 20. јуна 1928. године између Пунише Рачића (1886-1944) и Ивана Пернара (1889-1967), имао је кобан завршетак - у парламенту су убијени Павле Радић и Ђура Басаричек, док су рањени били Пернар, Иван Гранђа и Стјепан Радић, који је од задобијених повреда месец и по дана касније преминуо. Радићеву смрт искористила је хрватска опозиција да проузрокује уставну кризу, која је после демонстрација у Загребу претила да изазове шире националне сукобе између Срба и Хрвата.¹⁵

Суочен са могућим сценаријом распада земље, краљ Александар доноси

13 Д. Алимпић, *Полицијски речник* (књ. 1), Геца Кон, Београд, 1924, стр. 56.

14 Милан Мијалковски, *Обавештајне и безбедносне службе*, Факултет безбедности, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 260.

15 Svetozar Pribičević, *Diktatura Kralja Aleksandra*, Globus, Zagreb, 1990, стр. 47-60.

6. јануара 1929. године одлуку о проглашењу диктатуре - распушта Народну скупштину, забрањује делатност свих политичких странака, укида Устав и заводи самовладу. Прелазак на лични режим значио је уједно и раскид са либералном фазом у економском развоју земље и почетком опште привредне етатизације. Овај чин није представљао исхитрену монархову одлуку, јер је прокламацију „Моме драгом народу“ пратило низ закона, попут Закона о Краљевској власти и Врховној државној управи, Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави, Закона о државном суду за заштиту државе, Закона о штампи и др. Примарни задатак новоформиране владе Петра Живковића (1879-1947) био је завођење реда у државној администрацији и унификација законодавства за читаву територију Краљевине.¹⁶

Један од последњих закона из сета „закона диктатуре“ јесте Закон о називу и подели државе на управна подручја од 3. октобра 1929, по ком је земља добила ново име – Краљевина Југославија, а уместо дотадашње поделе на области, извршена је подела територије на девет бановина. У намери да се избегну етнички називи, бановине су носиле имена географских појмова (углавном река): Дравска, Савска, Врбаска, Приморска, Дринска, Зетска, Моравска, Вардарска и Дунавска бановина. Засебну административну јединицу чинила је Управа града Београда, обухватајући Панчево и Земун.

Шестојануарски режим се у потпуности ослонио на војску и полицију, тако да је краљ преко ова два апарата добио могућност да се обрачуна са хрватским усташким покретом, македонским сепаратистима, комунистима и свом „неподобном“ опозицијом којој је забрањен рад. Екстремне организације се повлаче у илегалу или у емиграцију, где настављају свој рад - чекајући повољан историјски тренутак да се поново врате на југословенску политичку сцену.

Сва „шестојануарска регулатива“ била је 3. септембра 1931. године унета у нови – Октроисани устав Краљевине Југославије. Новим конститутивним актом држава је дефинисана као „наследна уставна монархија“ (члан 1), где је намерно испуштена одредница „парламентарна“ чиме се јасно желела истаћи доминантна улога владара. Краљ је могао на основу члана 116. који су многи назвали „мали устав“, да у изузетим ситуацијама суспендује све законе па и сам Устав и да прогласи диктатуру. Краљ Александар је од првог дана стварања државе показивао своје амбиције да жели постати одлучујући политички фактор. Несређене друштвено-економске прилике у земљи ишле су у прилог овој монарховој тежњи. Иницирајући и сам нестабилну државну политику, чији су протагонисти западали из

¹⁶ Бранко Петрановић, Момчило Зечевић, *Југословенски федерализам - идеје и стварност 1*, Београд, 1987, стр. 293-301. *Законом о заштити јавне безбедности* забрањује се рад свим политичким странкама које носе обележја верске или националне („племенске“) припадности, као и комунистичкој партији. Генерал Петар Живковић организовао је војну обавештајну службу „Бела рука“, која је за свој рад била одговорна искључиво краљу Александру.

кризе у кризу, тенденциозно је наглашавао своју пресудну и одлучујућу улогу у сређивању нагомиланих проблема. Како је живео у убеђењу да држава зависи од појединца, а не од институција, Краљевина је услед тога пропустила историјску шансу да као једна велика држава (не само географски, него и економски) искористи предности интеграције и постане снажан и важан члан међународне заједнице. Доносећи одлуку о распуштању парламента и забрани рада свих политичких странака са националним и верским предзнаком, Александар је сматрао да се „ослободио“ унутрашњих непријатеља и да све активности треба усмерити ка спољној политици.

4. АТЕНТАТ КАО ПОСЛЕДИЦА ДИКТАТУРЕ

Први корак био је проширивање „Мале Антанте“ (земаља чланица „санитарног кордона“) и стварање „Балканског пакта“, који је на безбедносном плану требало да гарантује суверенитет и територијални интегритет балканским државама. Како је „ментор“ пакта била Француска, Александар доноси одлуку да почетком октобра 1934. посети Париз. Уочи поласка, југословенски представник при Интерполу у Бечу – Владета Милићевић (1898-1969) обавестио је министра унутрашњих послова Живојина Лазића (1893-1986) о могућој завери хрватске и македонске емиграције која се припремала на Јанка Пусту у Мађарској да изведе атентат на Александра Карађорђевића.¹⁷

Међутим, упркос дојави, краљ је убијен непосредно након доласка у Марсеј. Иако се радило о највишој државној посети, мере безбедности нису ни близу одговарале том нивоу. Нису само неинвентивне биле југословенске обавештајне службе, него је и француски полицијски апарат потпуно заказао.

Наиме, ако су југословенске обавештајне службе биле директно информисане о раду екстремних сепаратистичких организација усташа и ВМРО-а у иностранству, обезбеђење краља Александра након доласка у Марсеј 9. октобра 1934, поверено градоначелнику и префекту локалне жандармерије, понело се крајње непрофесионално. Улице кроз које је поворка требала да прође „обезбеђивали“ су полицајци удаљени један од другог 10 и више метара, окренути леђима према тротоару (а не лицем), тако да нису имали увид у окупљање и кретање људи који су се налазили иза њих. Одред мотоциклиста који је требало да прати кола с краљем није дошао, него су као замена ангажована два полицајца - коњичка официра, који су јахали коње побочно - с обе стране возила, али не наспрам – него иза возила („да окупљени свет може да види уваженог госта“). Отуда возило у ком се налазио краљ Александар и његов домаћин – министар спољних послова Луј Барту, није

¹⁷ Бранко Богдановић, *Два века полиције у Србији*, МУП, Београд, 2002, стр. 107.

било затвореног типа и блиндирано, него отвореног типа, са широком нагазном папучом на вратима. Сходно „обезбеђењу“, и аутомобил се кретао брзином пешака (5 км/х), а не како је било предвиђено протоколом 30 км/х. Атентатору - Влади Георгијеву Чемоземском, припаднику ВМРО-а није било тешко да поред краља Александра убије и Луја Бартуа и да тешко рани и једног француског генерала и полицајца из пратње. Можда би биланс жртава био и већи, да га други полицајац из пратње није сасекао мачем. У метежу који је настао, полиција је убила још два грађанина и неколицину њих ранила, док је ухапсила једног лекара који се ту за-текао - мислећи да је убица, а који је само желео да пружи помоћ.¹⁸

5. ЕПИЛОГ

Након погибије краља Александра, Југославија се само на тренутак (у периоду 1935-1938) организовала као стабилна и јединствена држава – за време владе Милана Стојадиновића (1888-1961). Али, иако је Стојадиновић имао евидентне успехе - како на унутрашњем плану (где је решио проблем презадуженог сељаштва, вратио поверење у банкарски сектор и стабилизовао монетарну, финансијску и целокупну економску политику),¹⁹ тако и на међународном плану (где је развио чврсте привредне, а преко њих и политичке односе са Немачком и Италијом и на тај начин „разоружао“ хрватске националисте који су до тада у тим земљама имали сигурно упориште), нису престајале да га прате бројне афере које су дискредитовале његову политику.²⁰ Чак га је и Српска православна црква оптужила да је директно умешан у смрт патријарха Варнаве (1880-1937), који се противио потписивању конкордата са Ватиканом. Против Стојадиновићеве политике на крају се удружују сви – од намесника кнеза Павла и србијанске и хрватске опозиције, до ултра десничарске организације „Збор“ Димитрија Љотића, тако да је био присиљен да поднесе оставку.

Нову владу формирао је 1939. године Драгиша Цветковић (1893-1969), по мишљењу многих савременика „најгори и најслабији члан Стојадиновићевог кабинета“.²¹ Шест месеци касније, долази до „решења хрватског питања“ – потпи-

18 V. K. Volkov, *Ubistvo kralja Aleksandra – Hitlerova zavera*, Nova knjiga, Beograd, 1983, стр. 29-34.

19 Boris Kršev, *Bankarstvo u Dunavskoj banovini*, Prometej, Novi Sad, 1998, стр. 111-116.

20 Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1970, стр. 409-486. У циљу решења „хрватског питања“ Стојадиновић је потписао са Светом столицом тзв. Конкордат – уговор којим је католичкој цркви дао повлашћенији у односу на остале конфесије у земљи. Спречавајући на овај начин интернационализацију „хрватског питања“, Стојадиновић је понудио Влатку Мачеку „мало решење“, односно неколико министарских места у својој влади, које је вођа ХСС одбио, тражећи тзв. „велико решење“, односно ревизију септембарског устава и федерализацију земље.

21 Исто, стр. 523-525.

сивањем Споразума Цветковић-Мачек, којим је формирана нова административна јединица Бановина Хрватска (спајањем Савске и Приморске бановине). Споразум је предвиђао образовање заједничке владе и распуштање оба дома народног представништва. Доношењем Уредбе о Бановини Хрватској од 26. августа 1939. године учињен је први корак ка федерализацији земље.

После „решења хрватског питања“ које је подразумевало формирање територијалне административне јединице конституисане на националном принципу (Бановине Хрватске), требало је решити и „српско питање“, с обзиром да се „словеначко питање“ сматрало решеним у оквиру Дравске бановине. Међутим, сукоби у Европи који су ескалирали након напада Немачке на Пољску током септембра 1939, дали су повода за почетак једне опште политичке кризе у земљи. Кнез Павле „пада на колена“ пред војном парадом коју му приређује Хитлер приликом његове посете Немачкој, након чега влада потписује Протокол о приступању Југославије Тројном пакту.

Два дана касније (у ноћи између 26. и 27. марта 1941.) у Београду је извршен државни удар. Пуч је извео ваздухопловни генерал Боривоје Мирковић (1884-1969) уз подршку британске обавештајне службе (МИ6). Како је Драгиша Цветковић био ухапшен, нову владу формирао је начелник генералштаба Душан Симовић (1882-1962). Указом владе малолетни престолонаследник Петар II (1923-1970) је са седамнаест и по година проглашен пунолетним, што је аутоматски значило распуштање Намесништва. Велике народне демонстрације које су избиле у знак протеста против потписивања Тројног пакта, увериле су пучисте да су урадили праву ствар у правом тренутку. Догађај од 27. марта британска штампа је на насловним странама пропратила речима „Југославија прва ударила шамар Хитлеру“, док је он за Хитлера представљао повод да на њу 6. априла 1941. године изврши инвазију.²²

Међутим, уочи напада сила осовине на краљевину, читав друштвено-економски систем налазио се у дубокој кризи. Не само влада, него су се и све безбедносне и војне службе налазиле у потпуном расулу, тако да су дужина и исход Априлског рата били више него поражавајући. За само 11 дана колико је трајао „отпор“ погинуло је око 5.000 војника, док је преко 300.000 одведено у заробљеништво. За разлику од овог броја, снаге Вермахта су приликом напада на Југославију изгубиле само 151 војника.

Влада је приликом повлачења одредила генерала Данила Калафатовића (1875-1946) да са окупационим снагама преговара о примирју, али не и да потпише безусловну капитулацију. Међутим, како је капитулација ипак потписана 17. априла, Краљевина Југославија је престала да постоји као јединствена држава и распала се на неколико делова: Словенија је анектирана Трећем рајху, Бачка, Барања и Међу-

²² Slobodan Nešović, *Svet o nama 1941-1945*, Tom 1, Rad, Beograd, 1983, стр. 33-78.

мурје су „враћени“ Мађарској, Банат и Србија потпали су под немачку војну управу, Косово је ушло у састав Велике Албаније, Македонија је припојена Великој Бугарској, Црна Гора је стављена под протекторат Италије, док је од територије Хрватске и Босне и Херцеговине формирана тзв. Независна Држава Хрватска.

6. ЗАКЉУЧАК

Прва југословенска држава, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца (Краљевина СХС) настала је 1. децембра 1918. године, када је краљ Александар I Карађорђевић прогласио уједињење ова три народа у заједничку државу. Краљевина СХС је после променила назив у Краљевину Југославију и под тим именом је постојала до 17. априла 1941. године, када је капитулирала под притиском нацистичке Немачке и њених савезника. Настала након Првог светског рата, из кога су Србија и Црна Гора ушле као државе победнице у савез са неким деловима растурене Аустро-Угарске монархије, који никада нису представљали самосталне државе. Краљевина СХС била је уставна парламентарна монархија, на челу са династијом Карађорђевића.

Међутим, показало се готово немогућим донети било какав политички програм, који би дефинисао националну стратегију и националне интересе. У тој држави наслеђена су три различита безбедносна система, чије је уједначавање у јединствен безбедносни систем захтевало огромне напоре. Њихова усмереност била је у два правца: организација *Јавне безбедности* и организовање *Државне безбедности*, односно *обавештајно-безбедносног система*. С тим у вези, *Обавештајно-безбедносни систем* Краљевине СХС, односно Југославије у раздобљу од 1918. до 1941. године, реорганизован је и трансформисан више пута. Чиниле су га обавештајне и безбедносне службе Министарства унутрашњих дела, Министарства Војног и Морнарице и Министарства иностраних послова.

Сређивање не само безбедносних, него свеукупно друштвено-политичких прилика у земљи текло је доста споро и исувише доцкан, тако да држава није успела дугорочно да издржи ни први удар непријатељских сила, него је поклекла пред њиховим налетом за само десет дана.

ЛИТЕРАТУРА

- Алимпиић Д., *Полицијски речник (књ. 1)*, Геца Кон, Београд, 1924.
- Богдановић Бранко, *Два века полиције у Србији*, МУП, Београд, 2002.
- Екмечић Милорад, *Ратни циљеви Србије 1914*, Просвета, Београд, 1990.
- Мијалковски Милан, *Обавештајне и безбедносне службе*, Факултет безбедности, Службени гласник, Београд, 2009.
- Милошевић Милан и Богдановић Бранко, *Безбедност обновљене Србије*, Службени гласник, Београд, 2004.
- Митровић Андреј, „Питање стварања југословенске државе као међународни проблем“, у зборнику: *Стварање југословенске државе 1918. године*, (уредник: Васа Чубриловић), Научна књига, Београд 1989.
- Петрановић Бранко и Зечевић Момчило, *Југословенски федерализам - идеје и стварност I*, Београд, 1987.
- Петронијевић Душан и Вељановић Зоран, *Између чекића и наковња – обавештајно безбедносне службе Србије 1804-1918*, Мало историјско друштво, Нови Сад, 2015.
- Станковић Ђорђе, *Никола Пашић, савезници и стварање Југославије*, Нолит, Београд, 1984.
- Стојков Тодор, „Унутрашњи и спољни фактори у развоју Југославије 1918-1941 године“, *Зборник за историју*, бр. 28, Матица српска, Нови Сад, 1983.
- Упут за обавештајну службу*, Министарство Војске и Морнарице Краљевине СХС, Београд, 1921.
- Чубриловић Васа, „Спољни и унутрашњи фактори у стварању и развоју Југославије у XX веку“, у зборнику: *Стварање југословенске државе 1918. године*, (уредник: Васа Чубриловић), Научна књига, Београд 1989.
- Вјелјас Миле, *Војска Краљевине ШС 1918-1921*, Народна књига, Београд, 1988.
- Глигорјевић Бранислав, *Парламент и политичке странке у Југославији 1919-1929*, Народна књига, Београд, 1979.
- Кризман Богдан, *Распад Аустро-Угарске и стварање југословенске државе*, Загреб, 1977.
- Кршев Борис, *Банкарство у Дунавској бановини*, Prometej, Нови Сад, 1998.
- Нешовић Слободан, *Свет о нама 1941-1945*, Том 1, Rad, Београд, 1983.
- Прибићевић Светозар, *Диктатура Краља Александра*, Globus, Загреб, 1990.
- Стојадиновић Милан, *Ni rat ni pakt*, Otokar Keršovani, Rijeka, 1970.
- Volkov V. K., *Ubistvo kralja Aleksandra – Hitlerova zavera*, Nova knjiga, Београд, 1983.
- Vrkatić Lazar, *Pojam i biće srpske nacije*, Fakultet za pravne i poslovne studije - Mediterran publishing, Novi Sad, 2009.

*Stanimir Djukić*²³

*Boris Kršev*²⁴

SECURITY CHARACTERISTICS OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA (1918-1941)

Abstract

The article deals with the emergence of the first Yugoslav state under the name of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of SHS), which included: Kingdom of Serbia, Kingdom of Montenegro and territory within Austro-Hungary (Vojvodina, Croatia, Bosnia, Herzegovina, Dalmatia and Slovenia). Three different security systems were inherited in that country, so the creation of a unified security system required focus in two directions: organization of Public Security and organization of the State Security, that is, the intelligence and security system. In addition, the paper deals with the security and intelligence components of Serbia in the common state of the South Slavs, that is, the intelligence and security system of the Kingdom of Yugoslavia. Also, the paper deals with the security aspects of the first Yugoslav state, the Kingdom of SHS - Yugoslavia (1918-1941), as well as the external and internal factors in the creation and development of Yugoslavia in the 20th century. The paper presents and analyzes King Alexander's decision to proclaim dictatorship, i.e. dissolving the National Assembly, banning the activities of all political parties, abolishing the Constitution and establishing autocracy.

Key words: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Kingdom of Yugoslavia), security, public security, state security.

23 Doc. Dr. Stanimir Djukić, Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade, stanimirdj@hotmail.com

24 Prof. Dr. Boris Kršev, Faculty of Law and Business Studies Dr Lazar Vrkatić, Novi Sad, krsevboris@sbb.rs

ПОЛИТИКА, БЕЗБЕДНОСТ, КУЛТУРА

Михајло Вучић

Институт за међународну политику и привреду

БРЕГЗИТ – ПРЕГОВОРИ И МОГУЋИ ИСХОДИ

Сажетак

У оквиру рада анализира се процес изласка Уједињеног Краљевства Велике Британије и Северне Ирске из чланства у Европској унији, популарно названог „Брегзит“. Аутор поставља процес изласка у шири контекст кризе пројекта европске интеграције која је индукована у великој мери порастом евроскептицизма. У раду се најпре анализирају технике и стратегије досадашњег преговарачког процеса. Затим се доказује основна теза рада према којој ће коначни исход преговора бити потписивање уговора о слободној трговини на релацији Брисел-Лондон. Међутим, аутор сматра да ће такав споразум бити само полазна основа за даље преговоре о будућем уређењу односа, с обзиром на испреплетаност политичко-економских интереса оба ентитета који у великој мери не могу једно без другог.

Кључне речи: Брегзит, евроскептицизам, слободна трговина, Европска унија

1. УВОД

Када се у научним радовима анализира ситуација у Европској унији (ЕУ), постало је уобичајено да се дода како је она „у кризи“.¹ Један политички пројекат попут ЕУ неминовно има своје успоне и падове, који зависе од сплета околности унутрашњополитичке и спољнополитичке природе. Основни структурални еле-

¹ Видети у том смислу радове утицајних друштвених мислилаца попут Хабермаса, Jürgen Habermas, *The Crisis of the European Union: A Response*, Polity, Cambridge, 2013, који са филозофског становишта промишља кризу идентитета европског пројекта, или Роса, George Ross, *The European Union and its Crises Through the Eyes of the Brussels' Elite*, Palgrave Macmillan, 2011, који објашњава како бирократски слој европских управљача постаје „однарођен“ од истинских интереса бирачког тела ЕУ.

мент кризе у данашњем тренутку је пораст евроскептицизма као генералног политичког сентимента, који оспорава даљу вредност европског интеграционог пројекта и позива на враћање суверених надлежности националној држави, што у крајњој линије може довести и до прекида чланства националне државе у ЕУ. У том смислу, видљив је и константан пораст броја научних радова током целог 21. века о теми евроскептицизма.² Поред тога, ЕУ последње деценије потресају и периодичне кризе које се јављају у различитим аспектима њене политике – економска криза и са њом повезана криза јавних дугова земаља еврозоне; мигрантска криза узрокована таласима сеоба људи са трусних подручја Африке и Азије према границама Европе; и коначно, референдум у Уједињеном Краљевству Велике Британије и Северне Ирске (у даљем тексту Британија) за излазак из ЕУ, популарно назван „Брегзит“.

Референдум о наставку чланства Британије у ЕУ одржан јуна 2016. године донео је резултат од 51,9% на према 48,1% за евроскептике. Излазност је била висока, чак 72,2%, а премијер Дејвид Камерон је признао пораз своје проевропске политике, сместа подневши оставку. Марта 2017. године нова премијерка Тереза Меј је започела процес повлачења Британије из ЕУ на основу члана 50 Уговора о Европској унији.³ Економске и политичке последице Бреگزита за Британију и ЕУ биће свеобухватне и дуготрајне. Циљ овог рада је да испита могуће сценарије развоја односа између два ентитета у ближој будућности, на основу њихових реалних политичко-економских интереса, и могућих тачака у којима се ти интереси укрштају или разилазе.

У том смислу потребно је поставити неколико почетних питања. Које су последице Бреگزита на политику ЕУ, односе између њених држава чланица и њене спољнополитичке односе? Какве су последице на британску привреду и унутрашњу и спољну политику? Какве су последице по наставак интеграционог европског пројекта? Одговоре на ова питања кроз анализу овог рада структурално делимо на неколико поглавља. Најпре ћемо дати кратак приказ друштвених околности које су довеле до ситуације да Британија пожели да отпочне процес изласка из чланства у ЕУ. Затим ћемо дати преглед досадашњег тока преговора. У трећем делу рада ћемо изложити политичко-економске последице различитих облика изласка Британије из ЕУ. У закључку ћемо дати наше виђење најреалнијег сценарија изласка.

² Видети на пример Aleks Szczerbiak, Paul Taggart, *Opposing Europe?: The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford, Oxford University Press, 2008; Cécile Leconte, *Understanding Euroscepticism*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2010; Benjamin Leruth, Nicholas Startin, Simon Usherwood, *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, London, Routledge, 2017.

³ Simon Bulmer, Lucia Quaglia, „The politics and economics of Brexit“, *Journal of European Public Policy*, Volume 25, No. 8, Routledge, 2018, стр.1089.

2. КРАТКА ПРЕДИСТОРИЈА БРЕГЗИТА

Однос Британије са ЕУ од почетка је био буран. Британска влада је одбила да прихвати закључке Шуманове декларације из 1950. године о интеграцији националних индустрија челика и угља. Давне 1955. године Британија се повукла из припремног комитета за стварање Европске економске заједнице. Британија је себе посматрала као глобалну силу и Европа је за њу представљала само једну од многих сфера утицаја које је имала у свету. Након Суецке кризе, тадашњи премијер Харолд Мекмилан је покушао да прогура пријаву за чланство у Европским заједницама али његов кабинет није могао да се сложи по том предлогу.⁴ Након реконструкције кабинета 1961. године, поновљени предлог је прошао.⁵ Међутим, француски председник Шарл де Гол је одбио британску пријаву. Још у току приступних преговора лидер опозиције, Хју Гејтскел, је на партијској конференцији конзервативаца изјавио да се противи преговорима. Он је навео том приликом да би приступање ЕУ означило „крај Британије као независне државе ... крај британске хиљадугодишње историје“.⁶ Гејтскел је на неки начин био први евроскептик. Он је започео једну нову моду у политичком промишљању европске интеграције која данас све више постаје део главног тока политичке идеологије у Европи.

ЕУ такође није била без својих резерви када је чланство Британије у питању. Два пута је под утицајем Де Гола одбијана британска пријава за чланство (1963. и 1965. године). Европска буџетска и пољопривредна политика увек су биле у раскораку са британским стремљењима на тим пољима, што је доводило до британског делимичног искључења из заједничких европских послова. Низ британских влада, било конзервативних, било лабуристичких, није успело да маркетиншки приближи интеграцију својим бирачима. Трансатлантско партнерство је често односило превагу над заједничким европским интересима приликом формулисања и спровођења британске спољне политике. Два су лајтмотива обележила сва ова трвења – потреба да се очува суверенитет Британије према споља (у смислу независног вођења спољне политике) и према унутра (у смислу слободе парламента као врховног британског законодавца од обавезујућег дејства правног поретка Уније). У неким областима Британија је интеграциони пројекат грлила чврсто, као на пример, када је Маргарет Тачер своју неолибералну економску догму уградила у пројекат јединственог тржишта током осамдесетих година прошлог века. Иста је она, међутим, чврсто одбијала британско чланство у монетарној унији или зајед-

4 Jacqueline Tratt, *The Macmillan Government and Europe: A Study in the Process of Policy Development*, London, Palgrave Macmillan UK, 1996, стр. 123-127.

5 Исто, стр. 168-180.

6 Hugo Young, *This Blessed Plot: Britain and Europe from Churchill to Blair*, London, Palgrave Macmillan UK, 1998, стр. 163.

ничкој социјалној политици.⁷ Тони Блер је са своје стране више обећавао него испунио, ни његов налет евроентузијазма ни велика бирачка подршка коју је имао у другој половини деведесетих година 20. века нису успели да испуне чврсто дато предизборно обећање да ће увести Британију у заједнички валутни систем евра.

Корени британског отпора евроинтеграцији су разнородни. Један од најистакнутијих потиче од традиционалних веза Британије са својим бившим колонијама у оквиру Комонвелта. То је био и разлог „првог“ или „малог“ Брежита, како га назива Киган у једној студији, односно изласка Британије из европског механизма девизног курса 1992. године.⁸ Главни носиоци овог наратива данас у Британији су предводници Партије независности Уједињеног Краљевства (УКИП). Други разлог је повезан са неолибералном догмом, што је донекле парадокс имајући у виду шта смо претходно рекли о синергији „тачеризма“ и пројекта стварања јединственог тржишта. Међутим, временом су носиоци оваквог схватања, махом британски политички конзервативци, почели да гледају на оквире јединственог ЕУ тржишта као на препреке глобалном продору британске неолибералне економије. Трећи разлог је другачијег идеолошког профила и везан је за превирања међу британским лабуристима. Главна дилема у тим превирањима је, да ли заштита радних и социјалних права може боље да се оствари на националном нивоу, или на нивоу ЕУ? Тренутни вођа лабуриста, Цереми Корбин, велики је суверениста, али многи лабуристички парламентарни посланици, стари „Блеровци“, присташе су проевропског приступа уређивању економске и социјалне политике.

Коалициона влада која је водила Британију у периоду 2010-2015. године, била је састављена од либералних демократа, који су се, од свих британских партија, најупорније залагали за проевропску политику, па чак више и од конзервативаца, са који су од Мастрихта и претварања до тада чисто економских европских заједница у политичко-економску унију постајали све више евро-скептични. У међувремену, током целог посматраног периода растао је утицај УКИП-а. У том контексту долази до идеје Дејвида Камерона током 2015. године да отпочне преговоре са ЕУ о новом облику уређивања међусобних односа и да потом распише референдум. Пошто је поново изабран за премијера након избора маја 2015. године, представио је споразум са Европским саветом из фебруара 2016. године, као велики успех нове владе. Међутим, многи медији и млађи делови његових сопствених партијских структура су дочекали постигнути споразум оштрим критикама. У том духу отпочела је референдумска кампања у којој се премијер борио не само против опозиције, него и против отпора у сопственим редовима.

⁷ Видети предавање Маргарет Тачер на Европском колеџу у Брижу одржан 20. септембра 1988. у коме детаљно анализира ове контроверзе британске политике према ЕУ, доступно на <https://www.margarethatcher.org/document/107332>, 20.10.2018. године.

⁸ William Keegan, David Marsh, Richard Roberts, *Six Days in September: Black Wednesday, Brexit and the making of Europe*, OMFIF Press, London, 2017, стр. 10.

3. ТОК ПРЕГОВОРА: 2016-2018. године

Након оставке Дејвида Камерона, премијерску палицу преузела је Тереза Меј. Од тада, она води рат на два фронта. Са једне стране су тврди бриселски преговарачи, а са друге мноштво незадовољника у њеној конзервативној партији. Не помаже јој ни чињеница да се налази у влади Северне Ирске у коалицији са Демократском унионистичком странком, која одбија сваку нагодбу која би ишла у прилог Републици Ирској. Сепаратизам помаља главу и у чињеници да су гласачи у Шкотској и Северној Ирској већински гласали за останак у ЕУ. Додуше, тако се гласало и у престоници, Лондон.

Тереза Меј је од почетка наметнула тврд став у преговорима са ЕУ да би некако ујединила своје партијске струје под заједнички суверенистички циљ. Она је у својим говорима редовно тумачила референдумски резултат као доказ жеље британских грађана да Влада построжи контролу миграција и да изведе Британију из јединственог тржишта и царинске уније са другим ЕУ чланицама.⁹ Марта 2017. године, Влада Британије је активирала члан 50. Уговора о ЕУ,¹⁰ чиме су отпочели преговори о иступању.

ЕУ је усвојила преговарачке смернице на састанку Европског савета 29. априла 2017. године.¹¹ Смерницама су постављена кључна начела преговора и усвојен је такозвани „фазни приступ“ преговорима. У њима је истакнуто да држава која није чланица Уније, а која не испуњава једнаке обавезе као и чланица, не може да има иста права и да ужива исте користи као чланица, као и да су четири слободе јединственог тржишта недељиве, што значи да нема *à la carte* приступа у коме би Британија бирала чиме жели да се обавезе а чиме не. Преговори су предвиђени

⁹ Видети говор Терезе Меј у Ланкастер Хаусу јануара 2017. године, у коме она поставља преговарачке циљеве британске владе у поступку Брежита. Од почетка је искључила могућност останка Британије у јединственим тржишту и царинској унији, а уместо тога позвала на враћање британске глобалне улоге која би резултирала склапањем споразума о слободној трговини са ЕУ и свим другим заинтересованим државама. Навела је и да је неопходно вратити британском парламенту контролу над законодавним процесом, успоставити строгу контролу миграција, укинути надлежност Европског суда правде, успоставити „меку“ граничну линију са Републиком Ирском, обезбедити признање права и слобода британских држављана у државама чланицама ЕУ и обрнуто, говор доступан на <https://www.gov.uk/government/speeches/the-governments-negotiating-objectives-for-exiting-the-eu-pm-speech>, 20.10.2018. године.

¹⁰ Члан 50. предвиђа да свака држава чланица може да се повуче из Уније у складу са сопственим уставним ограничењима, текст уговора доступан на <http://www.lisbon-treaty.org/wcm/the-lisbon-treaty/treaty-on-European-union-and-comments/title-6-final-provisions/137-article-50.html>, 20.10.2018. године.

¹¹ Текст доступан на <http://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2017/04/29/euco-brexit-guidelines/>, 20.10.2018. године.

да се одвијају у две фазе: у првој фази би се преговарало о условима иступања, а у другој о будућим односима између Британије и ЕУ. Друга фаза могла је да почне након што би се постигао „довољан напредак“ преговора у првој фази. Искључена је могућност посебних преговора Британије и појединих држава чланица.

Истог месеца је Европски парламент, који мора да одобри сваки споразум о повлачењу Британије и њеним будућим односима са ЕУ, усвојио ова кључна начела и фазни приступ Европског савета. Европски парламент је у резолуцији усвојеној том приликом потврдио да „чланство у јединственом тржишту и царинској унији обухвата прихватање четири слободе, надлежност Европског суда правде, уплате доприноса у европски буџет и усклађивање са заједничком европском трговинском политиком“.¹²

У првој фази преговора о Бреgzиту, расправљало се о следећим питањима: доприносима Британије заједничком европском буџету, стеченим правима, здравственој и социјалној заштити за европске држављане са пребивалиштем у Британији и обрнуто, граничним аранжманима у Северној Ирској и на Гибралтару. У међувремену је Тереза Меј, са циљем да ојача своју парламентарну већину, одлучила да изађе на опште изборе (јуна 2017. године), што се показало као лоша процена. Број конзервативних посланика је умањен у Парламенту у односу на претходни сазив, па је једино решење за формирање Владе била невољна коалиција са северноирским унионистима. Чини се да су неки симпатизери конзервативне партије, који су иначе гласали против изласка из ЕУ на референдуму, окренули леђа својој премијерки због њеног тврдог става.¹³

Тереза Меј је, вероватно уздрмана лошим изборним резултатом, у говору у Фиренци септембра 2017. године, ублажила реторику и наступила помирљиво у односу на британске захтеве према исходу преговора. Обавезала се да ће све остале финансијске обавезе по основу чланства Британије у ЕУ бити измирене, да ће заштита права грађана ЕУ с пребивалиштем у Британији бити формално гарантована у уговору у иступању, да ће Европски суд правде задржати надлежност за контролу британског поштовања преузетих обавеза, да ће се изградити посебан анекс споразума о ирској граници. Затражила је продужење преговарачког периода за још две године како би се сви ти циљеви остварили. Чак је и допустила могућност да се у пакет договора са ЕУ укључе и питања одбране и безбедности.¹⁴

¹² Европски парламент, Резолуција о преговорима са Уједињеним Краљевством, 5.април, Брисел, <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef=-//EP//NONSGML+TA+P8-TA-2017-0102+0+DOC+PDF+V0//EN>, 20.10.2018. године.

¹³ Simon Bulmer, Lucia Quaglia, „The politics and economics of Brexit“, *Journal of European Public Policy*, Volume 25, No. 8, Routledge, 2018, стр.1094.

¹⁴ Главне црте овог говора објављене су у коментару британског часописа „Гардијан“, „Theresa May's Florence speech: key points“, доступно на <https://www.theguardian.com/politics/2017/sep/22/theresa-mays-florence-speech-key-points>, 20.10.2018. године.

Децембра 2017. године, ЕУ и Британија су издали заједничко саопштење о напретку фазе 1 преговора.¹⁵ У њему се наводи да ће заштита права држављана ЕУ са пребивалиштем у Британији и британских држављана са пребивалиштем у ЕУ бити загарантована за оне држављане који су стекли права слободног кретања пре датума иступања. Затим, да ће се обе стране залагати за решење којим би се избегло успостављање чврсте границе у Ирској. Британија је изразила жељу да се ови циљеви постигну кроз свеобухватне односе ЕУ и Британије. У одсуству споразумних решења, Британија се обавезала да ће у потпуности поштовати правила унутрашњег тржишта и царинске уније која, данас или у будућности, подржавају сарадњу на линији север-југ. Обе стране су се споразумеле о методологији обрачуна финансијског дела споразума, али у саопштењу се не наводе конкретни износи.

Тиме се прихватило да су преговори довољно одмакли да се може приступити фази 2 – будућем односу Британије и ЕУ. У оквиру ове фазе, кључна питања су да ли ће бити потписан уговор о слободној трговини или царинској унији два ентитета, и како ће се регулисати прелазни период. Прелазни период је марта 2018. године, регулисан тако да ће он започети од датума када Британија мора, на било који начин, изаћи из ЕУ (29. март 2019. године), па до краја 2020. године. За време прелазног периода Британија је прихватила слободно кретање људи и надлежност Европског суда правде. Ништа конкретно није речено око заједничке спољне и безбедносне политике и сарадње у унутрашњим пословима.

Дакле, можемо закључити да је од тренутка када је 2016. године, већина грађана Велике Британије гласала за излазак из Европске Уније, па до тренутка када пишемо овај рад, прошло већ две године, а будући односи између два ентитета се не називају. Споразум о повлачењу Велике Британије из Европске уније и пратећи уговорни аранжмани до детаља су прописали процедуру преговарања и датуме до којих све мора да се заврши, али ништа није речено о будућем односу. Отворена питања су још увек бројна и представљају изазов за преговараче обе стране, чије су руке везане како расположењем бирача код куће, тако и жељом да из преговора изађу са што мање уступака.

4. МОГУЋИ МОДАЛИТЕТИ КОНАЧНОГ ИСХОДА БРЕГЗИТА

Према Хиксу, постоји неколико опција изласка Британије из ЕУ:

- мека форма изласка у којој би Британија остала чланица Европске еко-

¹⁵ Заједничко саопштење преговарача Европске Уније и Владе Уједињеног Краљевства о напретку у фази 1 Преговора на основу члана 50. Уговора о ЕУ о регулисаном иступању Уједињеног краљевства из Европске Уније, 8.децембар 2017, https://ec.europa.eu/commission/sites/beta-political/files/joint_report.pdf, 20.10.2018. године.

номске зоне (ЕЕЗ).¹⁶

- тврда форма изласка у којој би Британија напустила јединствено тржиште и потписала уговор о слободној трговини какав имају Канада и Јужна Кореја.

- опција „слободног изласка“ у којој се не потписује никакав споразум и Британија трговински сарађује са ЕУ само кроз Светску трговинску организацију (СТО).¹⁷

Иако ова листа могућих сценарија није исцрпљујућа, сматрамо да она даје неки оквир у коме ће се коначно решење кретати. Британска Влада је поставила посебног министра за преговоре са ЕУ о изласку који је у децембру 2017. године, изјавио да је најбољи исход преговора споразум „Канада +++“.¹⁸ Као што смо већ навели у претходном поглављу, до марта 2019. године, је потребно ускладити основне параметре будућег односа, а коначни споразум и ратификација ће уследити најкасније до краја 2020. године.

Споразум о повлачењу Велике Британије из Европске уније потписан је између Владе Велике Британије и Европске комисије али још увек чека да буде ратификован у парламентима и у Европском савету (потребна квалификована већина). Последњи рок за ратификацију је 29. март 2019. године. По ратификацији овог Споразума потребно је да се потпише Споразум о будућим односима пре истека транзиционог периода предвиђеног за крај 2020. године. Ако се нешто од

16 Споразум о Европској економској зони повезује 28 чланица ЕУ и 3 државе чланице Европског споразума о слободној трговини (ЕФТА) – Норвешку, Исланд и Лихтенштајн у унутрашње тржиште које се управља према истим основним правилима. Њиме се гарантују четири основне слободе јединственог тржишта ЕУ, као и правила о недискриминацији и конкуренцији у целом простирању зоне. Споразум о ЕЕЗ покрива и сарадњу у областима истраживања и развоја, образовања, социјалне политике, животне средине, заштите потрошача, туризма и културе. Три државе нечланице ЕУ које припадају овој зони могу да учествују у многим заједничким програмима и агенцијама са ЕУ и да шаљу своје експерте у Европску Комисију. Споразум не покрива Заједничку политику у области пољопривреде и рибарства (осим извесних аспеката трговине пољопривредним и рибарским производима), Царинску унију, Заједничку трговинску политику, Заједничку спољну и безбедносну политику, Правосуђе и унутрашње послове (мада су државе чланице ЕЕЗ истовремено у зони Шенгена), Економску и монетарну унију.

17 Simon Nix, „Brexit: Where is the EU–UK Relationship Heading?“, *Journal of Common Market Studies*, 56/2018, стр. 12-13.

18 Споразум Канаде и ЕУ о слободној трговини укинуо је највећи део постојећих царина на увоз роба и услуга. Видети „Comprehensive Economic and Trade Agreement (CETA) between Canada, of the one part, and the European Union and its Member States, of the other part“, потписан 30.10.2016. године у Бриселу, привремено ступио на снагу 21. септембра 2017. године. Споразум Норвешке (чланице ЕЕЗ) и ЕУ је поред тога дозволио Норвешкој да уз фиксну материјалну накнаду користи услуге јединственог тржишта. Британија би поред тих привилегија желела још један плус – слободу пословања њених финансијских институција у оквиру ЕУ, јер оне чине окосницу њене економије, али и још један плус – оквирни споразум о савезништву у спољној политици. Одатле и синтагма о жељеном споразуму – Канада +++.

овога изјави, постоје озбиљне процене да ће настати велики економски губици за обе стране, али поготово за Велику Британију. Срећа у несрећи би била слобода Велике Британије да једнострано постави царинске и друге прописе који би регулисали њену трговинску политику према ЕУ (наравно уз поштовање оквирних правила СТО).

Ако се неки споразум ипак постигне, могуће су различите опције. Једна од њих је да се Британија након изласка из институција ЕУ придружи Европској зони слободне трговине (ЕФТА) и Европској Економској Зони (ЕЕЗ), попут Норвешке, Лихтенштајна или Исланда. Чланице ЕЕЗ задржавају право на слободно кретање робе, услуга, капитала и лица у свим државама чланицама ЕУ И ЕЕЗ, примењују правила јединственог тржишта (уз мања ограничења), а највећи број прихвата и надлежност Европског суда правде у међусобним споровима. Британија би морала и да уплаћује одређену суму у буџет ЕУ ради финансирања свих ових механизма. Британија би могла да напусти царинску унију ЕУ (уз опцију да потпише посебан споразум о царинама) и да слободно потписује трговинске уговоре са трећим земљама. Британија би задржала искључиву надлежност у области пољопривреде, рибарства и унутрашњих послова.

Друга опција је да се потпише обичан споразум о слободној трговини између Британије и ЕУ, сличан ономе који имају Канада, Јапан или Јужна Кореја. Ови споразуми углавном покривају робну трговину, извесно усклађивање прописа о функционисању тржишта и узајамно признање. Међутим, у њима нема ништа о трговини услугама, на пример о питању да ли пружаоци услуга који су регистровани у оквиру једног сувереног тржишта могу да се региструју или слободно послују у оквиру другог.

Следећа опција је Канада +. Дакле базични уговор о слободној трговини плус споразум о слободи пружања финансијских услуга. Финансијске услуге су највећи сектор привреде Велике Британије, у њему је запослено 3,1 процената укупно радно способних становника ове земље. Са друге стране, чак 90 процената европских финансијских услуга се одвија у Лондону, а чак 92 процента укупног прихода који на територији Европе остварује 5 највећих америчких инвестиционих банака генерише се у Британији.¹⁹

Банке и осигуравајућа друштва које су регистроване у Британији тренутно послују као и све друге организације тог типа на територији ЕУ, без ограничења. Тешко је очекивати да ће тако нешто бити омогућено након довршетка Брексита. Може се очекивати да се будући споразум склопи на бази узајамних олакшица у финансијском пословању које би биле гарантоване како за оне финансијске институције са територије ЕУ које би желеле да послују у Британији, тако и обрнуто.

¹⁹ Види више о овоме код André Sapir, Dirk Schoenmaker, Nicolas Véron, „Making the Best of Brexit for the EU27 Financial System“, *Policy Brief*, 1/2017, стр. 5.

Конечно, једна од опција је да Британија остане чланица ЕЕЗ, али уз извесна ограничења. Рецимо, Британија је јако заинтересована да ограничи кретање лица ка својој територији, то јест лимитира број миграната из ЕУ који могу добити дозволу боравка и рада на њеној територији.²⁰ Такав споразум би одговарао очекивањима дела јавног мњења који је на референдуму гласао за излазак из ЕУ.²¹

Наравно, ЕУ је у досадашњој пракси успостављала разноврсне односе са различитим ентитетима у зависности од њихових карактеристика и узајамних интереса. Швајцарски модел подразумева низ билатералних споразума који покривају сарадњу Швајцарске и ЕУ у различитим секторима јединственог тржишта ЕУ. Турски модел подразумева царинску унију без чланства у јединственом тржишту. Украјински модел подразумева Споразум о придруживању који омогућава делимичан приступ јединственом тржишту и сарадњу у економској и другим политикама. Сви ови различити модели представљају, према томе, само комбинације већ изложених главних типова модела. Да бисмо са што већом успешношћу предвидели коначни сценарио потребно је да испитамо где се укрштају економско-политички интереси ЕУ и Британије који одлучују о коначном исходу преговора.

5. ЕКОНОМСКИ ИНТЕРЕСИ

Генерално гледано, што мањи „пакет“ споразума на крају буде постигнут, то ће економски губици по обе стране бити тежи. У основи таквог закључка лежи доказана претпоставка да препреке слободном кретању робе, услуга, лица и капитала (у виду царина, дозвола, прописа о техничкој исправности итд.) стварају веће трошкове произвођачима и потрошачима, што истовремено смањује запосленост и пореске приходе. Наравно, Британија би приходовала она средства која је до сада морала да уплаћује у буџет ЕУ на основу чланарине, односно могла би да оствари додатне приходе потписивањем уговора о слободној трговини са оним државама са којима ЕУ није имала такве уговоре у оквиру заједничке спољне трговинске политике. Међутим, сваки такав уговор неминовно би био потписан са земљама чија су тржишта и физички даља и мања од тржишта ЕУ, што значи да не би могли да представљају адекватну компензацију за губитак слободног приступа тржишту ЕУ.

По неким истраживањима, излазак из ЕУ са опцијом останка у ЕЕЗ би Бри-

20 Jean Pisani-Ferry, Norbert Röttgen, André Sapir, Paul Tucker Guntram B. Wolff, „Europe after Brexit: A proposal for a continental partnership“, чланак доступан на <http://bruegel.org/2016/08/europe-after-brexit-a-proposal-for-a-continental-partnership/>, 20.10.2018. године.

21 Jonathan Portes, „Free Movement after Brexit : Policy Options“, *The UK in a Changing Europe*, London, Kings College, 2017.

танију коштао 1,3 % бруто друштвеног производа (БДП), излазак без останка у ЕЕЗ (обична трговина преко СТО) 2,7 % БДП, са осталим поменутиим опцијама негде између. Дугорочна предвиђања пак, крећу се између губитка 6,3 и чак 9,4 % БДП.²² Ове процене су уосталом потврђене и тајним документом британске владе о Брежиту који је случајно процурео у медије.²³

Економски трошак би био последица и рестриктивније политике миграције према радној снази из ЕУ. По неким предвиђањима између 2,7 и 8,2 процената БДП би било изгубљено због смањеног прилива радника до 2030. године.²⁴ Гласачи на референдуму, ипак се не руководе овим сувим економским показатељима, већ гласају срцем за слогане попут „британски послови – Британцима“.

Британија је тренутно друго највеће извозно тржиште за ЕУ, а ЕУ је за Британију највеће. Према подацима из 2016. године, 43 % британског извоза роба и услуга је отпадало на тржиште ЕУ, а свега 16 % ЕУ извоза роба и услуга на Британију.²⁵

Дакле, општи закључак је да, за економију ЕУ Брежит није толико велики проблем као за британску економију. Губитак БДП за ЕУ од опције изласка која би се завршила чланством Британије у ЕЕЗ је према тим предвиђањима максимално 0,1 посто БДП, са опцијом обичног уговора о слободној трговини 0,3-0,6 посто, а са опцијом без уговора 0,3-0,8 посто.²⁶ Међутим, ситуација неће бити равномерна у свим земљама – највише ће страдати Ирска са чак 2,3-3,7 посто губитка у најгорем сценарију, а Немачка у том случају губи само 0,2-0,5 посто БДП.²⁷

Ако се погледа досадашњи однос извоза и увоза између Британије и ЕУ, 2016. године Британија је имала дефицит од 96 милијарди евра у робној размени,

22 Swati Dhingra, Hanwei Huang, Gianmarco I. P. Ottaviano, João Paulo Pessoa, Thomas Sampson, John Van Reenen, *The costs and benefits of leaving the EU: Trade effects*, London, London School of Economics and Political Science, 2017.

23 Након цурења података, Комитет Доњег дома британског парламента задужен за излазак из ЕУ објавио је документ под насловом „EU Exit Analysis: Cross Whitehall Briefing“ јануара 2018. године, на сајту британског парламента. Видети <https://www.parliament.uk/documents/commons-committees/Exiting-the-European-Union/17-19/Cross-Whitehall-briefing/EU-Exit-Analysis-Cross-Whitehall-Briefing.pdf>, 20.10.2018.

24 Jonathan Portes, Giuseppe Forte, *The Economic Impact of Brexit-induced Reductions in Migration*, London, National Institute of Economic and Social Research, 2016.

25 Подаци доступни на сајту статистичке службе ЕУ – Еуростат, <http://ec.europa.eu/eurostat/web/international-trade-in-goods/data/database>, 20.10.2018. године.

26 Michael Emerson, Matthias Busse, Mattia Di Salvo, Daniel Gros, Jacques Pelkmans, „An Assessment of the Economic Impact of Brexit on the EU 27“, European Policy Studies - CEPS, Brussels, Belgium, [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL_STU\(2017\)595374](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL_STU(2017)595374), 20.10.2018.

27 Wen Chen, Bart Los, Philip McCann, Raquel Ortega-Argilés, Mark Thissen, Frank van Oort, „The continental divide? Economic exposure to Brexit in regions and countries on both sides of The Channel“, *Regional Science*, 97/2018, стр. 27.

али суфицит од 14 милијарди у трговини услугама.²⁸ Дакле, постизање будућег споразума о трговини отежано је и чињеницом да су стране заинтересоване за различите ствари – ЕУ да настави да извози робу у Британију, јер ту ствара профит, а Британија да извози услуге у ЕУ (првенствено финансијске). ЕУ је више заинтересована да будући уговор о слободној трговини предвиди минимална или никаква ограничења у виду царина и квота за извоз своје робе, а Британија за иста таква ограничења у погледу пословања њених банака и осигуравајућих друштава на територији ЕУ.

Гледано до сада, ЕУ никада није потписала споразум о либерализацији пружања финансијских услуга са другом државом, осим Швајцарске, што је разумљиво због традиционалне улоге швајцарског банкарства у развоју европске привреде. ЕУ не жели да омогући страним финансијским субјектима да послују на њеној територији ако ти субјекти не прихватају њене прописе и надзор од стране Европске централне банке и Европског суда правде. Британија, насупротив томе, жели да испослује узајамно признање прописа о пословању финансијског сектора.²⁹ ЕУ се боји да би Британија након изласка могла да смањи ниво регулативе за пословање својих финансијских институција, а затим да на основу споразума о узајамном признању прописа својим банкама обезбеди повољнију позицију на тржишту финансијских услуга.³⁰

У сваком случају, Брежит прети да изазове финансијски шок на обе стране. Финансијске услуге чине 7 посто БДП Британије, а европске компаније се ослањају у великој мери на дубоке џепове лондонског „Ситија“, као и пратећих услуга, попут агенција за рачуноводство и адвокатских канцеларија. Брежит према неким проценама може да доведе до премештања чак 30 процената тржишта финансијских услуга у европске престонице попут Франкфурта, Париза, Даблина, Амстердама или Луксембурга.³¹

Да закључимо, гледано са становишта сувих економских интереса, Британија и ЕУ умногоме деле исте погледе на последице различитих исхода преговора. Исход према коме би Британија остала чланица ЕЕЗ би са економског становишта

28 Simon Hix, „Brexit: Where is the EU–UK Relationship Heading?“, *Journal of Common Market Studies*, 56/2018, стр. 18.

29 Ведерил на свом блогу пише како је Тереза Меј то индикативно нагласила у свом говору у Менсион Хаусу у Лондону, марта 2018, види Stephen Weatherill, „What “mutual recognition” really entails: analysis of the Prime Minister's Mansion House Brexit policy speech“, доступно на <http://eulawanalysis.blogspot.com/2018/03/what-mutual-recognition-really-entails.html>, 20.10.2018.

30 Рецимо смањи обавезне резерве својих пословних банака код Централне банке Енглеске, тиме омогући да пословне банке дају јефтиније кредите, онда са тим јефтинијим кредитима потуче конкуренцију европских банака чије су обавезне резерве веће.

31 André Sapir, Dirk Schoenmaker, Nicolas Véron, „Making the Best of Brexit for the EU27 Financial System“, *Policy Brief*, 1/2017, стр. 7.

био најисплативији, док би исход без постизања споразума, са односима регулисаним само кроз СТО био најгори исход за обе стране. Између ова два крајња исхода пружа се низ међусценарија. Ипак, с обзиром да економске процене предвиђају несразмерно веће трошкове Британије него ЕУ у случају неповољних економских исхода, ЕУ има јаче карте у овом аспекту преговора. Поготово је то видљиво у чињеници да, док је Британија животно заинтересована за споразум о слободној трговини, који би у свом додатку имао и споразум о финансијским услугама у односу на прост споразум о слободној трговини, ЕУ у избору те две опције може да буде мање више равнодушна.

6. ПОЛИТИЧКИ ИНТЕРЕСИ

Гласање на референдуму није било условљено толико економском рачуницом колико културним и идеолошким предрасудама гласача. Само је мањина образованијих гласача уопште имала у виду истраживања по којима ће напуштање ЕУ бити лоше по британску економију. Велика већина је пре свега инсистирала да ће даље остајање у чланству ЕУ угрозити британски идентитет и да ће довести до даље поплаве миграната. Нагласак политичара попут десничарске партије „Британска партија независности“ (УКИП) који су водили кампању „Про-Брегзита“ био је на поруци „вратимо натраг контролу над нашим националним суверенитетом“.³²

Друга сорта политичара који су се залагали за Брегзит више је либерално-економског схватања по коме Британија изласком из ЕУ добија прилику да дерегулише своју економију, да укине социјално-економске стандарде које ЕУ намеће, да потпише слободне трговинске споразуме са свим земљама света са којима то жели, да укида све царине и квоте које јој сметају и да спроводи либералну политику имиграције. Ова сорта се често назива политика „Сингапура на Темзи“ због асоцијација које ова врста јавне политике буди на спољну политику Сингапура.³³

Социјална стратификација гласача који су на референдуму гласали за Брегзит показује да су њихове вредности ипак претежно друштвено конзервативне и

32 John Curtice, „Why Leave Won the UK's EU Referendum“, *Journal of Common Market Studies*, 55/2017, стр. 34.

33 У такве политичаре спадају веома моћни бивши и садашњи министри конзервативне странке попут Дејвида Дејвиса, Бориса Џонсона и Лиама Фокса. Угледни либерални тинк-тенк, Институт за економске послове, на блоговима својих аутора пропагира управо ове политичке идеје као став стручњака. Може се рећи да је таква политичко-академска акција либералних кругова координирана, види на пример блог Филипа Бута, Philip Booth, „Free trade should empower consumers – not the lawyers who write trade agreements“, <https://iea.org.uk/free-trade-should-empower-consumers-not-the-lawyers-who-write-trade-agreements/>, 20.10.2018.

наклоњене суверенистичком и интервенционистичком схватању улоге државе у друштву. Ти гласачи подржавају смртну казну, сматрају да децу треба васпитавати да буду послушна према родитељима, залажу се за цензуру, супротстављају се једнакости жена, етничких мањина, хомосексуалаца и миграната. У питању нису гласачи одређене партије у Великој Британији (лабуристи или конзервативци), већ су подједнако заступљени у обе највеће партије.³⁴

Највећу скепсу ови гласачи изражавају према имиграционој политици. Ту се јављају неки занимљиви статистички подаци. Независно како гласачко тело стратификујемо, да ли по гласању за или против изласка из ЕУ, по партијској припадности, старости, приходу, образовању, региону у којем живе или полу, сви гласачи више желе да умање имиграцију из држава које нису чланице ЕУ него оних које јесу део ЕУ. Међутим, британска Влада ни до сада није успевала да се избори са повећаним приливом миграната из ових земаља (пре свега бивших британских колонија Азије и Африке), иако је покушавала да контролише прилив строгим процедурама за добијање виза и за повезивање породица. Дакле, иако је смањење прилива миграната било главни разлог опредељења гласача за излазак из ЕУ, укупни прилив миграција овим изласком ће остати стабилан.³⁵

Уопште се може говорити да су гласачи који су подржали Брегзит доста конфузних политичких схватања. Са једне стране, они се залажу за смањење јавне потрошње и опиру се повећању пореза и прерасподели богатства. Истовремено се супротстављају интересима крупног бизниса и послодаваца, приватизацији и

34 Ерик Кауфман, професор на Лондонској школи економије и политичких наука, на свом блогу даје статистичке податке који, по његовом мишљењу, стварају слику о просечном човеку гласачу за излазак Британије из ЕУ врло налик просечном гласачу за избор Доналда Трампа за председника Сједињених америчких држава. Заједничко оваквој врсти људи је да су претежно заинтересовани за идентитетска питања у односу на економска, види Eric Kaufmann, „It’s not the Economy stupid: Brexit as a story of personal values“, <http://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/personal-values-brexit-vote/>, 20.10.2018. Додали бисмо овом запажању да таква врста људи заправо мисли да боља идентитетска политика може да допринесе и бољем економском благостању људи који припадају датом идентитету за чије се оснаживање залажу, насупрот либералној мантри о једнакости идентитета и економском благостању као последици толерантне слободе тржишног пословања.

35 Контроверзе у опредељењима бирача на територији ЕУ када је у питању останак или излазак из ЕУ нису само британски специјалитет. Тако у својој расправи на блогу Лондонске школе економије и политичких наука Сајмон Хикс и Ник Ситер говоре о два различита случаја евроскептичности у државама чланицама – Шведској и Мађарској (одатле кованице Свегзит или Хугзит). Према њиховим истраживањима, мађарска влада је скептичнија према ЕУ од својих бирача, док је у Шведској случај обрнут (22 процената Швеђана би сутра изашло из Уније, на према само 13 процената Мађара). Две најпопуларније политичке партије у Мађарској су изразито евроскептичне, док је у Шведској још од краја Другог светског рата успостављен политички консензус да земља треба да учествује у процесу европске интеграције, Simon Hix, Nick Sitter, „Svexit or Huxit? How another country could follow the UK out of the EU“, <http://blogs.lse.ac.uk/brexit/2018/01/30/svexit-or-huxit-how-another-country-could-follow-the-uk-out-of-the-eu/>, 20.10.2018. године.

посебним правилима игре за богате и моћне. Након општих избора у Великој Британији одржаних 2017. године, већи део јавног мњења одобрава политику нове Владе која се залаже за национализацију железнице, енергетских и комуналних предузећа.³⁶ Тако да би Споразум о повлачењу Велике Британије из Европске Уније, који би задовољио у потпуности присталице Бреگزита, у свом политичком делу морао да предвиди максималну сувереност у доношењу одлука британског парламента као врховног органа власти, и да потпуно обустави прилив миграната из ЕУ. Управо су ове две ставке, међутим, „црвене линије“ које ЕУ не жели да пређе у преговорима који би за крајњи исход имали останак Британије макар у оквиру ЕЕЗ. Тако да, политички гледано, Британија реално може да се нада опцији у којој би се само склопила нека врста Споразума о слободној трговини, без додатних опција.

ЕУ и Велика Британија имају заједничких политичких интереса у области одбране и безбедности, тако да је за очекивати да се постигне споразум око даље сарадње у пословима одбране и размене обавештајних података. Међутим, ЕУ ни пошто не жели да поткопа интегритет четири слободе (кретања робе, услуга, капитала и лица) јединственог тржишта. Свако нарушавање ових слобода у посебном споразуму са Британијом свакако би подстакло Швајцарску, Јужну Кореју и Канаду да захтевају исти статус, с обзиром да чланство у СТО свима гарантује статус најповлашћеније нације.

Друга опасност од Бреگزита која прети самој ЕУ је такозвани „заразни потенцијал“ изласка Британије на друге чланице. Још од почетка 21. века приметан је стални пораст гласова које добијају анти-ЕУ популистичке странке на изборима у државама чланицама. Многе те странке су, попут Данске народне партије, позвале на одржавање референдума попут Бреگزита у својим земљама. Излазак Британије из ЕУ ствара преседан на који се и други могу угледати. Многе државе чланице ЕУ нису дубоко интегрисане, попут Британије, оне су остале ван евра или ван политичке интеграције. Ако би Британија још склопила споразум који би јој омогућио велику меру слободе у приступу јединственом тржишту ЕУ, посебан царински аранжман који би смањио трошкове трговине, а могуће и контролу слободног кретања лица, за неке чланице које се тренутно преиспитују шта им ЕУ доноси то би био јако примамљив залогај. Дакле, у стратешком је интересу даље и дубље ЕУ интеграције да се у споразуму са Британијом омогући споразум који би забранио строже контроле кретања лица од стране Британије а са друге стране оставио Британији слободу у протоку њене робе, услуга и капитала.

Додуше, степен трговинске повезаности других држава чланица ЕУ у односу на Британију је знатно виши. У складу са тим, економске последице евенту-

36 Matthew Elliott, James Kanagasooriam, *Public opinion in the post-Brexit era: Economic attitudes in modern Britain*, London, Legatum Institute, 2017, стр. 23.

алног изласка из ЕУ једне Мађарске или Пољске биле би далеко веће по њих него што је то случај са Британијом. У том смислу, чини се да анти-ЕУ популистичке партије у појединим државама попут Француске или Италије (Национални фронт, Лига) са разлогом ублажавају своју анти-ЕУ реторику у последње време.

Да закључимо, ЕУ није баш јединствена у погледу свог става према Брегзиту. Различите државе чланице ће различито економски осетити овај излазак, али ће и политичке консеквенце бити јаче или слабије у односу на традицију билатералних односа, Традиционални економски савезници Британије попут Ирске, Холандије, Данске, Шведске и Финске, боје се да ће без подршке Британије постати маргинализовани у новој Европи којом доминира француско-немачка осовина. Осим тога, без Британије, еврозона ће постати још доминантнија, у односу на 73 процената БДП 28 чланица ЕУ, сада ће на еврозону отпадати 87 процената БДП 27 чланица ЕУ.³⁷ Поготово ће страдати Шведска и Данска, државе које нису прихватиле евро и које су биле уско повезане економски са Британијом.³⁸ Биће занимљиво видети како ће ЕУ успети да очува јединство у будућим односима са Британијом као спољним фактором.

7. ЗАКЉУЧАК

У овом раду бавили смо се проблемом изласка Британије из чланства у ЕУ. Случај изласка Британије преседан је своје врсте, јер се до сада европски интеграциони пројекат само ширио. Од сада ће почети да се скупља, барем за једну, али изузетно вредну и моћну државу чланицу. Како ће се то скупљање одвијати у будућности није било питање које смо сматрали да можемо да истражимо у оквиру рада, јер оно превазилази наше могућности анализе, с обиром да зависи од бројних фактора у различитим политичким контекстима осталих држава чланица. Ми смо, уз помоћ економских и политичких анализа, дали мишљење како ће на крају преговори о изласку Британије из ЕУ проћи у смислу даљих односа ова два ентитета, и какве ће то краткорочне, пре свега економске последице, али делимично и политичке имати на оба ентитета. Да бисмо увели читаоца у проблематику Брегзита о коме се у нашој научној мисли слабо пише, најпре смо дали сажет преглед контекста у коме се Брегзит догодио, а затим и досадашњег тока преговора. Онда смо приступили анализи могућих сценарија изласка Британије из ЕУ.

На основу свега наведеног, делује да ће потписивање Уговора о слободној трговини без додатних олакшица бити крајњи исход преговора о Брегзиту који се

³⁷ Tim Durrant, Alex Stojanovic, Lewis Lloyd, *Negotiating Brexit: the views of the EU27*, London, Institute for Government, 2018, стр. 8-21.

³⁸ Исто, стр.18.

воде на релацији Брисел-Лондон. Међутим, такав споразум биће само полазна основа за даље преговоре о будућем уређењу односа једном када Британија дефинитивно постане спољни фактор за ЕУ. Можда ти будући преговори изнедре и споразум о финансијским услугама, поготово ако британски преговарачи убеди бриселске преговараче да ће њихова влада задржати строге прописе о финансијском пословању банкарског сектора које Британија наслеђује из фонда европског законодавства. Тада би се могло очекивати да Брисел пристане на узајамно признавање прописа као валидних за пословање финансијских институција обе стране. Неки други будући споразуми могли би да буду везани и за слободно кретање лица, макар да се то буде односило само на високо-квалификоване раднике, за слободно пружање образовних услуга британских универзитета (такође врло важне ставке у британској економији).

Једна од препрека на том путу може бити да ће јавно мњење у Британији након окончања Бреgzита бити све више анти-европски расположено. То се може предвидети на основу ситуације која је владала у Норвешкој и Швајцарској, након што су обе државе на референдумима средином 90-тих година прошлог века одбиле да приступе ЕУ. Ове две државе су биле приморане да приликом уређивања својих односа са ЕУ прихвате правила која су више поговодила ЕУ него њима – да би добиле приступ европском тржишту морале су да прихвате европска правила о вођењу економске политике, на чије креирање нису могле да утичу јер нису имале чланска права. Стога, чак и ако Британија на крају са ЕУ изабере само минималистичку варијанту уређивања међусобних односа у виду обичног Споразума о слободној трговини, роба и услуге британских извозника намењени европском тржишту ће морати да примењују стандарде за прозводњу и пласман производа који важе за јединствено тржиште ЕУ. У питању су разни фитосанитарни стандарди, стандарди коришћења и одлагања хемикалија, и разна друга ограничења слободе пословања која су уведена ради заштите здравља и безбедности потрошача а која стварају додатне трошкове и тешкоће произвођачима, продавцима и пружаоцима услуга. Да ли би та настављена диктатура правила која се доносе у центрима одлучивања ЕУ значила испуњење девизе о „повратку контроле над нашим националним суверенитетом“ са којом се улетело у референдумску кампању тако полетно? Британски таблоиди већ пишу о ЕУ као о „булију“ - „селецији“. ЕУ ће изгледати као још већи були једном када Британија нађе себе испред њених врата, само треба питати Швајцарску и Норвешку.

ЛИТЕРАТУРА

Bulmer Simon, Lucia Quaglia, „The politics and economics of Brexit“, *Journal of European Public Policy*, 25/2018, стр.1089-1098.

Booth Philip, „Free trade should empower consumers – not the lawyers who write trade agreements“, <https://iea.org.uk/free-trade-should-empower-consumers-not-the-lawyers-who-write-trade-agreements/>, 20.10.2018.

Chen Wen, Bart Los, Philip McCann, Raquel Ortega-Argilés, Mark Thissen, Frank van Oort, „The continental divide? Economic exposure to Brexit in regions and countries on both sides of The Channel“, *Regional Science*, 97/2018, стр. 25-54.

Curtice John, „Why Leave Won the UK's EU Referendum“, *Journal of Common Market Studies*, 55/2017, стр. 19-37.

Dhingra Swati, Hanwei Huang, Gianmarco I. P. Ottaviano, João Paulo Pessoa, Thomas Sampson, John Van Reenen, *The costs and benefits of leaving the EU: Trade effects*, London, London School of Economics and Political Science, 2017.

Durrant T, Alex Stojanovic, Lewis Lloyd, *Negotiating Brexit: the views of the EU27*, London, Institute for Government, 2018.

Elliott M, James Kanagasooriam, *Public opinion in the post-Brexit era: Economic attitudes in modern Britain*, London, Legatum Institute, 2017.

Emerson Michael, Matthias Busse, Mattia Di Salvo, Daniel Gros, Jacques Pelkmans, „An Assessment of the Economic Impact of Brexit on the EU 27“, *European Policy Studies - CEPS*, Brussels, Belgium, [http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL_STU\(2017\)595374](http://www.europarl.europa.eu/thinktank/en/document.html?reference=IPOL_STU(2017)595374), 20.10.2018.

Habermas Jürgen, *The Crisis of the European Union: A Response*, Polity, Cambridge, 2013.

Hix Simon, „Brexit: Where is the EU–UK Relationship Heading?“, *Journal of Common Market Studies*, 56/2018, стр. 11-27.

Hix Simon, Nick Sitter, „Svexit or Huxit? How another country could follow the UK out of the EU“, <http://blogs.lse.ac.uk/brexit/2018/01/30/svexit-or-huxit-how-another-country-could-follow-the-uk-out-of-the-eu/>, 20.10.2018.

Kaufmann Eric, „It’s not the Economy stupid: Brexit as a story of personal values“, <http://blogs.lse.ac.uk/politicsandpolicy/personal-values-brexit-vote/>, 20.10.2018.

Keegan William, David Marsh, Richard Roberts, *Six Days in September: Black Wednesday, Brexit and the making of Europe*, London, OMFIF Press, 2017.

Leconte Cécile, *Understanding Euroscepticism*, Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2010.

Leruth Benjamin, Nicholas Startin, Simon Usherwood, *The Routledge Handbook of Euroscepticism*, London, Routledge, 2017.

Pisani-Ferry Jean, Norbert Röttgen, André Sapir, Paul Tucker Guntram B. Wolff, „Europe after Brexit: A proposal for a continental partnership“, чланак доступан на <http://bruegel.org/2016/08/europe-after-brexit-a-proposal-for-a-continental-partnership/>, 20.10.2018.

Portes Jonathan, „Free Movement after Brexit: Policy Options“, *The UK in a Changing Europe*, London, Kings College, 2017.

Portes Jonathan, Giuseppe Forte, *The Economic Impact of Brexit-induced Reductions in Migration*, London, National Institute of Economic and Social Research, 2016.

Ross George, *The European Union and its Crises Through the Eyes of the Brussels' Elite*, Palgrave Macmillan, 2011.

Sapir André, Dirk Schoenmaker, Nicolas Véron, „Making the Best of Brexit for the EU27 Financial System“, *Policy Brief*, 1/2017, стр. 1-8.

Szczerbiak Aleks, Paul Taggart, *Opposing Europe?: The Comparative Party Politics of Euroscepticism*, Oxford, Oxford University Press, 2008.

Tratt Jacqueline, *The Macmillan Government and Europe: A Study in the Process of Policy Development*, London, Palgrave Macmillan UK, 1996.

Weatherill Stephen, „What “mutual recognition” really entails: analysis of the Prime Minister's Mansion House Brexit policy speech“, доступно на <http://eulawanalysis.blogspot.com/2018/03/what-mutual-recognition-really-entails.html>, 20.10.2018.

Young Hugo, *This Blessed Plot: Britain and Europe from Churchill to Blair*, London, Palgrave Macmillan UK, 1998.

*Mihajlo Vučić*³⁹

BREGZIT - NEGOTIATIONS AND POSSIBLE OUTCOME

Abstract

In the course of the article author gives an analysis of „Brexit“ – a popular term for the decision of the United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland to leave the membership of the European Union. Author puts the process of Brexit in the wider context of the crisis of European integration project which is fueled in large measure by the rise of euroscepticism. The techniques and strategies of the negotiating process are firstly overviewed. Then the author offers a hypothesis that the outcome of the negotiations would be a free trade agreement between Brussels and London. However, author is of the opinion that this agreement would serve just as the basis for further negotiations between the two entities on their mutual relations, since their economic and political interests are so intertwined that they can hardly exist without closer cooperation and some form of integration.

Key words: Brexit, euroscepticism, free trade, European Union.

39 Prof. Dr. Mihajlo Vučić, Institute of international politics and economics, Belgrade,
E-mail: mihajlovucic@gmail.com

Горан Панић

МИГРАНТСКА КРИЗА - БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВ ИЛИ ПОЛИТИКА ИЗАЗОВА

Сажетак

У овом раду обрађене су карактеристике, дефинисање (у смислу одређивања појма, узрока, облика и врсте, те особености реализације), али и последице мигрантске кризе као вишеструке безбедносне претње, како по европску безбедност, тако и по безбедност Републике Србије. У раду је дат и кратак осврт преваходно на ону врсту кризних ситуација које својим настајањем и ескалацијом представљају основни предуслов за производњу мигрантских криза. Посебна пажња усмерена је на глобализацију и глобална политичка кретања, јер су она један од најважнијих узрочника настанка и развоја претходно поменутих кризних догађања, која су круцијалан разлог сваког изнуђеног миграторног кретања широм планете. У оквиру тога, део рада разматра пропусте и понашања здружених и колективних европских, као и појединачних националних институција, задужених за заштиту колективног и националног суверенитета. Европска затеченост надолазећим колосалним мигрантским таласом у изузетно кратком року узроковала је нагло повећање свих безбедносних изазова, и та чињеница представља други доминантан сегмент којим се бави овај истраживачки рад.

На самом крају рада, отварају се питања која се односе на даљи ток, развој и решавање постојеће, али и надолазећих мигрантских криза. У њему се истиче да Европа мора наћи ефикасан одговор на текуће и будуће изазове ове врсте, уколико жели очувати сопствену безбедност, али и безбедност оних који би да у њој пронађу своје коначно уточиште.

Кључне речи: Мигрантска криза, појам и разлике, мултипликованост, глобализација, грађански рат, безбедносни изазови, ЕУ

1. УВОД

Научни циљ овог истраживања односи се, између осталог, и на опис и дефинисање мигрантске кризе као појма, али превасходно указује на њену геополитичку условљеност, те на безбедносне изазове које ова врста кретања провоцира. У оквиру рада објединиће се научна разматрања у односу на проблем истраживања (мигрантска криза, узроци и последице) коришћењем релевантних података са терена који се односе на оне појавне облике који представљају потенцијалне безбедносне изазове, у смислу њиховог броја и врсте, али и на перспективу потенцијалних догађања.

Мигрантска криза и скуп безбедносних изазова које са собом доноси изискују неизоставну тесну и вишеслојну сарадњу свих државних, међудржавних, али и међународних структура и институција, пре свега због узрочно-последичне повезаности настанка и развојног карактера мигрантских кретања са ратним дејствима, али и због производње њиховог нуспродукта – међународног организованог криминалитета.

Унутар тога, нужно се указује на кључне пропусте у деловању националних и интернационалних структура задужених за безбедносну контролу.

Способност водећих сила света за стварање геополитичког и стратегијског простора састављеног од великог броја малих, по могућству истовремено и супротстављених држава за резултат најчешће има изазивање оних криза чије су непосредне последице управо мигрантске кризе мањих или већих размера, попут последње, досад и највеће социјалне, економске, политичке и безбедносне кризе.

Европа је за ову кризу, неочекивано, била потпуно неспремна, затечена, што је за последицу имало и нагло и енормно повећање свих безбедносних изазова и ризика. Уз „ослањање“ на геополитичке предиспозиције, та чињеница представља доминантан сегмент свеукупних изазова којима је био и којима ће бити изложен овај део света.

2. ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУП ИЗБЕГЛИЧКИМ И МИГРАНТСКИМ КРИЗАМА

Кризе су бројне и различитих су врста, нивоа, узрока и последица, и као такве, неминовна су и стална појава у развоју било ког друштва. Одражавају се и на све животне области и циклусе, због чега и представљају предмет перманентних научних истраживања.

Бројни аутори и теоретичари износе своја виђења у вези са појмовним дефинисањем кризе, али, колоквијално, криза се може посматрати као критична и

„преломна тачка“, или ка бољем, или ка горем.

Нека савремена тумачења кризе дефинишу кризу као „непријатан догађај“, када у недостатку времена треба донети одлуку.

У суштини, криза представља одређену врсту дисконтинуитета са нормалним и уобичајеним,¹ тј, она представља поремећај нормалности; чине је три главне карактеристике које је и осликавају: неочекиваност, неспремност, и временски теснац.²

Заправо, уопштено, криза, представља и означава преломну тачку у континуираном процесу који се одвија по устаљеној шеми, при чему у неком тренутку долази до тзв. „поремећаја нормалности“, током кога институционалне структуре система бивају угрожене и доживљавају слабљење, а у тежим ситуацијама чак и пад (распад), услед условљене преоптерећености тог система и појаве крупног фактора који на такав систем делује - попут прилива великог броја миграната (прим. аут), тј, избеглица, и то са оних подручја која су погођена оном врстом кризе у чијој се основи налази ескалација претходно мање или више запуштеног сукоба, при чему се његов утицај индукује са једним или више конфликта³. Дакле, у основи сваке кризе овог типа (постоје и неконфликтне кризе, попут елементарних непогода и сл) налази се одређена врста сукоба, а у оквиру њега или после њега, и производња стања конфликтног процеса који својом дужином (трајањем) и дубином, може постати неконтролисан, са предвиђеним или непредвиђеним последицама. Уколико те последице изађу изван одређених детерминанти, изван локалног простора (изван једне државе), оне попримају обим значајне кризе, што може довести и до преливања - преношења сукоба на шири простор (на две или више држава), када криза таквог обима поприма и међународни карактер.

У међународној теорији, постигнут је висок степен сагласности у смислу који истиче следеће елементе као нужне за дефинисање појма „међународна криза“: „Међународна криза је процес интеракције на вишем нивоу перципираног интензитета надметања, него што је то случај код редовног тока збивања, и тај процес карактерише нагли прекид редовног политичког тока, повећаност изгледа да ће до насиља доћи, те производи значајне импликације за стабилност одређеног система у међународној политици“.⁴

Далеко су најзначајније и најекспонираније оне кризе које представљају последицу одређених крупних политичких догађања, а у оквиру тога и политичке сукобе који су ескалирали у своју оружану деструктивност. Овакви сукоби, по правилу, производе најкрупније последице и по оне сегменте глобалног субјекти-

¹ Зоран Кековић, Желимир Кешетовић, *Кризни менаџмент и превенција кризе*, Филип Вишњић, Београд, 2006, стр. 26.

² Исто, стр. 27.

³ Жељко Иваниш, Дане Субошић, *Безбедносно преговарање*, Филип Вишњић, Београд, 2006, стр. 78

⁴ Исто, стр. 79.

витета (рецимо, Европа) који ни директно ни посредно нису учествовали у иницијалном стварању једног оваквог кризног догађаја. Из тих разлога ова мигрантска криза представља директни, свакако најзначајнији резултат једног таквог оружаног сукоба, стварајући кроз свој развој и ток сада једну нову, **мултипликовану** политичку, социјалну, економску и хуманитарну кризу, која је овај пут пренесена и на она подручја која нису ни у каквој вези са простором на коме је предметна криза и настала.

За разлику од добровољних миграција⁵, које најчешће подразумевају кретање људи из неразвијених у развијене земље и које су мотивисане првенствено економским разлозима, као и другим претходно наведеним мотивима - категорија изнуђеног, принудног кретања људи из подручја која су ратом угрожена ка подручјима која то нису увек представљају ону категорију миграната коју називамо избеглицама.

Ова наизглед једноставна подела, на оне које се добровољно крећу - мигранте, и на оне које су на то кретање принуђени из разлога очувања физичког и сваког другог интегритета - избеглице, у својој суштини диверсификује њихове различитости, како по начину, врсти и суштини кретања, тако и по суштинским и статусним разликама у националном и међународном праву при третирању ова два појавна облика миграција људи, а посебно се њихова диференцијација рефлектује на земље „нове домаћине“, односно, на оне земље које представљају коначно одредиште за актере таквих миграторних кретања. Последице које једна, односно, друга врста наведеног кретања остављају на земље у које мигранти желе домицилирати, различите су и у материјалном (економском), и у социјалном (друштвеном, културном и верском), а посебно у безбедносном смислу. Мигранти, као групација која врши (добро)вољно кретање ка новодомицилној земљи са собом не морају нужно доносити и економске проблеме, односно, не морају увек представљати и финансијски издатак (пружање буџетске финансијске помоћи) за земљу у коју се уселавају. Напротив, велики број миграната чак се и позива у економски високо развијене, али, истовремено, и демографски и старосно угрожене заједнице, управо у циљу повећања и побољшања производних капацитета и технолошког развоја таквих и иначе већ високо развијених земаља. Овакви мигранти по правилу не представљају никакво оптерећење за земље њиховог пријема у финансијском смислу, а такође по правилу, не представљају ни било какву безбедносну претњу по заједницу коју су одредили као свој коначни циљ. Насупрот томе, пријем избеглица са ратом угрожених подручја, или са подручја у којима је на сцени политичко насиље већег или мањег интензитета по правилу представљају и економски, и социјални, и друштвени, и безбедносни проблем и ризик.

⁵ Милан Липовац, Слађана Ђурић, „Мигрантска криза у ЕУ и Западнобалканска рута“, *Годишњак факултета безбедности*, Факултет безбедности, Београд, 2015, стр.69.

3. ГЛОБАЛНА КРЕТАЊА КАО „ПРОИЗВОЂАЧ“ СВЕТСКИХ КРИЗА

Према тврдњи Саскије Сасен, расту међународних миграција које представљају глобални процес преваходно доприноси неколико чинилаца: неједнаки нивои развоја између територија са којих мигранти потичу и територија на које мигранти пристижу, потом растућа интернационализација најразвијенијих привреда (земаља), као и тржишта рада у најразвијеним привредама које отварају вишеструке могућности за инкорпорацију миграната.⁶ Бројни аутори истичу да је основ стварања и реализације пројекта глобализација - економија и економски интерес. Стога је глобализација, пре свега, економски процес, а то се види из тога што је она на економском плану такорећи незаустављива⁷. Њени циљеви су јединствено светско тржиште, трговина без граница, а са основним циљем постизања што већег профита. Но, да ли је баш тако и да ли је баш то (и једини) циљ?

Према Петеру Сталкеру, глобализација управо полази од наднационалних сила и механизма, „она имплицира виши ниво организације, такав, на којем се одвојени национални ентитети сами растварају, тако да се све главне политичке и економске одлуке имају у крајњој линији трансмитирати глобално. Овај нови свет сведочи о смрти географије, а нарочито о пражњењу националне државе“.⁸

Дакле, из наведеног произилази да су основни предуслови за спровођење процеса који називамо глобализација у потпуној супротности са међународно признатим субјективитетима - националним државама. И управо та оштра и дефинитивна супротност, између настојања да се глобализација спроведе до краја, са једне стране, и, насупрот томе, настојања националних држава да очувају своју сувереност, и доводи до продукције криза, а које опет за дубље последице имају производњу мигрантских (избегличких) криза. Међутим, иако овај неолиберални концепт овладавања светским тржиштем, и свим појединачним економијама света „личич“ на сасвим економски мотивисана настојања и процесе, он у својој суштини носи један крајње сложен и неприкосновен **геостратегијски** циљ.

Наиме, у одређеној ситуацији када свој интерес не могу остварити економском доминацијом (и уз помоћ свих њених појавних облика, као што су кредитна зависност, инвестирање и злоупотреба истог, економске санкције и др), водеће силе света тада посежу за „конкретнијим“ средствима, услед чега као најчешћи резултат имамо - оружани сукоб, било да је у питању грађански рат (Југославија,

6 Милан Месић, „Глобализација миграције“, *Глобализација нове државе и нови мигранти*, Филозофски факултет, Загреб, 2002, стр. 8.

7 Драган Симеуновић, *Нација и глобализација*, ИП „Просвета“, Београд, 2014, стр. 132.

8 Милан Месић, „Глобализација миграција“, *Глобализација, нове државе и мигранти*, Филозофски факултет, Загреб, 2002, стр. 7

Србија, Украјина, Сирија), или у оквиру грађанског рата - интервенционистичко ангажовање других земаља на подручју неке суверене државе (Саудијска Арабија у Јемену, НАТО пакт или „самостално“, односно, појединачно његове чланице у Југославији, Ираку, Авганистану, Сомалији, Сирији, Либији, итд).

Грађански рат је тако постао **mainstream** савременог интервенционализма. Из тог разлога може се поставити питање: шта је уствари старије, „кокош или јаје“, односно, економски или геостратегијски интерес? Када пројектујемо дилему да ли је глобализација искључиво економски мотивисана, или је заправо у питању (гео)политички концепт подупрт економским средствима, можда је најисправније рећи да је у питању јединствено **синергијско дејствовање** са једним те истим основним циљем - овладавање светом. Баријере које представљају националне границе, морају, једноставно, нестати. А најефикаснији и по водеће протагонисте новог поретка најприхватљивији начин дезинтеграције граница јесте њихово унутрашње слабљење, а одмах потом и њихово потпуно урушавање.

Стога, овај концепт, који можемо назвати и концептом спровођења „**политике изазова**“ (изазивања), у својој основи има несумњиву жељу и настојање да се планетарно влада, и то без обзира да ли се у неким деловима ова владавина остварује економском доминацијом, насупрот које стоји економска зависност, или се пак остварује директним политичким и војним ангажманом.

Начини његове (глобалне) реализације, као што је истакнуто, различити су и готово увек прилагођени. Суштина јесте у ниподаштавању и неутралисању суверенитета не само свих оних држава које нису творци оваквог концепта, већ и оних држава које представљају чак и непосредне и најоданије савезнике иницијатора и творца (и реализатора) новог светског поретка. Жртве су и једни и други (пример ЕУ).

Наведене активности, кроз поменути процес инструментализације глобализма, уз успутну, али и неизоставну појаву појединих облика (транснационалног организованог криминалитета (попут трговине људима или њихово кријумчарење, као и кријумчарење добара, оружја, наркотика, итд), те међународног тероризма, представљају најзначајнији узрок настанка и развијања и ове последње, у новијој светској историји најзначајније, а по последицама недвосмислено и најдалекосежне миграционе кризе.

3.1. Општи безбедносни изазови као непосредни продукти глобализације и миграције као сегмент циљаних последица

Несумњиво је да глобализација представља изузетно моћно „оружје“ у рукама својих твораца и дистрибутера, свакако неупоредиво моћније од тзв. „меке

моћи“ (Цозефа Наја, прим.аут). Уједно, то је и најраспрострањенији вид „оружја“ у процесу приволе на промену понашања објекта према коме је усмерено.

Али оно што је свакако најзначајније је заправо то да процес глобализације представља „јефтину“ варијанту доминације светом. Свакако јефтину од војне опције.

Управо нам то спровођење глобализације и војним средствима даје за право да **сумњамо** да је економски интерес и једини, недвосмислен интерес твораца и протагониста успостављања новог светског поретка.

Тамо где је „заказала“ економска моћ и утицај мултинационалних компанија чија су седишта, по правилу, на Западу, односно тамо где мултинационалне компаније нису успеле да до краја остваре своје и политичке интересе својих влада над владама и народима трећих земаља - тад на сцену ступа војни интервенционизам „поткрепљен“ хуманитарним и сваким другим „правима угрожених група“ или заједница, унутар неке националне државе, а која се дрзнула оглушити о вољу моћних мултинационалних компанија (и њихових влада).

У том смислу, бројна су се „пролећа“ (револуције) догађала у оним земљама у којима је ауторитет власти био изражен, а кохерентност унутрашње политичке структуре **интровертна** у односу на сваки облик спољног утицаја.

Неуспех глобализације допринео је порасту сиромаштва и слабљењу заштитних капацитета државе, чиме се створио простор за повратак распрострањених појава рата, насиља и сваке врсте унутрашњих и спољних сукоба.⁹ Управо такво новонастало стање је и омогућило реафирмацију национализма и верског радикализма као предворја могућих ратова и сваке друге врсте оружаног насиља, што, по правилу, за директну последицу има измештање изузетно великог броја људи који су на овај или онај начин погођени или угрожени насилним догађањима која их и производе у избеглице, односно, мигранте. Међународни односи и институције које је свет створио на планетарном нивоу (ОУН и многе друге) у циљу решавања било које врсте сукоба, те спречавања њихове ескалације у крајње средство (рат и ратни сукоби) –деловањем глобализма девастирани су до те мере, да њихово постојање, у апсолутној већини случајева, можемо сматрати обесмишљеним. Водећи светски центри моћи и земље које их прате, или макар нужно подржавају, преузеле су на себе улогу модератора међународних односа и доносилаца кључних одлука на планетарном нивоу - мимо свих међународно утврђених правила, закона и институција, а што за последицу има велики број међународно-институционално неодобренних интервенционистичких активности према другим, односно, трећим земљама и народима који у њима живе. „Тежња да се свету наметну сопствени критеријуми слободе, једнакости и правде, колико год да су доб-

9 Станислав Стојановић, „Глобализација и повратак историје“, Годишњак *Факултета безбедности*, Факултет безбедности, Београд, 2015, стр. 16.

ронамерне и прогресивне, најчешће су контапродуктивне и, у крајњем, доводе до сукоба¹⁰.

Брутално настојање центра моћи да по сваку цену изврши политичку мајоризацију света путем економске формализације довела је до значајног пораста свих облика нестабилности у свету, укључујући и значајне оружане сукобе, као и грађанске ратове.

Интезификација друштвених односа у свету повезује крајње удаљене локалитете на такав начин да данас и локална догађања утичу на догађаје који се збивају и на хиљадама километара удаљеном простору, што заправо и представља продукт глобализације.¹¹ Са последњом мигрантском кризом Европа је то **најдиректније** и осетила. Један од најизраженијих облика негативних последица таквог настојања Запада, несумњиво јесте - тероризам. Посебно онај међународни, а у оквиру њега примарно место заузима верски фундаментализам чији крајњи експлицитни облик изражавања представљају терористичке акције широких размера и великог учинка. Тако се у свету данас бележи и више од 500 (крупних, прим. аут) терористичких напада годишње.¹²

Непредвидивости коначних учинака глобализације доприноси и то што (не)суверене државе више нису у стању да у потпуности контролишу економске и политичке токове унутар својих територија.¹³ Последњи и свакако најупечатљивији пример изазвања **пројектованог** сукоба унутар државе која је била у оној групи земаља које су поседовале одређену аутономност и имуност на светске глобалне процесе јесте Сирија.

Већ неколико година уназад Сирија представља главно извориште мигрантског „напајања“. Али не и једино. Наиме, и нешто раније, али посебно током 2015. год. као и са првим месецима 2016. године, према агенцији ФРОНТЕКС, превасходно из Сирије, у Европу је доспело више од 2,8 милиона миграната, од којих је њих чак 1,8 милиона¹⁴ (незваничне процене) **илегално** прешло границу. Они и данас представљају колосалну, милионску скупину људи који **нису детектовани** и о чијим се намерама не зна готово ништа. Овај податак указује на драматичан безбедносни ризик за који одговорност сnose све европске институције

10 Мирослав Младеновић, Жељко Иваниш, Зоран Јефтић, *Политички систем у савременој међународној заједници*, Факултет безбедности, Београд, 2016, стр. 9-10.

11 Dunne Tim, "The Spectre of Globalization", *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 1999, br. 7, стр. 16-33.

12 Станислав Стојановић, Горан Мандић, *Међународни проблеми – International Problems*, Vol. LXVIII No. 2-3, 2016, стр. 161.

13 Зоран Килибарда, Мирослав Младеновић, Владимир Ајзенхамер, *Геополитичке перспективе савременог света*, Факултет безбедности, Београд, 2014, стр. 8.

14 <http://www.rtvbn.com/381116/Fronteks-U-Evropu-legalno-uslo-milion-ilegalno-dva-miliona-migranata>, 08.04.2016.

појединачно и колективно, од националних обавештајних и војних, преко државних цивилних - до заједничких, односно, здружених - јер **нису** биле ни спремне ни дорасле овом изазову, због чега је и изостао адекватан одговор.

Зашто је то тако, за сада остаје питање без одговора. Највероватније ће бити потребне године, а можда и дужа временска дистанца, да се на ово питање дају квалитетни, утемељени одговори. Можда ће исти временски период бити потребан и да се милиони људи пристиглих на таласима ове мигрантске кризе асимилира у оне државе које ће сада постати њихове нове домовине, а што за позитивну последицу може имати **умањење** безбедносних ризика којима је овај део света изложен.

3.2. ЕУ као недовршен пројекат и безбедносни ризик као последица неодговарајућег поступања

Неприпремљеност свих надлежних структура за надолазеће геополитичке изазове доприноси генерисању безбедносних ризика, а то је нешто што захтева нулту толеранцију. Јер, миграције оваквог профила и обима недвосмислено нарушавају безбедност граница, чиме представљају претњу националној суверености државе.

Такође, оне могу имати утицај и на саму структуру друштва, његово економско благостање, као и утицај на сам друштвени поредак, било путем мењања демографске структуре, посебно локалних заједница, било путем потенцијално већих немира, или кроз значајно повећање стопе криминалитета, о чему ће бити речи нешто касније.

Једна од суштинских ствари за безбедност будућих, од стране миграната изабраних европских држава - јесте **њихова заштита од олакшаног** деловања тероризма, посебно када се има у виду подручје са којег се актуелна мигрантска криза прелива у Европу. Парадоксално, својим погрешним приступом у решавању проблема миграната, „олакшавајућим околностима“ за терористичко деловање, доприноси и сама Европа.

Наиме, у јавном дискурсу одређених (европских, прим.аут) народа, мигранти се често приказују и као претња животном стилу и култури државе у коју се усељавају, али и као претенденти на послове локалног становништва, те и на социјалне погодности које им додељује новодомицилна држава, што може деловати подстицајно за њихово настањивање, а тиме проузроковати битне промене етничке и верске структуре предметне државе, све то и уз слабљење њеног културног идентитета.¹⁵ Све то доприноси успорењу, па и потпуном изостанку неопходне **ресоцијализације** миграната.

15 Preuzeto: Sekuritizacija Suvremene Sigurnosne Studije-Alan Collins 1-1_1, стр. 14.

По Алексу Шмиду, многи од тих миграната су млади мушкарци који су платили хиљаде евра да би били прокријумчарени у Европу, остављајући притом своје чланове породица којима је та заштита можда била и потребнија.¹⁶ Ова хипотеза може имати основ управо у чињеници коју аутор наводи о великом броју младих и способних који су пошли пут Европе, док су код куће у екстремним лошим условима оставили далеко слабије. Посматрајући са тог становишта, сумња у организовану инфилтрацију чини се основаном. Међутим, могуће је да су у питању и сасвим **практични разлози**, а они се могу пронаћи у чињеници да млад и снажан човек може неупоредиво лакше, не само прећи и издржати тај изузетно тежак пут, већ и доћи до посла у земљама у које су се и запутили, што би им створило претпоставке да у будућности у свом новом боравишту могу да прикључе и преостале чланове својих породица. Основни проблем свих европских земаља које врше прихват избеглица, било онај транзитни или онај коначни јесте њихова **неприпремљеност** на овакву ситуацију, а посебно на њихову бројност, што се директно рефлектовало кроз веома негативистичке конотације кроз које се провлачи комплетан мигрантски корпус, при чему је у потпуности изостало (и још увек изостаје) континуирано, свеобухватно и ефикасно деловање система заштите, прихвата, али и медијске **едукације** домицилног становништва.

Ако се Европа већ одлучила да прихвати све те људе, онда је морала бити свесна да њихова интеграција и њихова позитивна интеракција са домаћим становништвом представља врхунски императив не само са хуманистичког становишта, већ да је то и од врхунског значаја за безбедност земље домаћина и њеног становништва.

С обзиром да то није учињено и с обзиром да је Европа била потпуно неспремна на тако нешто, не треба да чуди да је неприлагођавање, па и **одбијање** интеграције миграната готово сигуран пут у њихово удруживање у оне групације које ту фрустрацију и незадовољство знају веома умешно да користе, попут радикалних верских великодостојника из редова арапских народа (на тлу Европе). Јер, за разлику од Европљана, они „разумеју“ проблеме новоприселих, говоре истим језиком, а све то заједно, мигранте чини сасвим одговарајућим „материјалом“ за регрутовање за екстремне идеолошке, верске и терористичке циљеве и активности.

Бројне контрадикторне, несмотрене и запаљиве изјаве водећих европских политича директно иду на руку напред поменутих чињеницама. Врло илустративан пример представља испољена драстична супротност између, рецимо, одлуке Ангеле Меркел, за коју у најблажем смислу можемо рећи да је чудна, те става некадашњег чешког премијера Милоша Земана. Наиме, одлука Меркелове да СР Не-

¹⁶ Татјана Симић, Вукашин Живковић, „Европска Унија и Сиријски грађански рат - одговор на тероризам у контексту мигрантске кризе“, *Годишњак факултета безбедности*, Факултет безбедности, Београд, 2016, стр. 428.

мачка прими милионски број избеглица из ратом угрожених подручја, имала је изузетно снажне реперкусије на све европске земље, делимично укључујући и нашу, а које су посебно снажне биле у односу на саму Немачку у којој је, рецимо, само у току 2016. године почињено чак 174.000 кривичних дела чији су починиоци мигранти.¹⁷ Насупрот Меркеловој, Милош Земан заузео је став да су мигранти у суштини Тројански коњ и да представљају организовану инвазију муслимана.¹⁸ Ова чињеница о неуједначеним ставовима, те неадекватном пријему и недовољној интеграцији новопридошних, потврђена је уочавањем озбиљног пораста броја исламских екстремиста унутар европских земаља у које су пристизали мигранти, али и извођењем већег броја (самоорганизованих) терористичких акција на тлу Западне Европе.¹⁹ Разлике у ставовима и међусобно неразумевање држава чланица ЕУ, резултирале су неконтролисаним подизањем баријера чак и између њих самих.

„Средњовековни“ начин размишљања да било каква „тврђава“ (зид, ограда, бодљикава жица), треба и може зауставити неконтролисани продор непожељних лица, поготово у оваквом броју и са мотивима који их покрећу, показује потпуно одсуство рационалног размишљања при доношењу одлука које су за једини опипљив резултат имале допринос порасту тензија и безбедносних изазова између самих европских држава.

Сама (дез)организација, као и дезоријентација Европске уније у вези са овом мигрантском кризом указује на чињеницу да је ЕУ један структурно и садржајно недовршен пројекат, са свим својим слабостима инкарнираним у начину функционисања, заједничког деловања, договарања и (не)реализовања постигнутих и утврђених смерница и договора. **Дисфункција ЕУ** погодовала је извршењу изузетно великог броја кривичних дела чији су починиоци мигранти.

3.3. Рефлексије мигрантске кризе на Републику Србију

Што се Србије тиче, број кривичних дела чији су починиоци мигранти, иако је био у порасту са развојем кризе, а имајући у виду укупан број њих који је боравио на територији Србије, може се констатовати да је у односу на све ове друге земље неупоредиво мањи, чак мањи од очекиваног. Може се рећи да је Србија, барем засад, имала срећу. А да она није случајна, потврђује Андрија

17 <http://www.pravda.rs/lat/2017/05/20/nemacka-porast-kriminala-srbi-drze-visoko-mesto-na-top-listi-saznajte-koje/>

18 Татјана Симић, Вукашин Живковић, „Европска Унија и Сиријски грађански рат-одговор на тероризам у контексту мигрантске кризе“, *Годишњак факултета безбедности*, Факултет безбедности, Београд, 2016, стр. 429.

19 <http://net.hr/danas/svijet/europski-parlament-vecinu-teroristickih-napada-u-europi-pocinili-su-domaci-teroristi/>, (21.02.2017).

Савић, који износи чињеницу да хуман однос Републике Србије према мигрантима представља „глас који се далеко чује“, те да је та чињеница умањила потенцијалну опасност од исламистичког деловања на територији Републике Србије.²⁰

Још један значајан сегмент „добрих гласова“ који прате Републику Србију, свакако је и присуство наслеђа и репутације још из доба Несврстаних, управо у државама и међу народима трећих земаља из којих мигранти углавном и пристижу. Али, зашто мигранти за своје коначно одредиште бирају баш земље Европске уније, у сасвим малом делу и Србију, а не, рецимо, њима по свему сродне и блиске суседне земље (блиске географски, по култури, вери, социјалном и друштвеном карактеру) попут Јордана, Саудијске Арабије, или земаља Залива - остаје питање на које у овом тренутку нема право видљивог одговора, осим, можда, мање или више основаних претпоставки. Можда се одговор налази у оквиру концепта који глобализација управо представља²¹.

„Оправдање“ заговорника пријема миграната да је прилив миграната прилика да се допуни недостајућа радна снага, није утемељено на чврстим основама. Пре свега због чињенице да је у годинама непосредно пред почетак мигрантске кризе - са Запада Европе враћен велики број грађана у Источну Европу, и то из земаља чланица ЕУ. Враћани су у континентима. И уз озбиљне тензије између „пошиљаоца“ (Румунија, Бугарска, али и све друге) и држава пријема (Француска, Немачка). Слично се догодило и са Србијом и са оним делом наших грађана који потичу или долазе са Космета. Чак и данас Немачка и Француска коче пријем Бугарске и Румуније у зону познатију као „Шенген“²², чиме се онемогућава несметан проток радне снаге са Истока ка Западу Европе.

Очигледно је да се радници и грађани са (југо)истока Европе, не уклапају у пројекат који последњих година доминира геополитичком сценом Европе. Одређени аутори чак износе своја страховања да мигрирање овог типа и овог формата може представљати претњу како народима и владама земаља из којих мигранти потичу, тако и за оне у које долазе, те да те миграције могу изазвати и ратни сукоб између две земље. Такође, истичу и да се грађански рат и рат између две земље

20 <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html%3A577169-Drzava-budno-prati-migrante> (17.11.2015).

21 Већ је истакнуто да глобализација представља јефтину опцију владања светом, али и чињеницу да су жртве глобализације и саме земље непосредни савезници и извршиоци задатака пројектованих у водећем центру моћи. У оквиру тога, није незамисливо и да су сви лидери у табору водећег центра моћи - и сами продукт његовог деловања. Немачка је земља која се већ седам деценија налази под непосредном окупацијом САД, и као таква, под њеним изузетно свестраним и доминантним утицајем. Циљано одвајање националних лидера од народа којима припадају и њихово деловање супротно националном интересу, нису новост и није нешто што досад нисмо виђали на политичкој сцени света. У том светлу можда се могу посматрати и наведене одлуке немачке канцеларке Ангеле Меркел.

22 <https://www.dw.com/sr/%C5%9Cengen-ostaje-zatvoreni-klub/a-42691692>, (22.02.2018).

(земље порекла миграција и земље првог пријема) може претворити и у шири међународни сукоб, све до нивоа тоталног рата између већег броја земаља.²³

Мада постојећа мигрантска криза и по свом обиму и по свом карактеру (психолошки, верски, економски, политички и социјални профил) заиста представља изузетан безбедносни проблем, ипак, тешко да се може очекивати једна оваква **ланчана реакција**, коју као могућу предвиђају одређени аутори, а која би за резултат имала шири међународни оружани сукоб. То са друге стране не значи да до одређене врсте **локалног** сукоба (рецимо, између две суседне земље на транзитној рути), макар краткотрајног и у мањем обиму није немогуће доћи.

Тако и Драган Симеуновић даје пример могућег ширег сукоба кроз изјаву немачке канцеларке Ангеле Меркел, „да би затварање границе Немачке за прихват миграната могло испровоцирати међудржавни конфликт, превасходно на простору Југоисточне Европе“.²⁴ За овакву изјаву се пре може рећи да је одаслата **домаћој** (немачкој) јавности, и то у ситуацији драстичног губитка политичке подршке, него да је садржајно основана.

Разлози за немогућност једног ширег међународног ратног сукоба бројни су, почев од тога да, иако се избегличка криза прелива и у друге земље, мора се имати у виду да они (мигранти) не представљају војску у класичном смислу те речи, нити имају било какве капацитете којима би у пуној мери могли нарушити интегритет земаља кроз које пролазе или у које долазе. Друго, геополитичка констатација у свету јесте таква да она у потпуности онемогућава шири међународни ратни сукоб чији би узрок била мигрантска криза, тим пре што се све кључне земље света (водеће светске силе), макар и формално, налазе на „истој страни“. Ово су само два од читавог низа разлога који стоје на путу „ланчане реакције“, у смислу узроковања ширег међународног ратног сукоба, због и око миграната.

Иако су могућности за развој једног оваквог сукоба више него минималне, ипак постоји читав **низ других**, мањих, али конзистентних настојања и опасности којима је изложена европска заједница. Заједнички садржалац им је безбедносна опасност и неизвесност коју са собом доносе, представљајући фактор дугорочне нестабилности за читав европски простор.

4. ЗАКЉУЧАК

Одговор Европе на избијање мигрантске кризе и потреба за њеним конт-

²³ Драган Радишић, Милош Пејић, Ениса Бекто, „Мигрантска криза и нови изазови безбедности“, У зборнику: *Ризици и безбједносне пријетње*, (приредио: Брацо Ковачевић) Бања Лука, 2015.

²⁴ Рад који је настао у оквиру научно-истраживачког пројекта презентираниог на научном скупу „Ирегуларне миграције“, одржаног децембра 2015. године у Вршцу.

ролисањем и управљањем у делу који остварује рефлексije према Европи, били су и недовољни и по свему неадекватни. Изненађује колико државна руководства европских земаља и њихове безбедносне структуре нису биле приправне за мигрантску кризу овог обима, а чије је настајање било видљиво и „голим оком“. Наиме, од почетка грађанског рата у Сирији и првих наговештавајућих „уплива“ миграната на европски континент, па до појаве колосалног мигрантског таласа, протекло је више од три године. Кратковид приступ ЕУ у виду безрезервне подршке приступу САД у „решавање“ сиријске кризе, створио је претпоставке за дуготрајно и развојно одвијање грађанског рата, а самим тим и за непрекидност нападања мигрантске кризе и њеног квантитета. Нажалост, Сирија (и њене избеглице) није једини проблем са којим ће се у сасвим извесној и сасвим блиској перспективи и даље суочавати европски континент. Јер, не само да се не назире крај проблему у Сирији, већ се стварају нове претпоставке за његово структурно усложњавање.

Без обзира на готово извештан крај Исламске државе, преостају тежње и непремостиве супротстављености између значајних муслиманских фракција, сунита и шиита, присталица и противника Асада, али, чини се и као највећи (сиријски) - проблем Курда и њихове државотворности, те опречне позиције које по овом питању заузимају Турска, са једне и САД са друге. Надаље, **излазак** САД из међународног нуклеарног споразума са Ираном имплицира да (америчка) ратна опција „решавања“ проблема на терену (целокупан простор Блиског истока) добија све више на значају, те да је и све изгледнија. Повучени потези САД коинцидирају са два упадљива дешавања: драстичним повећањем америчког и израелског војног пограничног присуства (како у сиријском акваторију, тако и непосредно уз границу сиријске државне територије), те директним војним ангажовањем у сиријском ратном сукобу, у виду активних дејстава по иранским трупама унутар сиријске територије, али и по значајно повећаном војном присуству САД у Персијском заливу. У свом настојању да анулира савремену „**путинизацију**“ некада униполарног света, САД не бирају средства. Уцене, санкције, ликвидације, оружане интервенције, све је на столу и све је у игри. Сва „пролећа“ која су се десила у арапском свету (осим у једном, и то неуспелом случају, Бахреину), одвијала су се у земљама некадашњим блиски пријатељима и савезницима СССР, односно, данашње Русије. Русија полако, али сасвим изгледно обнавља стара пријатељства, **пресецајући**, односно, половећи на тај начин линију утицаја и координације САД и њихових блискоисточних савезника. Све ова чињенице Европу, прецизније, ЕУ, поставља у положај да ће она, по својој прилици, изнова представљати тзв. колатералну штету. Да ли и случајну? Бројна животна начела и друштвени односи која са собом доносе мигранти у драстичној су, па и у драматичној супротности са начелима друштвеног живота европских народа, али и са бројним законима који не-

подељено владају (правне норме) у свим земљама Европе (пример полигамије, бурки, као и бројни други). Одговоре на питања и дилему - које су заправо границе и перспектива могућег и где се досеже та немогућност неограниченог прилива миграната, Европа ће морати што пре да пружи, а управо ти одговори ће бити од суштинског значаја за очување безбедности европских нација.

Јер, угрожавање безбедности не представља само постављање бомбе, већ угрожавање безбедности представља и изнуђена промена националне структуре једне друштвене и националне заједнице, односно националне државе.

А по свим међународним признатим правним актима, свака држава има и право и обавезу да врши очување и штити непромењивост своје националне структуре.

ЛИТЕРАТУРА

Иваниш Жељко, Субошић Дане, *Безбедносно преговарање*, Филип Вишњић, Београд, 2006.

Кековић Зоран, Кешетовић Желимир, *Кризни менаџмент и превенција кризе*, Филип Вишњић, Београд, 2006.

Килибарда Зоран, Младеновић Мирослав, Ајзенхамер Владимир, *Геополитичке перспективе савременог света*, ФБ, Београд, 2014.

Липовац Милан, Ђурић Слађана, „Мигрантска криза у ЕУ и Западнобалканска рута“, *Годишњак факултета безбедности*, У Б факултет безбедности, Београд, 2015.

Месић Милан, „Глобализација миграције“, *Глобализација нове државе и нови мигранти*, Филозофски факултет свеучилишта у Загребу, 2002.

Младеновић Мирослав, Иваниш Жељко, Јефтић Зоран, *Политички систем у савременој међународној заједници*, ФБ Београд, 2016.

Радишић Драган, Пејић Милош, Бекто Ениса, „Мигрантска криза и нови изазови безбедности“, У зборнику: *Ризици и безбједносне пријетње* (приредио: Брацо Ковачевић), Бања Лука, 2015.

Симеуновић Драган, *Нација и глобализација*, ИП „Просвета“, Београд, 2014.

Стојановић Станислав, „Глобализација и повратак историје“, *Годишњак Факултета безбедности*, 2015.

Стојановић Станислав, Мандић Горан, *Међународни проблеми – International Problems*, Vol.LXVIII No. 2-3, 2016.

Алан Collins, *Contemporary Security Studies*, New York: Oxford University Press, 2007.

Dunne Tim, „The Spectre of Globalization“, *Indiana Journal of Global Legal Studies*, 1999.

Извори са Интернета

<http://www.rtvbn.com/381116/Fronteks-U-Evropu-legalno-uslo-milion-ile-galno-dva-miliona-migranata>, 08.04.2016.

<http://net.hr/danas/svijet/europski-parlament-vecinu-teroristic-kih-napada-u-eu-ropi-pocinili-su-domaci-teroristi>, 21.02.2017.

<http://www.pravda.rs/lat/2017/05/20/nemacka-porast-kriminala-srbi-drze-vi-soko-mesto-na-top-listi-saznajte-koje/>

<http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html%3A577169-Drzava-budno-prati-migrante>, 17.11.2015.

<https://www.dw.com/sr/sengen-ostaje-zatvoreni-klub/a-42691692>, 22.02.2018.

*Goran Panić*²⁵

MIGRANT CRISIS - SECURITY CHALLENGE OR POLITICS OF CHALLENGES

Abstract

This paper deals with the characteristics, the definition (in terms of determining the concept, causes, forms and types, the peculiarities of the actualization), as well as the consequences of the migrant crisis as a multiple security threat, both in terms of European security and the security of the Republic of Serbia. The paper also gives a brief overview primarily on the type of crisis situations that, by their emergence and escalation, represent the basic precondition for the production of migrant crises. Particular attention is focused on globalization and global political trends, since it is one of the most important causes of the emergence and development of the aforementioned crisis events, which are the cornerstone of any forced migratory movement around the globe. Within this, part of the paper discusses the lapses and acting of united and collective European, as well as individual national institutions in charge of the protection of collective and national sovereignty. The European extemporization in terms of the coming colossal migrant wave in an extremely short period of time has caused a sharp increase in all security challenges, and this fact represents the second dominant segment of this research paper.

At the very end of the paper, issues arise concerning further flow, development and resolution of existing and emerging migrant crises. It stresses that Europe must find an effective response to current and future challenges of this kind, if it wants to preserve its own security, as well as the safety of those who would find their final refuge in it.

Key words: migrant crisis, concept and differences, multiplicity, globalization, civil war, security challenges, the EU.

²⁵ Goran Panić, Political scientist for diplomacy and security

Станко Дебељаковић

Центар за међународне односе и културну сарадњу, Београд

АНДРИЋЕВА ГЕОПОЛИТИЧКА МИСАО У КЊИЖЕВНОМ ДЕЛУ

Сажетак

Аутор у раду, анализирајући Андрићева књижевна дела, записе и дипломатско искуство, указује на Андрићева геополитичка промишљања. Феноменолошки и мултидисциплинарно, ова анализа користи обрађене аспекте тумачења Андрићевог књижевног дела и политичке мисли, настојећи да их стави у контекст аспекта шире науке о међународним односима, геополитичких и културолошких кретања. У уводном делу циљ рада је указивање на значај тумачења писаних дела чији су аутори обављали дужности од јавног значаја. У другом делу говоримо о Андрићевој свести о „неједнакој количини моћи“ као обележју геополитичких односа између субјеката међународног права, као и путевима којима државе мање или средње величине могу доћи до заштите сопствених интереса. Трећи део посвећен је цивилизацијским специфичностима простора на којима живимо и Андрићевој тежњи да се оне помире. Четврти део указује на потентност Андрићевог виђења Западног Балкана као сопствене средине, који би уз све културолошке, верске и политичке разлике могао да постане значајнији геополитички фактор.

Кључне речи: Андрић, геополитика, књижевност, дипломатија, Балкан

1. УВОД

У којој мери писана реч утиче на методологију обављања јавних функција у држави, поготово ако као релеванту чињеницу узмемо број владара, државника и дипломата који су се бавили књижевним радом? Чак и они који се нису бавили књижевношћу у ужем смислу, писали су белешке и остављали писане трагове, да би се будућа поколења једноставније оријентисала у времену и простору. Менталитетски и културолошки склоп има важну улогу у заштити и унапређењу државних интереса, како на унутрашњем, тако и на међународном плану. То видимо и

са становишта емоција. Емоције колектива, које су везане за перцепције прошлости, умногоме су битне одреднице схватања садашњости и планирања будућности.¹ Менталитетски и културолошки склоп народа се не мења лако, и поред чињенице да глобализација у значајној мери обликује образац понашања већине светских држава. Читајући Андрићева дела, може се уочити несвакидашња способност разумевања човека са ових простора. Пренесено у данашње оквире, можемо видети ликове из Андрићевих дела и сукобе цивилизација, у њима и између њих. Наиме, анализом поменутих дела, могуће је доћи до прецизнијег политичког и геополитичког проучавања простора на којима живимо.

Без обзира да ли посматрамо глобалну расподелу моћи кроз униполарну или биполарну призму (а јављају се аутори који сматрају да је данас свет у фази успостављања мултиполарности²), однос малих држава према тим кретањима и изградња маневарског простора за очување њихове суверености, уско су везани за феноменолошко разумевање поменутих процеса.

Из претходно наведених разлога, од предсудног је значаја обрађивати искуства и тумачити размишљања која су значајни људи са ових простора имали при доношењу одлука, како у мирним, тако и у кризним временима. Затим, у складу са данашњим потребама и претпоставкама будућих кретања, искористити резултате оваквих и сличних истраживања у ефикаснијем вођењу свеукупне политике Републике Србије.

„Они који управљају земљама и судбинама народа требало би да обратe пажњу на развитак и правац свих уметности а нарочито књижевности која је, природно, од свих уметности најближа животу и развијању земље и друштва“.³

Значај Андрићеве геополитичке мисли у оквиру овог рада истражићемо мултидисциплинарно. Овај рад ће користити већ обрађене аспекте тумачења Андрићевог књижевног дела и политичке мисли, настојећи да их стави у контекст аспекта шире науке о међународним односима, геополитичких и културолошких кретања. Проблематику Андрићеве геополитичке мисли у књижевном делу, која је недовољно истражена, размотрићемо кроз две носеће тезе које прожимају читав Андрићев опус:

1. Свест о неједнакој количини моћи
2. Мост и раскрсница између Истока и Запада

1 О теми емоција колективитета спрам схватања прошлости, садашњости и будућности више у: Доминик Мојси, *Геополитика емоција*, Клио, Београд, 2012.

2 О теми успостављања мултиполарности више у: Душан Пророковић, *Ера Мултиполарности*, Службени гласник, Београд, 2018.

3 Иво Андрић, *Свеске*, Просвета, Београд, 1982, стр. 11.

Андрићеву Свест о неједнакој количини моћи сагледаћемо кроз његово „интегрално југословенство“⁴ за које се залагао, и то на практичан начин, од када његово биће од естетског пребацује тежиште на политичко.⁵ За Андрића је карактеристично да је његова дипломатска каријера ишла узлазном путањом од 1919. па све до 1941. године. У његовим делима приметимо подвојеност условљену цивилизацијским сукобима који су били карактеристични за Босну тог времена, спремност да ове просторе посматра хомогено и да их професионално, као дипломата, у разним европским градовима, у којима је службовао, штити.

Трагање за разумевањем сопственог идентита код Андрића уочавамо у његовој раној младости. Босна у којој је рођен и у којој проводи своје младалачке године и данас се може посматрати као место сукоба и спајања између Истока и Запада, као географски простор у којем је тешко имати и осећати сопствени идентитет. Разумети Андрића није лак задатак. Данас је вредност његових дела, поготово ако их посматрамо у геополитичким оквирима, у времену великих миграционих померања, од великог значаја. Андрић је у бити одувек био и треба да остане „На Дрини ћуприја“, односно мост и раскрсница између Истока и Запада.⁶

2. СВЕСТ О НЕЈЕДНАКОЈ КОЛИЧИНИ МОЋИ

Анализирајући Андрићева дела, долазимо до његове припадности српској књижевној мисли која је, у његовом случају, била уско повезана са политичким концептом унитарног (интегралног) Југословенства, за који се борила и Млада Босна којој је Андрић припадао.⁷

Андрић од краја Великог рата живи у Београду. Започиње своју каријеру као књижевник и као дипломата. Објављује *Ex Ponto* и почиње да ради као чиновник у Министарству вера. Подвојеност коју је осећао, а о којој смо говорили у уводу рада, манифестује се и на рецепцију Андрића у Србији. Александар Јерков је, говорећи за емисију која се емитовала на Радио Телевизији Србије⁸, изнео тезу да су Андрића често у Србији оловљавали „одвратним“ надимком „Фра Иво“,

4 Горана Раичевић, „Милош Црњански и Иво Андрић: Прича о једном пријатељству“, *Свеске Задужбине Иве Андрића бр. 32* (Жанета Ђукић Перишић и др), Задужбина Иве Андрића, Београд, 2015, стр. 301.

5 Исто, стр. 301.

6 Радмила Ј. Горуп, „Границе и премошћавање: превазилажење подвојеног идентите у прози Иве Андрића“, *Свеске Задужбине Иве Андрића бр. 32* (Жанета Ђукић Перишић и др), *Задужбина Иве Андрића*, Београд, 2015. стр. 108.

7 Филип Војиновић, *Политичке идеје Младе Босне*, Филип Вишњић, Београд, 2015, стр. 68.

8 Драгана Игњић, „Андрић у бошњачкој махали“, *РТС (Око магацин)*, 19.01.2107, Интернет: <https://www.youtube.com/watch?v=0HppBU7muVc&t=1313s>, 21/10/2018.

који је узрок и показатељ да у извесним круговима није на прави начин схваћена судбина католичких Срба, Андрићево разумевање целине Југословенства и у коначници величина Андрићевог дела, у коме се он виноу „до Његоша, Косова и Метохије, Боре Станковића, Петра Кочића и лепоте наше народне поезије.“⁹. Андрићеве почетне позиције, позиције сиромаштва, одрастање у Босни, робовање за време Великог рата, као и израстање у врсног књижевника и дипломату, утицале су на креирање политичког бића у Андрићу. Теза о којој говоримо, да је Андрић био свестан неједнаке количине моћи између малих држава и великих сила, везана је за његов концепт антиколонијализма. Цео његов живот је прожет антиколонијалном борбом. Како је то Владимир Пишталo напоменуо: „Јесу можда паметни телефони калифорнијски, али су очи наше“.

Антиколонијализам код Андрића није пука борба за сопствену посебност. Он се уздиже као општи појам слободе и једне урођене равноправности, која је у рангу основних људских права и потреба. Он ту посебност истиче у већини писаних дела, било да су она књижевног, научног или дипломатског карактера. Андрић је сматрао да имамо права на сопствену културолошку и политичку аутентичност и дужност да, као такви, допринесемо развоју свеукупног човечанства. Управо то, 1961. године Андрић недвосмислено напомиње у говору који је казивао на церемонији поводом доделе Нобелове награде.¹⁰

На први поглед, свест о неједнакој количини моћи и антиколонијализам нису међусобно условљени, али ако посматрамо простор Западног Балкана, ми можемо видети, што и Андрић у коначници примећује, једини начин опстанка и развијања свих нас: верска и национална толеранција, антиколонијализам посматран као начин да се цене сопствене посебности и свест да јужнословенски народи морају бити јединствени геополитички оквир. Андрић у својој докторској дисертацији пише „да је ситуација у Босни била утолико тежа што је у земљи беснела страшна верска борба“¹¹. Андрић је био борац за уједињење Јужних Словена. Израстајући у великог књижевника и интелектуалца, он никада није заборавио да су

9 Исто

10 Моја домовина је заиста „мала земља међу световима“, како је рако један наш писац, и то је земља која у брзим етапама, по цену великих жртава и изузетних напора, настоји да на свим подручјима, па и на културном, надокнади оно што јој је необично бурна и тешка прошлост ускратила. Својим признањем ви сте бацили снап светлости на књижевност те земље и тако привукли пажњу света на њене културне напоре, и то управо у време кад је наша књижевност низом нових имена и оригиналних дела почела да продире у свет, у оправданој тежњи да светској књижевности и она да свој одговарајући прилог. Biljana Đorđević Mironja, „Stokholmska staza Ive Andrića“, Zadužbina Ive Andrića, Интернет: <http://www.ivoandric.org.rs/latinica/nobelova-nagrada/110-nobelova-nagrada,30/11/2018>

11 Иво Андрић, „Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине“, Политика, Београд, 2017, стр. 15.

на свету границе променљиве, и да је простор на којем живимо још увек раздвојен утицајем сила и цивилизација које поседују већу моћ од земаља и народа за које се он борио. Ово видимо као једну од носећих тема у његовим делима: „Основна тема његових прича јесте разоткривање те линије раздвајања и покушај премошћавања трауме коју је узроковало империјално наслеђе“.¹²

Оно што краси Андрићев опус и што се може приметити приликом читања његових дела јесте **свест о неједнакој количини моћи**. И то треба да буде наш први оријентир за даљу изградњу промишљања. Андрић почиње своје прво дело на следећи начин:

„Је ли Вам се икада догодило да, бачени из колосјека, речете свакидашњици: збогом и да се винете, ношени страшним вихором, запрепаштени као онај коме се тло измиче? Је ли вам се догодило да вам узму све – а шта се човјеку не може узети? – и да вам на душу положи тешку одурну руку и да вам узму радост и ведрину слободна духа; и саму срчаност, која остаје као последњи очајни дар судбине, да вам узму и да учине од вас нијемо презаво ропче?“¹³

Претходни цитат је настао у тамници која је у огромној мери утицала на Андрићев интелектуални развој. Његова дотадашња површина схватања претварају се у почетак неумољивог сазревања које ће му дати прилику да постане јака политичка личност.¹⁴

„На борбе свијета ја сам гледао као што се са ведре висина гледа на магле које сенадвијају по долинама“.¹⁵

Две су важне ствари које су Андрића, гледајући кроз призму коју смо поставили, у младости красиле: прва, свест о важности улагања у сопствено образовање, које не сме служити за титуларизацију сопствене личности, већ за прилику да се допринесе, на првом месту, сопственом завичају, па онда и шире. Друга, суровост света и поретка у коме се живи, и да се за слободу, пре свега малих народа, мора платити велика жртва. Наиме, да се оградимо, Андрић није видео страдања и рат као једини пут освајања слободе. Он слободу види превасходно у духовној и интелектуалној ширини, толерантној побуни, хармонизацији сопственог и

12 Радмила Ј. Горуп, „Границе и премошћавање: превазилажење подвојеног идентите у прози Иве Андрића“, *Свеске Задужбине Иве Андрића бр. 32* (Жанета Ђукић Перишић и др), Задужбина Иве Андрића, Београд, 2015, стр. 107.

13 Иво Андрић, *Поезија*, Каирос, Нови Сад, 1998, стр. 7.

14 Исто, стр. 225.

15 Исто, стр. 8.

друштвеног бића са светом и проналажењу средњег пута у неравномерној расподели геополитичких снага.

Начин на који Андрић доживљава политичке појаве и идеолошке таласе, за почетак, можемо видети у записима које је он водио за време дипломатског службовања у Риму у периоду од 1922 – 1926. године. Након борбе за уједињење, робовања за време Великог рата, и стварања Краљевине Југославије, његов поглед на свет све више добија „сивило“, али не сивило које можемо класификовати као метафору која се користи при поетичном изражавању, већ начин да се све појаве, а поготово оне које имају политичку позадину, морају сагледавати двострано; нити бело, нити црно. Тако Андрић, из пера чиновника, записује о фашизму следеће: „Изван Италије постоји данас, нарочито у широким слојевима, једно раширено и упроштено мишљење о фашизму, о силама које га крећу и циљевима за којима иде. Као у све догађаје и покрете у њега свако уноси своје тежње и своје осећаје. За једне, то је свирепа реакција и слепи терор плаћених банди у служби капитализма и милитаризма. За друге, то је величанствени револт националне свести и просвећених класа проти безумном црвеном терору заведених маса и московских агитатора. Наравно да је фашизам и једно и друго – по мало, али он је уз то плод многих и разнородних утицаја који се потпуно измичу калупима и девизама широким маса које су склоне генералисању“.¹⁶

Овакав начин гледања на свет око себе, поготово на политичка питања, можемо наћи у осталим његовим делима: „Нема нарочито добрих ни рђавих влада и држава. Али зато постоје владе и државе које се, да би се одржале, или да би постигле своје циљеве, служе оном што је ниже и горе у човеку, и друге које у исту сврху апелују на оно што је више и боље, што још не значи највише и најбоље. У томе треба тражити критери, и по томе треба просуђивати њихове изгледе за будућност“.¹⁷

На развој Андрићевих дипломатских способности, и његове политичке личности, утицало је обављање дужности у форми представника Краљевине Југославије при сталној мисији Друштва народа у Женеви. Он је учествовао током три године, од 1930. до 1933. на два редовна заседања, као и на једном ванредном заседању које је било сазвано од стране Кине због агресије Јапана. Уз то, додајмо чињеницу да је заједно са Стојадиновићем успео веома дуго да Југославију држи неутралну између Осовине и „земаља западне демократије“. Андрић се у периоду од 1939. до 1941. године нашао у положају специфичном за једног књижевника: књижевник, који се као дипломата у поменутом периоду налази у епицентру светске политике. Др Ханс Фридрих Блунк тада пише извештај о вечери са Андрићем и бележи његов одговор на примедбу коју му је изнео, а која се тиче редакције новина са седиштем у Краљевини Југославији која је препуна Јевреја: „Андрић је

¹⁶ Иво Андрић, *Политички списи, рађање фашизма*, Филип Вишњић, Београд, 2009, стр. 13.

¹⁷ Иво Андрић, *Знакови поред пута*, Свјетлост, Сарајево, 1986, стр. 45.

рекао да није нарочито тешко да се ту утиче, а да се притом не оштети лист који има толике историјске заслуге“. Андрић је нашао мудро решење; он се са својим саговорником наизглед слагао, док је истовремено бранио новине.¹⁸

Напоменућемо да Андрић никада није након 1941. године крочио на Немачку територију. Бранећи новине, а да не наљути своје домаћине, успео је да покаже изузетну дипломатску вештину.

На крају овог писма наводи се да је Андрић питао Блунка: „Андрић је још поменуо да су купалишта услед изостанка чешких и пољских, а пре свега немачких гостију, доспела у невољу. Да ли би деца из Немачке могла да се тамо смештају?“¹⁹

Андрићева свест о јачини тадашње Немачке у поређењу са Краљевином Југославијом послужила је да се пронађе пут достојанства, али да се не изазову штетне последице по државу коју представља. Његова свест о неједнакој количини моћи никада није била усмерена ка поразу или указивању да смо као међународноправни субјект мање вредни, већ шире гледано, ка изналажењу путева, најчешће дипломатских, да се наша специфичност и неопходна комплексност истакну као предност.

3. МОСТ И РАСКРСНИЦА ИЗМЕЂУ ИСТОКА И ЗАПАДА

Након свести о неједнакој количини моћи, о којој смо говорили у првом делу рада, коју смо дефинисали као једну од основних теза у геополитичком контексту Андрићевих дела, долазимо до другог оријентира који можемо дефинисати као Андрићево убеђење да је наше друштво предодређено да се позиционира као **мост између Истока и Запада**. Осврнућемо се на Травничку хронику и разговор између два Андрићева књижевна лика. Запис који се налази у Травничкој хроници окарактерисан је као инпрегнирани исказ у којем је дефинисана трагедија овог света... Трагедија или предност, како год желимо да то да схватимо.²⁰

„Нико не зна шта значи родити се и живети на ивици између два света, познавати и разумевати један и други, а не моћи учинити ништа да се они објасне међу собом и зближе, волети и мрзети и један и други, колебати се и поводити целога века, бити код два завичаја без иједнога, бити свуда код куће и остати заувек странац; укратко: живети разапет, али као жртва и мучитељ у исто време“.²¹

18 Михаел Мартенс „Иво Андрић у огледалу немачког документа из 1939. године“, *Свеске задужбине Ива Андрића бр. 32*, (Жанета Ђукић Перишић и др), Задужбина Иве Андрића, Београд, 2015, стр. 246. 19 Исто, стр. 246.

20 Владимир Костић, *Говор о Андрићу и његовим делима у емисији Читамо Андрића*, Интернет: <https://www.youtube.com/watch?v=g3QYK4eOM0U>, 27/10/2018.

21 Иво Андрић, *Романи: Травничка хроника*, Лагуна, Београд, 2018, стр. 95.

Андрића је пратио симбол моста.²² Мост је био један од примарних мотива његовог стваралаштва. Симбол моста није пуко књижевно средство у Андрићевим делима, већ виђење достојанственог живота на овим просторима.²³ Комплексност његове личности, условљена његовим одрастањем у Босни, дала му је могућност да боље разуме живот на овим просторима и да, било кроз негацију, било кроз позитивне примере, понуди начин за достојанственији и срећнији живот²⁴:

„Да, то су муке које муче људи хришћани са Леванта и које ви, припадници хришћанског Запада, не можете никада потпуно разумети, исто као што их још мање могу разумети Турци. После јела треба остати стојећке. То је судбина левантинског човека, јер он је *roussiere humaine*, људска прашина, што мучно промиче између Истока и Запада, не припадајући ни једном а бијена од оба. То су људи који знају много језика, али ниједан није њихов, који познају две вере, али ни у једној нису тврди. То су жртве фаталне људске подвојености на хришћане и нехришћане; вечити тумачи и посредници, а који у себи носе толико не јасности и недоречености; добри зналци Истока и Запада и њихових обичаја и веровања, али пођеднако презрени и сумњиви једној и другој страни. На њих се могу применити речи које је пре шест векова написао велики Целаледин, Целаледин Руми: »Јер самог себе не могу да познам. Нити сам хришћанин, ни Јеврејин, ни Парс, ни муслиман. Нит сам са Истока ни са Запада, ни са копна ни са мора.« То су они. То је једно мало, издвојено човечанство које грца под двоструким Источним грехом, и које треба још једном да буде спасено и откупљено а нико не види како ни од кога. То су људи са границе, духовне и физичке, са црне и крваве линије која је услед неког тешког и апсурдног неспоразума потегнута између људи, божјих створења, између којих не треба и не сме да буде границе. То је она ивица између мора и копна, осуђена на вечити покрет и немир. То је трећи свет у који се слегло све проклетство услед подељености земље на два света“.²⁵

Писмо из 1920. у јавности се неретко узима као доказ Андрићеве мржње

22 Иво Андрић, „Мостови“, *Политика*, (при пут објављено: *Политика*, 06.01.1933.), 05.01.2012, Интернет: <http://www.politika.rs/sr/clanak/371486/Mostovi>, 5/12/2018.

23 Радмила Ј. Горуп, „Границе и премошћавање: превазилажење подвојеног идентите у прози Иве Андрића“, *Свеске Задужбине Иве Андрића бр. 32* (приредили: Жанета Ђукић Перишић и др), Задужбина Иве Андрића, Београд, 2015, стр. 107.

24 Исто, стр. 107.

25 Иво Андрић, *Романи: Травничка хроника*, Лагуна, Београд, 2018, стр. 95-96.

према муслиманима, а у контексту тога да је Андрић видео Босну као простор који је предодређен за крв и сукобе. Међутим, познајући чињеницу да је Иво Андрић целокупни новчани износ Нобелове награде донирао за изградњу библиотека у слабије развијеним крајевима Босне и Херцеговине, довољан је доказ да се поменута теза побије и оспори.

„Ко у Сарајеву проводи ноћ будан у кревету, тај може да чује гласове сарајевске ноћи. Тешко и сигурно избија сат на католичкој катедрали: два после поноћи. Прође више од једног минута (тачно седамдесет и пет секунди, бројао сам) и тек тада се јави нешто слабијим али продорним звуком сат са православне цркве, и он искуцава своја два сата после поноћи. Мало за њим искуца промуклим, далеким гласом сахат-кула код Бегове-џамије, и то искуца једанаест сати, аветињских турских сати, по чудном рачунању далеких, туђих крајева света! Јевреји немају свога сата који искуцава, али бог једини зна колико је сада сати код њих, колико по сефардском а колико по ешкенаском рачунању. Тако и ноћу, док све спава, у бројању пустих сати глувог доба бди разлика која дели ове поспале људе који се будни радују и жалосте, госте и посте према четири разна, међу собом завађена календара, и све своје жеље и молитве шаљу једном небу на четири разна црквена језика. А та разлика је, некад видљиво и отворено, некад невидљиво и подмукло, увек слична мржњи, често потпуно истоветна са њом“.²⁶

Следећи цитат из његовог, по многима, најзначајнијег књижевног дела „На Дрини ћуприја“, употпуниће и разјасниће постављену тезу. Владимир Пишталo у свом роману²⁷ говори да је Андрић имао чист, храбар и потпун однос према Србима, Хрватима, Муслиманима и Јеврејима. Пишталo верује да је Иво Андрић био исток запада и запад истока. Да је био босански синкретизам. Да је био нежељени мост:

„Деца која дуж те камените обале, за летњих дана, по вас дан лове ситну рибу, знају да су то трагови давних времена и старих ратника. Тада су на земљи живели велики јунаци, камен је још био незрео и мек као земља, а коњи су били, као и јунаци, циновског раста. Само, за српску децу то су трагови Шарчевих копита, остали још

²⁶ Иво Андрић, „Писмо из 1920“, *Задужбина Иве Андрића*, Интернет: <http://www.ivoandric.org.rs/>, <http://www.ivoandric.org.rs>, 28/10/2018.

²⁷ Владимир Пишталo, *Сунце овог дана*, Агора, Нови Сад, 2017, стр 84-99.

од онда кад је Краљевић Марко тамновао горе у Старом граду па побегао из њега, спустио се низ брдо и прескочио Дрину, на којој тада није било ћуприје. А турска деца знају да то није био Краљевић Марко нит' је могао бити (јер откуд влаху и копилану таква сила и такав коњ!), него Ђерзелез Алија, на својој крилатој бедевизи, који је као што је познато презирао скеле и скелесије и прескакао реке као поточиће. Они се о томе и не препиру, толико су и једни и други убеђени у тачност свога веровања. И нема примера да је икад ико успео да кога разувери или да је ко променио своје мишљење²⁸.

Његова реакција на један део Хрвата²⁹ који су говорили против уједињења, или прерано дебатовали о републици или монархији, доказ је да је тако размишљао у политичком смислу.

Међутим, поред чињенице да је Андрић добио највеће светско признање за разумевање живота и смрти, постоје кругови који се јављају, у највећој мери шездесетих и седамдесетих година 20. века, који оспоравају Андрићево „унитарно југословенство“, који га називају националистом, човеком који је био дволичан, писцем који је писао ангажовано против Муслимана или Хрвата.³⁰ Нема сумње да када говоримо о тим нападима, ми суштински говоримо о рушењу мостова које су, не само Андрић, већ и многи други интелектуалци са ових простора градили.

28 Иво Андрић, *Романи: На Дрини ћуприја*, Лагуна, Београд, 2018, стр. 326.

29 „И сад док се с муком полагају темељи храму наше слободе, они су стали да се препиру: какав ће облик имати златна јабука на врх куполе. Док удовице оних који су погинули за наше уједињење још ни црнину нису скинуле, они обесвећују жртве и угрожавају њихов плод. – Зар су српски војници, који су још јучер на Сави и Дунаву умирали, мисли да ли умиру за монархију или републику? Зар сиротиња по Босни, Истри и Далмацији, која издишући чека да јој се што прије донесе хљеба и слободе, мисли да ли ће јој то донети република или монархија? Зар се капиталистичко-империјалистичка Италија, која посеже за нашим територијем, брине да ли ће окрњити републику или монархију? Зар је Народно вијеће, коме су пуне руке посла а мало помоћи, набацило питање: република или монархија? Не, то питање су у најнезгоднији час набацили сити и објесни беспослењаци, бивши ексклузивисти и скоројевићи унитарске мисли. Већ то да је то питање данас набачено и с толико страсти прихваћено, нездрав је појав, па и од те суровости и сљепоће ми бисмо окренули главу и – пошли даље за својим послом. Али, болесна засуканост, у ропству и неслози израђена метода мишљења извјесних људи није застала код тог нелијепог посла. Њима није доста да су некорисни, хтјели би да буду и шткодљиви. Они су пошли да – у овај час! – испитују чврстоћу веза између наших племена или да траже гаранције (!!) да Хрвати у Југославији не буду „запостављени“. Стали су да глођу и мрсе те везе, да дижу нешто што је давно пребољено и заборављено. Они су ставили у сумњу питање нашега јединства“, у: Иво Андрић, „Незвани нека шуте“, *Макроекономија*, (објављено први пут у: *Новости*, Загреб, 8.11.1918.), 23.03.2017., Интернет: <https://www.makroekonomija.org/knjizevnost/nezvani-neka-sute/>, 28/10/2018.

30 Драгана Игњић, „Андрић у бошњачкој махали“, *РТС (Око магизин)*, 19.01.2107, Интернет: <https://www.youtube.com/watch?v=0HppBU7muBc>, 05/12/2018.

Говоримо о злоупотреби његових идеја које имају за циљ хармонизацију ових простора. Историјски парадокс и формирање неколицине књижевних ликова, који почивају на мотиву мржње, имају супротан циљ: „Завршна поглавља романа На Дрини ћуприја без сумње представљају Андрићев најодлучнији покушај да пронађе одговарајући израз за искуство које је пресудно обележило и његово доба и њега лично. Чињеница да приповедач овог романа саопштава да је то немогуће учинити управо у тренутку када је то коначно требало да се догоди, довољно говори за себе. Осим тога, већина читалаца би се сложила да је најупечатљивија порука тих поглавља садржана у исказу о заборава и понављању. Обе ове карактеристике чине Андрићев роман својеврсним негативним сведочанством. „На Дрини ћуприја“ је, у ствари, роман који сведочи о вишеструком неуспеху – памћења, комуникације, разумевања – свих оних предуслова без којих нема и не може бити сведочења“.³¹ Андрић је био против ратне књижевности. Човек чији је идентитет до те мере био комплексан, и који је као књижевник, на историјски утемељеним романима, недвосмислено писао о негативним појавама, али не са циљем да их заступа, већ у нади да ће се њиховим откривањем и разрадом, оне расветлити и нестати са ових простора. Нападе на Андрићево дело и на такозвану мржњу и ангажовани рад против муслимана на стручан начин побија професор Дарко Танасковић, а обрађује Милена В. Ђорђејевић у докторској дисертацији која носи назив „Теоријски аспекти сукоба истока и запада у делима Фјодора Михајловича Достојевског, Иве Андрића, Џона Максвела Куџија и Орхана Памука“. Дарко Танасковић у критичком осврту и обрачуна са идеолошки мотивисаним оспоравањима Иве Андрића у делу бошњачке интелектуалне средине, започетим шездестих, а интензивираним осамдесетих година прошлог века, истиче да су се она заснивала на тврдњама да је Андрићев „однос према Босни, Муслиманима/муслиманима и свему исламском био тенденциозан и злонамеран“. Током времена су овакве критике, које потискују уметничку димензију дела, сматра он, постале на ширем плану неефикасне и неубудљиве (попут Куртовићеве). Стога, тврди Танасковић, јавила се тенденција „заодевања негативног односа према Андрићевом делу у појмовно-терминолошко рухо постмодернистичког критичког дискурса који је у студији Оријентализам (1978) осмислио Едвард Саид“.³² Из претходно наведеног, видимо да је важно остати сопствена средина, а та средина једино можемо бити тако што ћемо се повезивати регионално, пре свега културно и економ-

31 Дуња С. Душанић, *Фикција као сведочанство: Први светски рат у модернистичкој прози (Милош Црњански, Иво Андрић и Растко Петровић)*, (докторска теза), Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 2015.

32 Дарко Танасковић, „Окциденталистички редуccionизам пред уметношћу Иве Андрића“, у зборнику: *Андрић између Истока и Запада. Књ. 12.* (приредио: Радован Вучковић), Академија наука и уметности Републике Српске, Бања Лука, 2012, стр. 363.

ски. Андрић напомиње да је један од знакова слабости потреба да се меримо и упоређујемо са другима³³. Тиме бисмо дошли до закључка да је време да прихватимо да смо Западу „Источно питање“, док смо за Исток његов неинтегрални део, и да је време да на исправан начин тумачимо сопствену геополитичку позицију. Први корак би могао бити организовање мировне конфереције. Иницијатива не би морало доћи од међународне заједнице, већ од нас самих, држава које су некада живеле под једном заставом.³⁴

4. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Проф. др Михајло Пантић, елаборирајући магистрални ток Андрићевог књижевног дела, назначавача да се његово писање напаја „из различитих традицијских енергија које карактеришу територију читавог Балкана“.³⁵ Садржаји балканске стварности умногоме су одређени туђим искуствима. Сам термин „Балкан“ је реч персијског порекла, док је у светске језике продрла кроз енглеску и аустријску географску науку³⁶. Тек се у последњим деценијама, у светлу развијања субалтерних студија, јављају тенденције „подређених“, на таласу антиколонијализма, да допру до свог саморазумевања и самоодређења. Ипак, европско искуство Балкана, које га чини специфичним у односу на остале „подређене“ регије света, морало је неминовно да изроди горостаса културе и фолклора какав је био Иво Андрић. Интуицијом уметника, ушавши у свет писане речи након Великог рата, који је разорио дотадашње политичко и културолошко устројство света и који је почео да крњи оне колонијализме који ће тек пасти након Другог светског рата, његов живот је својим историјским околностима у којима се одвијао, неминовно морао довести до сазревања у идеји о потреби да се буде сопствени центар, а не туђа периферија. И не само то. Идеју овог простора као моста међу цивилизацијама, тек након Андрића, разрађује Марија Тодорова, објашњавајући 1967. године Балкан као „мост који спаја етапе развоја што се види по етикетама које му се дају: полуразвијен, полуколонијалан, полувилуцизован и полуоријенталан“³⁷.

Опсервација Андрићевог идентитета, која га је пратила за живота и након

33 Иво Андрић, *Свеске*, Просвета, Београд, 1982, стр. 9.

34 Ненад Ђорђевић, „Међународна конференција о распаду Југославије и коначно решавање косовског проблема“, *Геополитички и безбедносни аспекти могућих решења Косова и Метохије*, Факултет за дипломатију и безбедност, Институт за стратешке студије, Београд, Број 1/2018, стр. 17.

35 Вук Ршумовић и Матеја Рацков, „Интимно о књижевности“, *Српски ПЕН центар*, Интернет: <https://www.youtube.com/watch?v=OAXmx26Nvns>, 5/12/2018.

36 Трајан Стојановић, *Балкански светови: Прва и последња Европа*, Еквилибријум, Београд, 1997, стр. 21.

37 Марија Тодорова, *Имагинарни Балкан*, Чигоја, Београд, 1999, стр. 37.

смрти, данас се може уочити и преликати на целокупни светски поредак. Глобализација као динамичан процес који подразумева до сада никад виђену интеграцију држава и тржишта, а потпомогнут технологијом доводи до бујања емоција које изазивају несигурност и покрећу питање идентитета³⁸. Док питања идентитета данас леже у „мејнстрим“ идеолошким регистрима, одговор на питање постављања према ономе што неки критичари називају „американизацијом“, а други „глобализацијом“, треба тражити у Андрићевом опусу. Не случајно, једино политички експлицитно изражавање Андрић доноси у тексту *Незвани нека шуте*. Његова порука да се јужнословенски народи морају одредити не само према себи, него и према свету, по сваку цену у тренутку када је указана прилика, представља доказ врхунског политичког инстинкта, оног који ће многи други народи Азије и Африке, по изласку из окриља империја, показати тек више деценија касније. Наиме, свест о неједнакој количини моћи која је постојала за време Андрићевог живота, данас није нестала, већ се све више продубљује. Државе које постоје на простору Балкана, још прецизније, оне које можемо подвести под државе „југословенског културног круга“, данас су суверене и независне, али под сталном претњом укидања њихових постојећих суверенитета и прекрајања граница. Република Србија се суочава са могућим губитком АП Косова и Метохије, и то под претњом стварања новог балканског хегемона у виду Албанске нације, док саме области Рашке, Косова и Метохије и Македоније представљају подједнако сложене културолошке целине налик на Босну из Андрићевих дела. У геополитичком смислу, Андрић полази са становишта о потреби за дефинисањем једног наднационалног метафизичког идентитета ових простора, оличеног у његовом интегралном Југословенству, које неутралише „балканске национализме“, онемогућавајући тиме да они спрам којих је количина моћи у нашем поседу мања, искористе наше слабости у сврху остварења својих интереса³⁹.

У светској јавности данас преовлађује став да је простор некадашње Југославије простор који је опасност за мир и стабилност целокупне Европе. Балкан се третира од стране европског комесара за проширење као извозник нестабилности⁴⁰, док британски Дом лордова оцењује балканске национализме који су „заробљени у 1990-им“ као опасније од радикалног ислама⁴¹. Русија, са своје стране, не

38 Доминик Мојси, *Геополитика Емоција*, Клио, Београд, 2012, стр. 23-26.

39 Радмила Ј. Горуп, „Границе и премошћавање: превазилажење подвојеног идентите у прози Иве Андрића“, *Свеске Задужбине Иве Андрића бр. 32* (Жанета Ђукић Перишић и др), Задужбина Иве Андрића, Београд, 2015, стр. 108.

40 RSE, „Hан о Balkanu: Izvoz stabilnosti umesto uvoza nestabilnosti“, *Danas*, 30.07.2018, Интернет: <https://www.danas.rs/politika/han-o-balkanu-izvoz-stabilnosti-umesto-uvoza-nestabilnosti/> 29/10/2018.

41 D.T, „Šta piše u britanskom izveštaju o Balkanu“, *Blic*, 11.01.2018, Интернет: <https://www.blic.rs/vesti/politika/sta-pise-u-britanskom-izvestaju-o-balkanu-opasna-su-dva-velika-zarista-a-ovo-je/s82kbm7>, 29/10/2018.

планира да одступи од својих интереса на Балкану, чиме се афирмише као сила од глобалног значаја. Европска унија благонаклоно посматра кинеска улагања, која ће из њеног угла омогућити тешњу економску сарадњу између Европске уније и НРК. Турска улаже огромне своте новца у развој Федерације Босне и Херцеговине и Рашке области⁴². Чини се да уз проблем масовних миграција, које долазе из правца Блиског истока ка Европи, прелазећи преко Балкана као преко ђуприје, познавање Андрићеве геополитичке мисли кроз призму моста и раскрснице између Истока и Запада, односно између ислама и хришћанства, бива од кључног значаја за спољнополитичко одређење Републике Србије и осталих балканских земаља.

У колизији Андрићеве свести о неједнакој количини моћи са историјском стварношћу, оличеном у чињеници да земља коју представља јесте уједно и мост и раскрсница између Истока и Запада, он у свом раду „Додир са странцима“ бележи:

"Потпуно је погрешно схватање, које нам је остало као рђаво наслеђе прошлости, да између силе и покорвања сили нема средњег пута и да у односу са иностранством ваља изабрати једно од то двоје. У односу са иностранством извесно је да ни једно ни друго не ваља и да између силе и покорности воде многи путеви; и управо то су путеви достојанства и успеха."⁴³

И поред уверења да је Андрић себе доживљавао као интегралног Југословена и да је за живота живео у две Југославије, а да је данашња геополитичка ситуација таква да његови сународници живе у засебним државама, то не искључује употребну вредност његових дела и искустава у процесу изградње бољег живота на овим просторима. Познавање културолошких, верских и менталитетских посебности и грађење мостова између њих, још увек су нам потребни.

У ери изградње новог, мултиполарног света, у којој се старе империје редефинишу, а нове настоје да Европу провинцијализују, Балкан као место преклапања цивилизација, има потенцијала за геополитичко, културно и историјско самоопредељење и самоодређење, чему јединствен и несумњив допринос извесно доноси дело и политичка идеја Иве Андрића, као човека који је за своје познавање наших простора добио највеће светско признање. Али не само то: личним примерима херојства у својој младости и истрајном поетиком, он је сведочио своје идеје на најверодостојнији начин, путем достојанства и непокорвања сили.

42 Jo Harper , „Turkey's economic woes power Balkan reboot“, *DW*, 27.09.2018, Интернет: <https://www.dw.com/en/turkeys-economic-woes-power-balkan-reboot/a-45561659>, 29/10/2018.

43 Miroslav Karaulac, „Andrić u Berlinu“, *Vreme*, 12.05.2005, Интернет: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=415631>, 05/12/2018.

ЛИТЕРАТУРА

Андрић Иво, *Знакови поред пута*, Свјетлост, Сарајево, 1986.

Андрић Иво, *Политички списи, рађање фашизма*, Филип Вишњић, Београд, 2009.

Андрић Иво, *Поезија*, Каирос, Сремски Карловци, 1998.

Андрић Иво, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Политика, Београд, 2017.

Андрић Иво, *Романи: На Дрини ћуприја*, Лагуна, Београд, 2018.

Андрић Иво, *Романи: Травничка хроника*, Лагуна, Београд, 2018.

Андрић Иво, *Свеске*, Просвета, Београд, 1982.

Андрић Иво, *Стазе, лица, предели*, Просвета, Београд, 1967.

Војиновић Филип, *Политичке идеје Младе Босне*, Филип Вишњић, Београд, 2015.

Горуп Ј. Радмила, „Границе и премошћавање: превазилажење подвојеног идентите у прози Иве Андрића“, у зборнику: *Свеске Задужбине Иве Андрића бр. 32* (приредили: Жанета Ђукић Перишић и др), Задужбина Иве Андрића, Београд, 2015, стр. 107-127.

Душанић С. Дуња, *Фикција као сведочанство: Први светски рат у модерничкој прози (Милош Црњански, Иво Андрић и Растко Петровић)*, (докторска теза), Филолошки факултет, Универзитет у Београду, 2015.

Ђорђевић Ненад, „Међународна конференција о распаду Југославије и коначно решавање косовог проблема“, *Геополитички и безбедносни аспекти могућих решења Косова и Метохије*, Факултет за дипломатију и безбедност, Институт за стратешке студије, Београд, Број 1/2018, стр. 15-30.

Мартенс Михаел, „Иво Андрић у огледалу немачког документа из 1939. године“, у зборнику: *Свеске задужбине Ива Андрића бр. 32* (приредили: Жанета Ђукић Перишић и др), Задужбина Иве Андрића, Београд, 2015, стр. 242-253.

Мојси Доминик, *Геополитика емоција*, Слио, Београд, 2012.

Пиштало Владимир, *Сунце овог дана*, Агора, Нови Сад, 2017.

Пророковић Душан, *Ера Мултиполарности*, Службени гласник, Београд, 2018.

Раичевић Горана, „Милош Црњански и Иво Андрић: Прича о једном пријатељству“. У зборнику: *Свеске Задужбине Иве Андрића бр. 32* (приредили: Жанета Ђукић Перишић и др), Задужбина Иве Андрића, Београд, 2015, стр. 288-306.

Стојановић Трајан, *Балкански светови: Прва и последња Европа*, Еквилибријум, Београд, 1997.

Танасковић Дарко, „Окциденталистички редуccionизам пред уметношћу Иве Андрића“, у зборнику: *Андрић између Истока и Запада. Књ. 12.* (приредио: Радован Вучковић), Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 2012, стр. 363-378.

Тодорова Марија, *Имагинарни Балкан*, Чигоја, Београд, 1999.

Извори са Интернета

Андрић Иво, „Мостови“, *Политика*, (при пут објављено: *Политика*, 06.01.1933.), 05.01.2012, Интернет: http://www.politika.rs/sr/clanak/371486/Mostovi_5/12/2018.

Андрић Иво, „Незвани нека шуте“, *Макроекономија*, (објављено први пут у: *Новости*, Загреб, 8.11.1918.), 23.03.2017., Интернет: <https://www.makroekonomija.org/knjizevnost/nezvani-neka-sute/>, 28/10/2018.

Андрић Иво, „Писмо из 1920“, *Задужбина Иве Андрића*, Интернет: <http://www.ivoandric.org.rs/>, 28/10/2018.

Игњић Драгана, „Андрић у бошњачкој махали“, *РТС (Око магазина)*, 19.01.2107, Интернет: <https://www.youtube.com/watch?v=0HppBU7muVc&t=1313s>, 21/10/2018.

Костић Владимир, *Читамо Андрића*, Интернет: <https://www.youtube.com/watch?v=g3QYK4eOM0U>, 27/10/2018.

Ршумовић Вук и Рацков Матеја, „Интимно о књижевности“, *Српски ПЕН центар*, Интернет: <https://www.youtube.com/watch?v=OAXmx26Nvns>, 5/12/2018.

D.T, „Šta piše u britanskom izveštaju o Balkanu“, *Blic*, 11.01.2018, Интернет: <https://www.blic.rs/vesti/politika/sta-pise-u-britanskom-izvestaju-o-balkanu-opasna-sudva-velika-zarista-a-ovo-je/s82kbm7>, 29/10/2018.

Đorđević Mironja Biljana, „Stokholmska staza Ive Andrića“, *Zadužbina Ive Andrića*, Интернет: <http://www.ivoandric.org.rs/latinica/nobelova-nagrada/110-nobelova-nagrada>, 30/11/2018.

Harper Jo, „Turkey's economic woes power Balkan reboot“, *DW*, 27.09.2018, Интернет: <https://www.dw.com/en/turkeys-economic-woes-power-balkan-reboot/a-45561659>, 29/10/2018.

Karaulac Miroslav, „Andrić u Berlinu“, *Vreme*, 12.05.2005, Интернет: <https://www.vreme.com/cms/view.php?id=415631>, 05/12/2018.

RSE, „Han o Balkanu: Izvoz stabilnosti umesto uvoza nestabilnosti“, *Danas*, 30.07.2018, Интернет: <https://www.danas.rs/politika/han-o-balkanu-izvoz-stabilnosti-umesto-uvoza-nestabilnosti/> 29/10/2018.

*Stanko Debeljaković*⁴⁴

ANDRIĆ'S GEOPOLITICAL THOUGHT IN THE LITERARY WORK

Abstract

The author in this paper, analyzing Andrić's literary works, notes and diplomatic experience, points to Andrić's geopolitical reflections. Phenomenologically and multi-disciplinary, this analysis uses the discussed aspects of the interpretation of Andrić's literary work and political thought, in an effort to put them in the context of the wider science of international relations, geopolitical and cultural trends. In the introductory part of the paper, its aim is to indicate the importance of interpreting written works whose authors performed duties of public importance. In the second part we discuss Andrić's awareness of the "unequal amount of power" as a feature of geopolitical relations between subjects of international law, as well as the ways in which the states of small or medium size can achieve the protection of their own interests. The third part is dedicated to the civilizational specificities of the spaces in which we live and Andrić's aspiration to reconcile them. The fourth part points to the potency of Andrić's view of the Western Balkans as a particular environment, which, with all cultural, religious and political differences, could become a more important geopolitical factor.

Key words: Andrić, geopolitics, literature, diplomacy, the Balkans

⁴⁴ Stanko Debeljaković, President of the Center for Internacional Relations and Cultural Cooperation, E-mail: stanko38192@gmail.com

Драган Колев

Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

МРЕЖНИ РАТ КАО ПОСТМОДЕРНИ ОБЛИК УГРОЖАВАЊА БЕЗБЕДНОСТИ

Сажетак

Нови баук кружи светом – баук „мрежних ратова“ (*netwar*), „мрежноцентричних ратова“ (*netcentric warfare*) и „коучинг ратова“ (енглески *coaching war*, руски *коучинг война, мем-война*)¹ и изазива бројне расправе и контроверзе. Плету се различите теорије и готово да од ових нових облика угрожавања безбедности праве мит. Многи теоретичари ових феномена сумњају да се то чини намерно како би се прикрила њихова суштина, циљеви и методе деловања. Стога постоји потреба да се ови феномени стручно и научно анализирају, открију стварне опасности које они доносе, утврди њихова права природа, дефинишу основне карактеристике и назначе невоље које они доносе по човечанство, поједине државе или појединце.

„Мрежни рат“ је постао *main stream* облик креирања изазова, ризика и претњи по безбедност појединца и његових асоцијација. То нису класичне форме изазивања угрожености које се представљају на нов начин. То је нова и комплекснија форма изазивања несигурности, па и вођење ратова. Ради се о квалитативно новом облику изазивања претњи и угрожавања. Он је антипод стереотипних представа о угрожавању безбедности и конвенционалном ратоводству.

„Мрежни рат“ је планетарни феномен. Свет је постао поприште мрежног ратовања. Он није заобишао ни Србију. Штавише, бројни индикатори указују да су се многи модели мрежног рата испробавали и усавршавали управо на њој. Остаје кључно питање на које многе институције треба да дају одговор: да ли је Србија нешто научила на свом искуству и да ли је изградила неопходне капацитете да се може успешно супротставити овим новим постмодерним облицима угрожавања безбедности?

Кључне речи: мрежни рат, постмодерна, безбедност, мека моћ.

¹ Валерий Михайлович Коровин, *Третья мировая сетевая война*, Питер, Санкт-Петербург, 2014.

УВОД

*„Потчињавање непријатељске војске без упуштања у битку
прави је врхунац уметности“
Сун Цу²*

Овај мото о вештини ратовања великог кинеског војсковође и војног теоретичара **Сун Цу** (кинески 孫子, енглеска транскрипција **Sun Tzu**; 544 - 496. године п. н. е; у преводу „**Господар Сун**“) је из његовог знаменитог дела „Умеће ратовања“. Њиме сублимира настојање да се ратна победа задобије уз што мање жртва (како сопствених, тако и непријатеља) и материјалних разарања. Овакав став о ратовању одражава суштину, метод и средства „мрежног рата“ кога називају и „ратом шесте генерације“. У том смислу, он сматра да је највећи идеал потчинити непријатеља без непосредног оружаног сукоба (без борбе) и за то предлаже неколико начина: ометањем његових планова, подривањем његових припрема, разарањем његових савеза и сл. Такве „победе“ чувају и повећавају моћ државе. У случају неминовности оружаног сукобљавања, **Сун Цу** предлаже да војсковође теже победи која би се заснивала на избегавању дугих битака: „Стога је највеће достигнуће ратовања напасти непријатељске планове; затим следи напад на његове савезе; затим следи напад на његову војску; на последњем месту је напад на непријатељске утврђене градове“.³ Све ово је многим теоретичарима полемологије био аргумент за тврдњу да је **Сун Цу** један од првих заговорника начина ратовања који је сада познат под именом „мрежни“ рат“.

Сви ратови који су до сада вођени су својом физиономијом пратили развој науке и технике и били сфера у којој су прво примењивана нова научна достигнућа и техничко-технолошке иновације.⁴ То се јасно види и на примеру „мрежног рата“ као постмодерног облика угрожавања безбедности. Наиме, свет је у својеврсној глобалној трансформацији: из модернизма већ је одавно закорачио у постмодернизам. Глобалне структуре су у перманентним променама. Развој технологије и појава нових видова електронских комуникација, а посебно Интернета, омогућили

² Сун Цу, *Свеобухватно умеће ратовања*, Алнари, Београд, 2007, стр. 67.

³ Исто, стр. 67.

⁴ Историја човечанства је бременита социјалним сукобима, међу којима су ратови били доминантни облици конфликтности. Група истраживача је креирала интерактивну мапу која илуструје сва места у свету где су вођени ратови у протеклих 4.500 година. Пронашла је 12.703 случаја војних сукоба и битака који имају јасно место и датум као референцу конфликтима који су вођени у појединим деловима света од 2.500 године пре нове ере па до данас.

Извор: <http://battles.nodegoat.net/viewer.p/23/385/scenario/1/geo/fullscreen> (12.10.2018).

су појаву нових видова ратних стратегија.⁵ Тако је постиндустријска епоха изнедрила и нове теорије и облике изазивања несигурности. Савремена цивилизација је, пратећи ове промене, развила нове изазове, ризике и претње по човека и његове асоцијације.

У највећем броју случајева се истраживачи „мрежних“ и „мрежноцентричних ратова“ слажу да се ради о новом концепту угрожавања безбедности, новим стратегијама и техникама освајања, окупације и потчињавања држава, народа и појединаца, путем стварања огромног броја невладиних, социјалних, идеолошких и инструментализованих мрежа, научних, професионалних, аматерских и интересних организација. Временом је овај концепт добио назив „мрежни рат“ (*net-war*). Ова стратегија је крајем 20. и почетком 21. века осмишљавана у америчком политичкој глобалној *think tank* („фабрици идеја“ или „трусту мозга“) *RAND Corporation (Research and Development – “Истраживање и развој”)*⁶ почевши од 1993. године. Он се води против „пријатеља, неутралних сила и непријатеља у ситуацијама мира, кризе и рата“ зарад ширења своје доминације по целом свету.⁷ Касније су га прихватиле и друге државе и њихове армије у свету. У Великој Британији се користи термин „могућност прикључивања мрежи“ (*Network Enabled Capability*), Шведска има одбрамбену структуру организовану на принципу мрежа, НАТО савез реформише своје оружане снаге у складу са идејама мрежног рата. Средином 2010. година начелник Генералштаба Руске федерације **Николај Егорович Макаров** је најавио прелазак Русије на модел мрежног управљања војском и вођења борбених дејстава.⁸

1. ЕТИМОЛОГИЈА И ЕТИОЛОГИЈА ПОЈМОВА „МРЕЖНОЦЕНТРИЧНИ РАТ“ И „МРЕЖНИ РАТ“

У стручној литератури се сусрећу два слична одређења овог феномена и стога је неопходно на почетку расправе разјаснити њихову етимологију и етиоло-

5 Већина истраживања на развоју нових технологија није јавно доступна, тако да се углавном морамо ослонити само на оне изворе који су обелодањени и који говоре о овим новим доктринама мрежног и мрежноцентричног рата.

6 Корпорација је основана је 1946. године као организација научника који би се бавили пројектима америчког ратног ваздухопловства и Douglas Aircraft Company са седиштем у Санта Моника (Калифорнија). Сада се бави дугорочним прогнозама и сценаријима, првенствено за Оружане снаге САД.

7 Валерий Михайлович Коровин, Третья мировая сетевая война, Питер, Санкт-Петербург, 2014, стр. 24.

8 Юрий Гаврилов, „Начальник Генерального штаба: Какую армию мы строим“, *Российская газета* (Федеральный выпуск), Москва, 2010, № 5138, стр. 59. Извор: <https://rg.ru/2010/03/23/makarov.html> (17. 10. 2018).

гију, како не би долазило до појмовне конфузије.

Носећи појам обе синтагме („мрежноцентрични рат“ и „мрежни рат“) је „мрежа“, по коме су и добили називе. Како је први пут употребљен у англосаксонском говорном подручју, неопходно је напоменути да се у енглеском језику поред именице „мрежа“ (*the network*) употребљава и глагол *to network*, што у слободном преводу значи „прикључити се мрежи“, „увести (нешто или неког) у мрежу“, „обухватити (неког или нешто) у мрежу“. И један и други појам су неологизми као језичке новотворевине које још увек нису шире прихваћене у српском језику, односно језичке конструкције која су од скора ушла у језичку употребу.⁹

Појам „мреже“ је веома распрострањен у свакодневном језику. Бројне студије и књиге су написане о мрежном друштву и мрежама које настоје да са разних аспеката расветле овај феномен. Неки написи представљају упутства за друштвено умрежавање, упутства за управљање информативним мрежама, препоруке за развој трговачких мрежа, руководства за изграђивање шпијунских мрежа (мреже врбованих), инструкције за креирања мрежа и сл.

Оправдање за употребу појма „мрежа“ у новом концепту неоружане агресије је у чињеници да су „мрежна начела“, „размене информација путем мрежа“, „умрежавање“ постали основни смисао новог постмодерног ратоводства. Како је сваки социјални конфликт, али и неконвенционални облик поробљавања, својеврстан комуникацијски процес, мрежни елементи (делови) су постали ефикасни начини производње, преноса (распоредивања) и пријема информација, најефикаснији приступи информацијама и најуспешнија форма повратне везе (*feedback*). У овом новом „информационом простору“ воде се нове стратешке операције свих врста (економске, дипломатске, безбедносне, политичке, психолошке, културолошке, обавештајне, контраобавештајне, техничке, војне, медијске и сл). То упућује на неопходност да се сам појам „мрежа“ посматра у најширем контексту који превазилази досадашњу праксу да се сви ови облици сукобљавања прилично одвојено реализују. У том смислу су „борбене јединице, систем веза, информациона подршка операције, обликовање јавног мњења, дипломатски кораци, социјални процеси, обавештајна и контраобавештајна служба, етнопсихологија, религиозна и колективна психологија, економска подршка, академска наука, техничке иновације итд. – све се то од сада сматра узајамно повезаним елементима јединствене 'мреже', међу којима се мора вршити стална информациона размена“.¹⁰ Све то говори да је мрежа постала основни елеменат новог постмодернистичког модела угрожавања безбедности.

⁹ Весна Мухвић-Димановски, *Неологизми: проблеми теорије и примјене*, Завод за лингвистику Филозофскога факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2005.

¹⁰ Александар Дугин, *Геополитика постмодерне*, Преводилачка радионица Росић/ књижара „Никола Пашић“, Београд, 2009, стр. 247 - 248.

Сматра се да су појам „мрежноцентрични рат“ (енглески *Net-Centric Warfare, Network-centric Warfare*; руски *сетецентричная война*) почетком последње деценије 20. века (1993. године) у јавни дискурс увели амерички вицеадмирал **Артур Сибровски** (Arthur Cebrowski)¹¹ и **Џон Гарстка** (John Garstka), научни и технички саветник Дирекције за системе Ц (*Directorate for C Systems*) који се бавио применом компјутерских мрежа у командовању. Први пут су га употребили у свом раду „Мрежноцентрични рат: његово порекло и будућност“ (енглески *Network-centric Warfare: Its Origin and Future*), који је изазвао велику пажњу војних кругова САД.¹² Радећи за Пентагон у Канцеларији за реформисање оружаних снага (*Office of Force Transformation*), они су овим именом назвали нови модел којим су настојали извршити модернизацију оружаних снага Сједињених Америчких Држава, односно увести нови концепт вођења ратова (*emerging theory of war*). Од тада, па до данас, појам „мрежноцентрични рат“ се редовно појављује у извештајима представника министарства одбране САД, секретара за безбедност САД, па и америчких председника. Он је саставни део вокабулара стратешких докумената САД, као што је, на пример „Стратегија националне безбедности САД“ (*National Security Strategy of the United States of America, december 2017*).¹³ Дакле, може се рећи да је овај концепт у свом зачетку био првенствено војна доктрина новог ратоводства, која је тестирана у бројним ратовима у разним регионима света. Ова концепција је касније разрађивана и у другим научним чланцима и књигама. У ономе што је јавно објављено о „мрежноцентричном рату“ већином се говори о ономе што сами аутори називају „тамним лицем мрежног ратовања“, док о „светлом лицу“ има много мање отворених извора. Он се и различито дефинише. Једна од дефиниција „мрежноцентричног рата“ коју је понудио Пентагон је да су то „операције осмишљене и планиране у оквирима система који предвиђа цео спектар директних, индиректних и каскадних ефеката које могу, са разним степенима вероватноће, бити постигнути путем примене свих националних потенцијала (војних, дипломатских, економских и психолошких)“.¹⁴ **Едвард Смит** сматра да „мрежноцентрични рат“ није само војна техника која се користи за време ратних дејстава, већ да је он: „укупност поступака усмерених на формирање модела понашања пријатеља, неутралних сила и непријатеља у ситуацијама мира, кризе и рата“.¹⁵ Најчешће се он

11 Он је тада био директор програма Пентагона N6 (*Space, Information Warfare, Command and Control*).

12 Arthur Cebrowski & John Garstka, „Network-centric Warfare: Its Origin and Future“, *Proceedings Magazine*, Maryland, U. S. Naval Institute, 1998, Vol. 124, № 134.

13 Izvor: <https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf> (11.10.2018).

14 “Workshop on Analyzing Effects-Based Operations Terms of Reference“, *Military Operations Research Society*, URL: Извор: http://www.mors.org/meetings/ebo/ebo_tor/ (12. 10. 2018).

15 Edward Smith, *Effect-Based Operations. Applying Network-centric Warfare in Peace, Crisis and War*, CCRP, Washington, 2002, стр. 541.

одређује кроз циљ који се њиме настоји постићи: „Оријентисан је на постизање информационе надмоћи концепције спровођења војних операција, које предвиђају повећање борбене снаге групе обједињених снага за рачун стварања информационо-комуникационе мреже, која повезује сензоре (изворе података), лица која доносе одлуке и извршилаца, што обезбеђује довођење до учесника операције информација о ситуацији, убрзање процеса управљања снагама и средствима а такође повећање темпа операције, ефикасности уништавања противничких снага, продужавање животног века својих снага и нивоа синхронизације борбених дејстава“.¹⁶

Појам „мрежни рат“ су у јавни дискурс увели амерички аналитичар међународних односа **Дон Аркила**¹⁷ и амерички публициста **Ронфелт Дејвид**.¹⁸ Они су у својим књигама „Мреже и мрежни ратови: будућност терора, криминала и милитаризма“ (*Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*)¹⁹ и „Појава ноополитике: ка америчкој информатичкој стратегији“ (*The Emergence of Noopolitik: Toward an American Information Strategy*)²⁰ поставили основе концепције новог спектра конфликта и нових облика угрожавања безбедности. Први корак у правцу осмишљавања и операционализације „мрежног рата“ сачинио је амерички пуковник **Дон Ворден**. Он се деведесетих година 20. века (1986. године) на америчком Националном универзитету за одбрану бавио планирањем дугорочних војних кампања. Као резултат његових теоријских истраживања настала је књига под називом „Ваздушна кампања: планирање борбе“ (*The Air Campaign: Planning for Combat*) у којој је, за то време, изнео веома контроверзну тезу о ваздушној моћи. То је био његов допринос развоју америчког војног ваздухопловства након Вијетнамског рата, а који се односио на наглашавање значаја тактичких ваздухопловних операција и неопходност њиховог умрежавања са осталим борбеним дејствима.²¹ **Дон Ворден** слови као један од најзначајнији теоретичар „мрежног ратовања“.

Ова два облика (концепта) угрожавања безбедности имају многе сличности, али и неке разлике. Они се узајамно допуњују (пресецају) на различитим нивоима и делују синергично на остваривању задатих циљева. Поседују моћ флексибилности (еластичности, пластичности) и адаптације за различите услове и околности које се могу појавити. Имају бројне заједничке тачке, међу којима су посебно значајне:

¹⁶ *Net-Centric Environment Joint Functional Concept* // DOD, Appendix B. Glossary, 2005.

¹⁷ Извор: https://en.wikipedia.org/wiki/John_Arquilla (12.10.2018).

¹⁸ Извор: https://www.rand.org/pubs/authors/r/ronfeldt_david.html (12.10.2018).

¹⁹ John Arquilla & David Ronfeldt, *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*, RAND Corporation, Santa Monica, 2001.

²⁰ John Arquilla & David Ronfeldt, *The Emergence of Noopolitik: Toward an American Information Strategy*, Rand Corporation, Santa Monica, 1999.

²¹ John Warden, *The Air Campaign: Planning for Combat*, National Defense University Press, Washington, 1988.

- уважавање принципа децентрализације;
- уважавање брзине преноса информација;
- неопходност постојања алтернатива (допунских канала) преноса информација;
- коришћење брзине доношења одлука, избора метода и деловања;
- неопходност индоктринације мрежних ратника (учесника конфликта);
- спуштање овлашћења на ниже нивое одлучивања (давање веће аутономије одлучивања нижим нивоима);
- неопходност добре координације и сарадње различитих актера мрежног ратовања који су на први поглед неповезани, како би се постигао дефинисани заједнички циљ итд.

У чему се разликује „мрежни рат“ и „мрежноцентрични рат“? Најкраћи одговор би могао да гласи: у примени војних снага. Наиме, у случају „мрежног рата“ заузимање територије, успостављање контроле над становништвом те територије се изводи без коришћења било какве директне војне агресије. Када се директна војна интервенција примењује (углавном у последњој фази, да би се поставила тачка на постигнуту победу) тада се може говорити о „мрежноцентричном рату“.

2. ЕПОХА ПОСТМОДЕРНИЗМА И „МРЕЖНИ РАТ“

Сматра се да су феномени субверзивне делатности, а поготово технологије државних преврата (државних удара, војних пучева, насилна промена политичких елита и сл.) посебно дошли до изражаја у епохи постмодернизма и да им је заједнички именитељ управо „мрежни карактер“ („својство мреже“). Сходно томе је и познати руски филозоф и геополитичар **Александар Дугин** теорију „мрежног рата“ заснивао на „фундаменталној подели циклуса људске историје на три фазе – Аграрну, Индустријску и Информациону епоху“²² којима одговарају социолошки појмови „предмодерна“ (за аграрну фазу), „модерна“ (за индустријску фазу) и „постмодерна“ (за информациону фазу). При томе, он сматра да свакој од ових фаза развоја цивилизације одговарају посебни модели стратегије којим су се остваривали геополитички циљеви примерени датим околностима. Информациона епоха је последње раздобље цивилизације, период људске историје који је у току. Одликује се квалитативним скоком у комуникацијском смислу: информација је постала стратешки ресурс (поред енергије и материје), чија се брзина преноса (у времену и простору) увећала до неслућених величина. Та чињеница је учинила да се у условима постмодерне освајачке стратегије (поготово војне) из темеља промене,

²² Дугин Александар, *Геополитика постмодерне*, Преводилачка радионица Росић/ књижара „Никола Пашић“, Београд, 2009, стр. 247.

да се креирају нови изазови, ризици и претње угрожавања безбедности. Дакле, ови нови модели су засновани на високим информатичким технологијама (информатичко време) и информацијама (информационо време) као новом извору моћи. Савремена економија своју ефикасност заснива управо на високо развијеним информатичким технологијама и информацијама, чиме доказује своју премоћ над индустријском (модерном) епохом. Сходно томе, и „мрежни рат“ је заснован на развијеним информатичким технологијама и информацијама и стога поседује квалитативну надмоћ над стратешким концептима индустријске (модерне) епохе. Зато се и може рећи да „мрежни ратови“ представљају постмодернистички приступ сфери угрожавања безбедности.

Дакле, постмодерна епоха је омогућила да се „редовна војска, све врсте обавештајних служби, техничка открића и високе технологије, новинарство и дипломатија, економски процеси и социјални преображаји, цивилно становништво и кадровски официри, регуларне јединице и поједине слабо оформљене групе“ могу интегрисати у јединствену и свеобухватну мрежу која омогућава брзу размену информација.²³ Међу првим земљама која је приступила оваквој радикалној реформи својих војних и невојних капацитета биле су Сједињене Америчке Државе.

3. ОСНОВЕ ТЕОРИЈЕ МРЕЖНОГ РАТОВАЊА

Бројни савремени аутори који се баве проблематиком мрежног ратовања акценат стављају на практичну примену, технике и методе које користи овај вид угрожавања безбедности, као и на последице које производи. Мањи број њих се бави теоријама мрежног ратовања. У томе су се истицали неколико научника који су поставили теоријску основу појаве „мрежних ратовања“. Наводимо само неке: **Бруно Латур**, француски филозоф, антрополог и социолог, и професор у Лондонској школи економије и политичких наука са својом теоријом актер-мреже²⁴; **Херисон Вајт**, професор социологије на Колумбија универзитету, са теоријом о катмрежама (категорија + мрежа)²⁵; **Жан Бодријар**, француски филозоф и један од најзначајнијих интелектуалаца 20. и 21. века са ризомском теоријом (идиосинкретичке метафизике), критичар кључних догађаја и феномена савремене епохе; **Мануел Кастелс**, са теоријом мрежног друштва, али и интернет технологије и

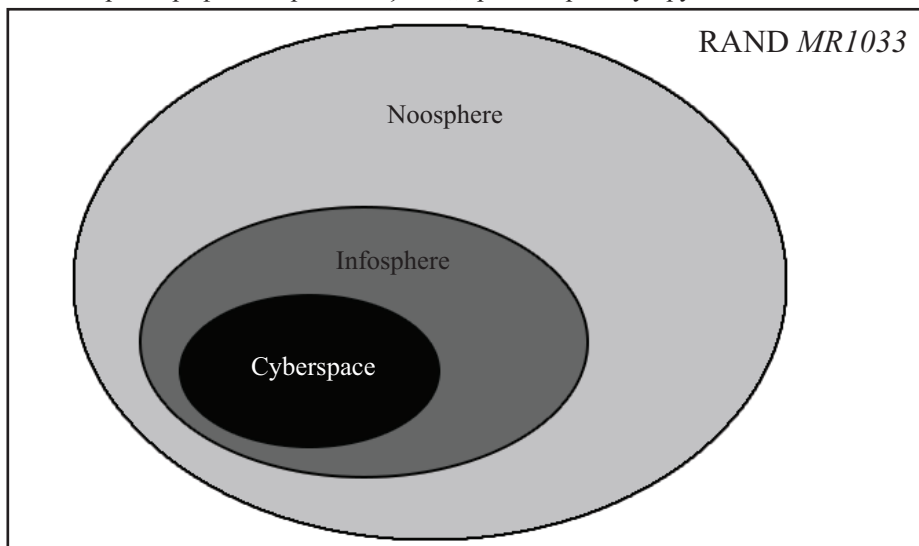
²³ Исто, стр. 248.

²⁴ Заједно са **Мишелом Колином** и **Доном Лавом** је зачетник овог конструктивистичког приступа.

²⁵ White C. Harrison, „Social Networks Can Resolve Actor Paradoxes in Economics and in Psychology“, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, № 151, 1995, стр. 58 - 74.; White C. Harrison, *Identity and Control: How Social Formations Emerge (Second Edition)*, Princeton University Press, New York/Princeton, 2008.

њених модела; **Артур К. Сибровски**, амерички вицеадмирал који је са својим тимом сачинио нову концепцију вођења ратова; **Чарлс Тили**, са теоријом о општој повезаности, и многи други постмодернистички теоретичари. Посебно место у конципирању „мрежног рата“ има теорија мрежног друштва (*networked society*). У изградњи теорије умреженог друштва се нарочито истакао шпански социолог **Мануела Кастелса**. Његова концепција се заснива на тези да је главна одлика савременог доба константна увезаност у комуникацијске мреже, чији елементи су динамични и мултифункционални. По његовом мишљењу, живимо у свету који је повезан у глобални *networking* који савременом човеку пружа неограничене могућности комуникације, али истовремено даје илузију спонтаности и слободе.²⁶ У својим књигама, а поготово у раду „Успон мрежног друштва“ (*The Rise of the Network Society*),²⁷ а касније и у „Моћ комуникације“ (*Communication power*)²⁸ он се интензивно бави социолошким аспектом масовних комуникација, проучавањем развоја и утицаја информацијске револуције на друштво, али и кибер простором. По њему кибер област је само део инфо-сфере, која је део ноосфере коју чини цело друштво. Ове области су у корелацији, тако да промене у једној области утичу и на промене у другим областима (Слика бр. 1).

Слика бр. 1. Графички приказ вођење „мрежног рата“ у друштвеним областима

Извор: Libicki C., *Martin Cyberdeterrence and cyberwar*, CA RAND, Santa Monica, Vol. XIX, 2009.

²⁶ Чомски Ноам, *Нужне илузије: контрола ума у демократским друштвима*, Светови, Нови Сад, 2000.

²⁷ Manuel Castells, „The Rise of the Network Society“, *The Information Age: Economy, Society and Culture*, UK: Blackwell, Cambridge/Oxford, Vol. I., 1996.

²⁸ Manuel Castells, *Communication power*, Oxford University Press, Oxford/New York, 2009.; Кастелс Мануел, *Моћ комуникације*, КЛИО/РТС издаваштво, Београд, 2014.

Познати руски научник **Сергеј Георгијевич Кара-Мурза**²⁹ сматра да је основни циљ мрежног рата да изврши политичко, идеолошко и морално разоружање већине народа и његово претварање у пасивно-ненаоружан објекат воље мањине (политичке, финансијске корпоративне и др.).³⁰ То се, по његовом мишљењу, ради и пројектом тзв. „демонтаже народа“ који подразумева да се од неких 10% становника неке државе ствара (изабере, доводи, намеће) елита („нови демос“) разним методама социјалног инжењеринга. Ова „елита“ се обучава техникама доласка и опстанка на власти, да би успешно преузела на себе функцију контроле и социјалног менаџмента над осталим становницима, стварала услове да одређене транснационалне корпорације и банке преузму природне, економске и финансијске ресурсе одређене државе. Тај „нови народ“ био би првенствено у функцији стварања профита и експлоатација.

„Мрежни рат“ се заснива на структури савремене комуникације која је по својој природи ризомска.³¹ Шта то значи? У поимању семантике овог појма важно је разумевање морфологије корена неких биљака као карактеристике простирања његових изданака који су „разгранати“ на све стране у односу на површину земље (има их изнад и испод површине земље; пружају се хоризонтално, вертикално и косо; могу бити кратке и дугачке и сл.). Позната је и теорија ризома француског филозофа **Жила Делеза** која објашњава када и како је неки систем ризомски структуриран, односно како су елементи система мултифункционални и међусобно

29 Сергеј Георгијевич Кара-Мурза, иако је дипломирао хемију на Ломоносову, магистрирао на Институту за органску хемију Академије наука СССР-а, докторирао на истраживачким методама у савременој (био)хемији на Институту за историју науке и технологије Академије наука СССР-а, временом се окренуо темама из области друштвених наука и највећи број својих књига је посветио темама из те области. Радио је у Аналитичком центру за проблеме друштвено-економског и технолошког развоја Руске академије наука и био сарадник на пројектима Руског истраживачког института економије, политике и права, као и на пројектима Министарства науке и индустрије Русије. Сада ради као главни истраживач Института за друштвене и политичке студије Руске академије наука, и као професор јавне политике на Факултету политичких наука московског Универзитета „Ломоносов“ и држи предавања на многим универзитетима у Шпанији. **Сергеј Кара-Мурза** је ванредно плодан аутор. Од 2001. године објавио је педесетак књига. Од многих његових дела поред наведене „*Демонтажа народа*“ (*Демонтаж народа* - 2007) нашу пажњу су, сходно тематици овог рада, посебно привукле следеће: „*Истргнути електроде из нашег мозга*“ (*Вырвать электроды из нашего мозга* - 1994); „*Кратки курс манипулације свешћу*“ (Краткий курс манипулации сознанием – 2002), „*Изгубљени разум*“ (*Потерянный разум* - 2005), „*У потрази за изгубљеним умом*“ (*В поисках потерянного разума* – 2007), „*Русија и Запад: парадигме цивилизација*“ (*Россия и Запад: парадигмы цивилизации* - 2008), „*Манипулација свешћу*“ (*Манипуляция сознанием* – 2015) и „*Манипулација не престаје. Стратегија девастације*“ (*Манипуляции продолжаются. Стратегия разрухи* – 2011) и „*Наранџаста мина*“ (*Оранжевая мина* - 2008).

30 Сергеј Георгијевич Кара-Мурза, *Демонтажа народа*, Информатика, Београд, 2015.

31 Ризом (латински *rhizom* – тип подземног стабла, грчки *rhizoma* - маса од корења).

повезани на различите начине.³²

Један од најпризнатијих руских стручњака за информационо ратовање **Игор Николајевич Панарин** сматра да су масовни медији значајно утицали на промену природе комуникације, на светску политику, али и да је информација већ давно прерасла у средство за вођење ратова. У својим књигама под насловом “Информационо ратовање и комуникација” (*Информационная война и коммуникации*)³³ и „Хибридни рат: теорија и пракса“ (*Гибридная война: теория и практика*)³⁴ бави се еволуцијом медија „од Гутенберга до Интернета“, и на тој основи проблематизује овај савремени облик ратовања. Аутор описује пројекте информационог ратовања који су реализовани у Првом и Другом светском рату, током периода Хладног рата, а посебно представља облике информационих ратова који се примењују у савременим међународним односима. Сматра да се „мрежни рат“ води на основу ситуационог моделовања глобалних процеса (*ситуационное моделирование глобальных процессов*).

Мрежни рат је у почетној фази представљао првенствено ширење војних комуникационих стратегија и техника на „ноосферу“, односно на цело друштво. Циљеви су и надаље остали војни: освајање и поробљавање одређеног друштва, али невојним, већ цивилним средствима – друштвеним мрежама између друштвених субјеката. У другој фази он прераста у посебан облик ратоводства, при чему се попреште сукоба мења и у знатно већој мери рат се води за људску свест. Није више основни (и једини) циљ убијање противника, сада је основни циљ да му се промени структура свести, односно да се креирају „пожељне“ диспозиције његовог понашања, а да он тога није свестан. Стога је и рат у 21. веку посао значајно комплекснији и софистициранији од ратова који су вођени у 20. веку.

Министарство одбране САД (*Department of Defense*) стоји на становишту да је циљ „мрежног рата“ постизање информационе предности уз помоћ информационих технологија и употребом разних мрежа које су географски дислоциране.³⁵ Те мреже, у комбинацији са технолошким информационим променама, су омогућиле стварање нових форми организовања освајачких похода.

32 Најпознатија дела Жила Делеза су: „Капитализам и шизофренија: Анти-Едип“ (*Capitalisme et Schizophrenie; Anti-Edip* - 1972) и „Хиљаду платоа“ (*Rhizome* - 1980) која је написао у коауторству са француским психоаналитичарем **Феликсом Гутаријем**. За његово ремек дело се сматра метафизичка расправа под насловом „Разлика и понављање“ (*Difference et répétition* - 1968).

33 Игор Николаевич Панарин, *Информационная война и коммуникации*, Горячая линия – Телеком, Москва, 2014.

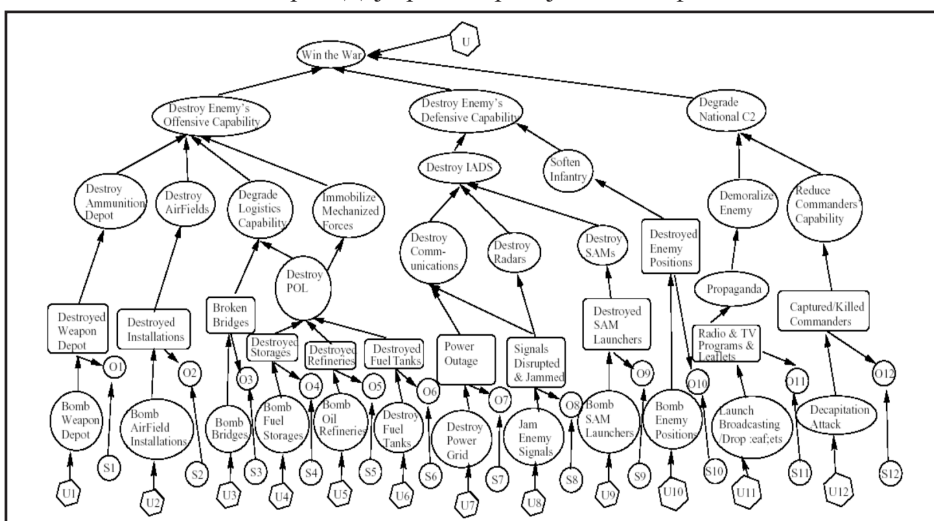
34 Игор Николаевич Панарин, *Гибридная война: теория и практика*, Горячая линия – Телеком, Москва, 2017.

35 *The Implementation of Network-Centric Warfare*, Department of Defense, Washington, D. C., 2005, стр. 4.

4. ОПЕРАЦИЈЕ МРЕЖНОЦЕНТРИЧНОГ РАТОВАЊА: „ОПЕРАЦИЈА БАЗНИХ ЕФЕКТА“

Као и сви други облици угрожавања безбедности, тако и мрежно ратовање има своје стратегије, операције и тактике. На стратешком нивоу се дефинише основни циљ (визија), средства, време и објекат напада, а на оперативном се планирају конкретни задаци који воде ка реализацији основног циља. Тактиком се прецизирају начини, средства, време остваривања операција. Основни циљ вођења свих „мрежних ратова“ је планирање, организовање и извођење „операција базних ефеката“ (*Effects-based operations* - ЕВО) или „операције засноване на ефектима“. Едварда Смит у својој монографији „Операције базних ефеката. Примена мрежноцентричног рата у миру, кризи и рату“ (*Effects-based Operations. Applying Network-centric Warfare in Peace, Crisis and War*) појам „операција базних ефеката“ дефинише као „свеукупност радњи усмерених на формирање модела понашања пријатеља, неутралних снага и непријатеља у ситуацији мира, кризе и рата“.³⁶ У другој књизи „Комплексност, умрежавање и ефекти засновани на операцијама *hardcover*“ (*Complexity, Networking, and Effects-Based Approaches to Operations Hardcover*)³⁷ објашњава суштину и технике ове операције, која је према његовом мишљењу њен најважнији елемент, односно основа (центар) концепта „мрежних ратова“ (Слика бр. 2).

Слика бр. 2. Дијаграм операција базних ефеката

Извор: <https://vizionarski.wordpress.com/> (12.3.2018).

36 Edward A. Smith Jr. *Effects-based Operations. Applying Network-centric Warfare in Peace, Crisis and War*, DC: DoD CCRP, Washington, 2002, стр. 24.

37 Edward A. Smith Jr., *Complexity, Networking, and Effects-Based Approaches to Operations Hardcover*, Center for Advanced Concepts and Technology, Washington, 2006.

И **Александар Дугин** и **Леонид Савин** сматрају да се у „мрежноцентричним борбеним дејствима активно примењују операције на основу жељених ефеката“ и да „ове операције поседују следећих седам карактеристика:

1. Неопходност усредсређивања пажње на постизање стратешке предности;
2. Примена дејства у миру и у току оружане борбе (широк спектар операција);
3. Не фокусирати све снаге на непосредне и најважније циљеве,
4. Анализирати и разумети систем одбране противника,
5. Прилагођавати се конкретним условима,
6. Осмишљено примењивати расположиве елементе националне моћи и
7. Доносити одлуке у складу са проценама реалних слова“.³⁸

У реализацији операција мрежних ратова креирају се различити инструменти превенције ради умањивања негативних последица. Ако је неопходно у ове оперативне активности се укључују и дипломатски капацитети, па и организују војне кампање. Концепт „операција базних ефеката“ садржи и политичке активности (довођење пожељне политичке елите) или и одређене „грађанске иницијативе“. Све то подразумева детаљну анализу објекта напада, пажљиво планирање (осмишљавање) свих мрежних активности (доктринарних, друштвених, техничких, организационих и сл.)

Инструменти који се користе треба да буду истовремено моћни и еластични. То могу да буду државне, али и квазидржавне организације које треба да поседују одговарајуће капацитете. У том смислу и **Џон Арквила** и **Ронфелт Дејвид** сматрају да је такав приступ „веома обећавајући за САД, иако је овај метод и раније коришћен али без формалног прихватања. Другим речима, то се може назвати термином „ноополитика“ јер је фактички био редован посао заштитника људских права и других невладиних организација, који је био ефикаснији од делатности америчких чиновника у дипломатији и војних стратега“.³⁹

Операцијом базних ефеката се настоји успоставити потпуна и дугорочна контрола над свим постојећим или потенцијалним учесницима супротстављања у остваривању дефинисаних циљева, али и тоталне манипулације њима у свим безбедносним ситуацијама (у току припреме, вођења и престанка социјалних сукоба). Дакле, једна од суштинских карактеристика „мрежног рата“ је да је он ванвременска и ванпросторна константа: он нема ни почетак ни крај (он је перманентан) и води се свим средствима која поседују евидентну или латентну моћ. Тиме се, онима који га воде, ствара могућност за управљање свим сегментима објекта којим се жели овладати. Добро организованом и вођеном „мрежом“ се земље, народи, војске, владе, међународне институције и наднационалне организације ли-

38 Александар Дугин и Леонид Савин, *Мрежни ратови*, Авала прес д. о. о., Београд, 2018, стр. 9.

39 John Arquilla & David Ronfeldt, *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*, RAND Corporation, Santa Monica, 2001, стр. 353.

шавају своје суверености и субјективитета, самосталности у вођењу унутрашње и спољне политика. Оне се претварају у прецизно управљиве и пажљиво програмиране механизме. У том смислу **Александар Дугин** тврди да „иза скромне 'техничке' скраћенице 'ОБЕ' стоји план непосредне планетарне контроле, светске превласти новог типа када управљању нису подложни поједини субјекти, већ њихова садржина, њихове мотивације, радње, намере итд. То је пројекат глобалне манипулације и тоталне контроле у светским размерама“.⁴⁰

„Операцијама базних ефеката“ се креира структура понашања како пријатељских народа и држава, тако и неутралним и непријатељски настројеним међународним субјектима. То значи да се овим операцијама не оставља могућност да делују по сопственој вољи, већ по вољи оних који спроводе „операције базних ефеката“, односно сви субјекти у међународним односима, без обзира како су декларисани (пријатељске, неутралне или непријатељске земље), неминовно се повинују наметнутим концептима понашања и унапред дефинисаним сценаријима. Ако непријатељске, пријатељске и неутралне државе (политичке елите) чине управо оно што се од њих тражи, онда се оне претварају у управљане (манипулисане) марионете и пре него што доживе коначни пораз. То је добијање битке и пре њеног почетка. „Операције базних ефеката“ се примењују током борбених дејстава, у тренуцима кризе али и у раздобљима мира. Тотални карактер мрежних ратова подразумева да се они покрећу не само у односу на противника, већ и у односу на савезника или неутралне снаге.

Џон Ворден је ову теорије објавио у специјализованом часопису *Airpower Journal* за 1995. годину под називом „Непријатељ као систем“ (*The Enemy as a System*). На основу упоређивања примера из историје сачинио је логичну концепцију, у којој поред појма „прстенаста структура“ користи и термин „стратешка парализа“. „На стратешком нивоу ћемо постићи наше циљеве изазивањем промена у једном или више делова физичког система противника. Противник ће бити принуђен да се прилагоди нашим циљевима, или му то неће бити дозвољено, као ни настојање да се војно бори против нас. Назваћемо то 'стратешком парализом'. Који делови система ће бити нападани (применом разноврсних видова оружја - од бојеве муниције до компјутерских вируса) зависиће од циља који настојимо да постигнемо, колико дуго ће непријатељ имати воље да се одупире, какве су његове могућности и какви су наши војни и политички напори“, пише аутор.⁴¹

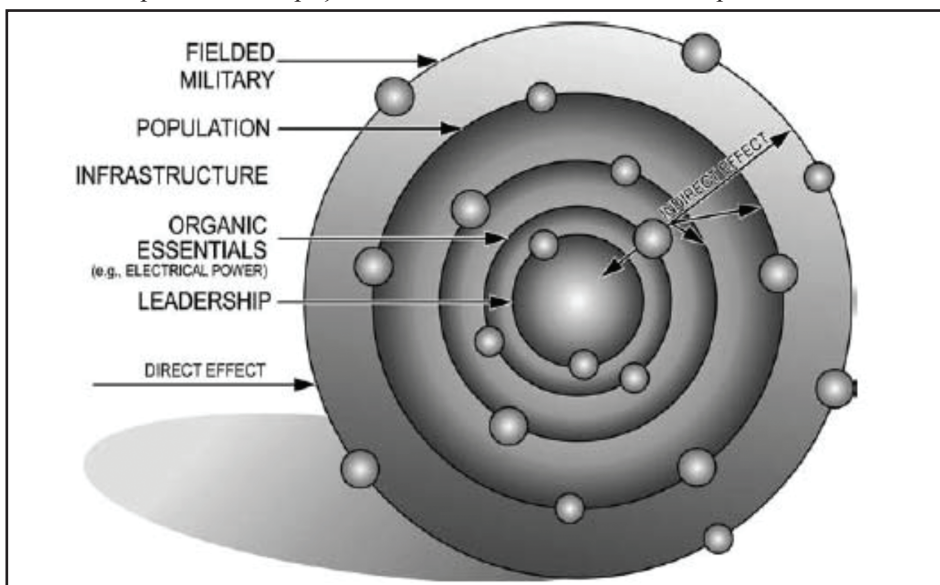
Он сматра да је стратешко тежиште аграрних држава које су подвргнуте војном удару очување свог енергетског система: „Без електричне енергије, цивилна и војна производња, дистрибуција хране и других потрепштина, везе и

⁴⁰ Александар Дугин, *Геополитика постмодерне*, Преводачка радионица Росић / књижара „Никола Пашић“, Београд, 2009.

⁴¹ John Warden, „The Enemy as a System“, *Airpower Journal*, Spring, 1995, стр. 23.

живот у целини постаје отежан, ако не и немогућ. Чак и ако непријатељ не затражи мир, његови електро-енергетски губици ће имати разоран утицај на његову стратешку базу, која ће са своје стране учинити вођење рата ванредно тешким⁴². У овој чињеници је могуће трагати за одговором и зашто су у току агресије НАТО-а на СР Југославије тако систематски бомбардована и уништавана енергетска постројења (трафо станице, рафинерије, електропроводи и сл.). **Џон Ворден** у наведеном чланку напомиње да је систем пет прстенова услован концепт, јер се за сваку државу сачињава јединствена комбинација тежишта (Слика бр. 3).

Слика бр. 3. Графички приказ поделе „непријатеља“ на пет прстенова и одређивање виталних тежишта или чворишта напада

Извор: Леонид Савин, Сетецентричная и сетевая война. Введение в концепцию, Евразийское движение, Москва, 2013, стр. 42.

Нападом на изабрано тежиште, противник се приморава да поступа управо онако како је планирано, што у крајњој инстанци доводи до његовог пораза. Не морају се у потпуности војно поразити (уништити) његове оружане снаге или његова инфраструктура, већ је потребно да се прецизно одреде центри, тежишта и тренутак када их треба напасти. Зато се претходно прецизно врши избор објеката (мрежних чворишта) који ће бити бомбардовани и чије оштећење или уништење ће битно отежати пружање отпора агресији.

Један од првих примена и провере функционисања овог модела „мрежно-центричног рата“ је била операције „Тренутна муња“, која је била део ратне операције „Пустињска олуја“ у Ираку. Циљ је био да се уз помоћ нових техничких

⁴² Исто, стр. 25.

достигнућа и обавештајних података, нападне и уништи унутрашњи круг по принципу „рат изнутра према напоље“ (*Inside-out warfare*). Шта се све дешавало са војним и политичким руководством Ирана после инвазије је добро познато. У војном погледу, ова концепција је у потпуности била прихваћена на идеолошком и оперативном нивоу од стране војно-политичког руководства САД, што је потврдила природа војне интервенција на СР Југославију 1999. године. Дакле, овај модел је други тест имао на Балкану.

5. ЦИЉ И СУШТИНА „МРЕЖНОГ РАТОВАЊА“

„Мрежно ратовање“ је најновија војна доктрина која је конципирана са циљем да омогући победу над противником и освајање његове територије без коришћења класичног наоружања. Простор дејстава овог облика ратова је савремено информационо („отворено“) друштво. Стварају се услови за реализацију давнашње жеље војника - остварити потпуну војну победу над непријатељем пре него што сама „битка“ или „рат“ и започну. Нешто што је некада изгледало као утопија, постмодерни информациони простор је учино реалним. У конвенционалном смислу „битке“ или „рата“ и нема. Нема ни класичног оружја. „Рат“ се води „у сенци“, готово неприметно, „битка“ се води „иза кулиса“ што га чини невидљивим за највећи број становника државе која је нападнута.

Из циља „мрежног рата“ произилази и његова суштина. То је употреба друштвених мрежа, не само интернет мреже, већ и свих мрежа у реалном друштву (социјалних заједница људи, колектива, група, покрета, организација) као нове врсте „оружја“. Њиме се креирају претпоставке за формирање неопходног контекста у којем би се нека држава или народ на одређеној територији суочили са чињеницом нужности будућег потчињавања другачијим стратешким моделима. То подразумева фазу припреме одређене државе или друштва да нормално, па и позитивно прихвате социјалне и политичке трансформације. У овој фази „мрежног рата“ се уз помоћ различитих медија (од ТВ, радија, књига, филма, стрипова, музике и сл.) ради на планском обликовању јавног мњења, формирању жељене перцепције и друштвене климе. Медији симулирају комуникацију, или у најбољем случају омогућавају само делимичну комуникацију. Стварају привид (симулакрум) комуникације, стварају виртуелну комуникацију. Тада се дешава самообмана које учесник овакве комуникације није свестан. Дакле, медији су постали инструменти умрежавања. Савремени медији су произвели „говор без одговора“ (**Жан Бодријар**), ситуацију у којој људи све мање разговарају (све је мање интерперсоналне комуникације). Овакво схватање медијатизације друштва на светском плану говори и о његовој умрежености. Тиме се усмеравају основни друштвени процеси чиме

се појединци пацификују и доводе у ситуацију да се не противе планираним трансформацијама, па да чак и сами учествују у њиховој реализацији. То доводи до друге фазе, у којој се почиње са променама основних параметара друштва, и када највећи део друштва постаје активан учесник пројектованих процеса. Бројна искуства и примери показују да су у таквим ситуацијама друштва испољила спремност да се потчине новом вредносном систему, да прихватају другачију (наметнуту) логику тумачења чињеница, другачији животни стил. То у крајњој инстанци значи да се могу сматрати освојеним на духовној равни, а да у потпуности нису тога ни свесни.

Познати амерички геополитичар **Збигњев Бжежински** директно дефинише спољнополитички циљ САД као „неопходност да се учврсти сопствени владајући положај“ кроз „допунску историјску предност коришћења за своје интересе поново створене мреже међународних веза, која се развија ван оквира традиционалног система националних држава. Та мрежа, саткана од стране интернационалних корпорација, невладиних организација (транснационалних по својој суштини) и научних заједница, која ће се још више развити захваљујући мрежи интернета, већ ствара незванични светски систем, у основи погодан за регулисану и свеобухватну сарадњу на глобалном нивоу“.⁴³ Све то утиче на патерне⁴⁴ понашања савременог човека што је један од основних циљева мрежног ратовања.

Наручиоци ових операција, у највећем броју случајева, су глобалне суперсиле, а „извођачи радова“ невладин сектор (или је можда боље рећи „ван-владин“ или „мимо-владин“ сектор) који је мрежно повезан, обучен, финансијски подржан и опремљен разним техникама. Уз помоћ тих мрежа – реалних друштвених заједница у реалним срединама – у своје технолошке моделе стратегије формирају потребан контекст и постижу унапред пројектоване и задате резултате. На тај начин успоставља се директна стратешка контрола над територијом, државом, народом, целом геополитичком облашћу или регионом у интересу „агресора“, уз коришћење становништва тог простора које их чак и активно помаже или се не противи тим променама. У томе је основни смисао и главни механизам „мрежног рата“ – коришћење унутрашње енергије друштва за рушење државе и освајање територије. Дакле, „мрежни рат“ се води толико неприметно да нападнути није у стању да користи класично оружје за одбрану, укључујући ту и атомско оружје. Свргавање владајућих режима, „обојене револуције“, инсталирање војних база и промена друштвене свести маса – само су неки од резултата мрежних операција.

43 Збигњев Бжежински, *Велика шахматна доска*, Међународни односи, Москва, 1999, стр. 254.

44 Патерн (енглески *pattern*) - узор, образац, шаблон или шема. У науци представља релативно нов појам и концепт, односно нови начин сагледавања појава. Како се још увек није шире етаблирао, још увек га поједини научници посматрају као контраверзну категорију у научном поимања истине као циља којем тежи свака наука. Сматра се да изворно потиче из архитектуре, а међу првима који је ова употребио у науци био је **Александер Кристофер**. Овај појам се најчешће употребљава да би се њиме означила најбоља пракса доласка до одређених решења.

6. ИНСТРУМЕНТИ, ПРИНЦИПИ И ОБЛАСТИ „МРЕЖНОГ РАТА“

Инструменти који се користе у „мрежном рату“ треба да буду истовремено моћни и еластични. То могу да буду државне, али и квазидржавне организације (медији, друштвене мреже), које треба да поседују моћ. **Џон Арквила** и **Ронфелт Дејвид** тврде да „државе имају широк дијапазон средстава које могу користити у сарадњи са недржавним актерима. Које ће (стратегије) бити изабране може зависности од тога какво лице 'мрежног рата' преовлађује – тамно или светло. Ако је то тамно лице – са његовим терористима, криминалцима и опасним етнонационалистима, онда му се Сједињене Америчке Државе и њихови савезници морају супротставити радикалнијим средствима. Али у одређеном тренутку и на одређеном месту, социјални 'мрежни рат' може послужити као допуна државној војној стратегији“.⁴⁵

Временом су у оквиру „мрежног рата“ развијени бројни принципи, а на основу њих и различите технике (методе, алати, праксе) које се примењују сходно датим условима и специфичностима неке државе (народа) која је дефинисана као објекат агресије. Најчешће коришћени принципи „мрежног ратовања“ су добијали и специфичне називе, као што су: „Информациона надмоћ“; „Намера команданта“; „Свеопшта обавештеност“; „Брзина командовања“; „Самосинхронизација“; „Прерасподела снага“; „Демасификација“; „Активна мањина“; „Дубоко сензорно продирање“; „Промена стартних услова“; „Мрежни код“ „Тактика роја“ и сл.⁴⁶

Теорија мрежних ратова дефинише следеће четири основне области у којима се одвијају мрежне операције и „мрежни ратови“:

1. физичка област
2. информациона област
3. когнитивна област
4. социјална област.⁴⁷

Мреже створене у тим областима се узајамно преплићу тако да интеракцијом мрежне операције истовремено у једној области производе ефекте и у другим областима. Манипулација самим мрежним операцијама и ефектима који се стварају у разним областима и јесте главно „умеће“ мрежног ратовања.

45 John Arquilla and David Ronfeldt, *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime and Militancy*, RAND, 2001, стр. 351-354.

46 Валерий Михайлович Коровин, *Третья мировая сетевая война*, Питер, Санкт-Петербург, 2014, стр. 26.

47 Леонид Савин, *Сетецентричная и сетевая война: введение в концепцию*, Евразийское движение, Москва, 2013.

ЗАКЉУЧАК

Етологија „мрежног рата“ као новог феномена угрожавања безбедности се може тражити и у настојању да се пронађу модели и механизми којима би се успешно овладало неким простором и контролисало становништво које на њему живи са што мање финансијских трошкова и људских губитака. Показало се да није довољна војна победа, ни укидање свих институције поражене стране да би се народ и земља држали под окупацијом. Дошло се до сазнања да је најважније радити на промени свести окупираног народа како би се пацификово, учинио лојалним и кооперативним, како би се понашао послушно и понизно. Једна од модела који се показао у томе успешним је модел мрежног ратовања. То је нови приступ техникама изазивања опасности, нови начин угрожавања безбедности (нови начин изазова, ризика и претњи). Значајно је напоменути да се овде не ради само о специфичностима и могућностима интернета као новог медија, већ да су у питању нови начини употребе „меке моћи“ (soft power). Циљ је успоставити апсолутну контролу над свим учесницима историјског процеса. Да ли је она могућа? **Александар Дугин и Леонид Савин** сматрају да је она у потпуности достижна.⁴⁸

Модел „мрежног рата“ је од стране војне заједнице САД предложен 1998. године (иако је на њему рађено од 1993. године), као основа модернизације оружаних снага. Суштина реформе ратоводства са мрежним ратом као новом теоријом рата је у настојању да се у епохи постмодернизма (времену информативне технологије и информација као новог ресурса) досадашњи конвенционални и неконвенционални облици вођење рата сублимирају у један квалитативно нов мрежни концепт. Створена је свеобухватна мрежа која поседује моћ, и као таква заменила је постојеће војне и невојне стратегије угрожавања безбедности. Интегрисањем у јединствен систем у коме су оружани сукоби (па и рат) мрежни феномен, вођење војних операција само је један од облика мрежних операција.

Тиме је уведена нова доктрина која фундаментално мења класичну концепцију вођења ратова. Њен основни циљ је максимизирање форме производње информација, унапређење модела њиховог дељења (ширења, емитовања), побољшање канала повратне везе и усавршавање метода њене доступности. На основу идеје о невојном ратовању створена је концепција „операција на бази ефеката“ (ОБЕ) за потребе „мрежног рата“. Основане су бројне *think tank* организације („фабрике идеја“) које су стварале и развијале нове концепције рата. Средства масовног комуницирања су постала средства надзора јавности, инструмент креирања перцепције и јавног мњења. Настао је нови простор друштвеног сукобљавања (социјалног конфликта), нови терен борбе. Тиме је заокружен концепт којим се под-

48 Александар Дугин и Леонид Савин, Мрежни ратови, Авала прес д.о.о., Београд, 2018, стр. 59.

рива суверенитет држава над информационом контролом уз помоћ глобалног ширења савремених видова комуникације. То свакако не води ка хуманизацији друштвених односа, еманципацији човечанства или очовечењу глобализације.

Како се заштитити од „мрежног рата“? Већина теоретичара сматра да је то могуће када заштита и одбрана постане комплексна, ризомска, динамична, флуидна и флексибилна.

ЛИТЕРАТУРА

Бжежински Збигњев, *Великая шахматная доска*, Међународни односи, Москва, 1999.

Георгијевич Кара-Мурза Сергеј, *Демонтажа народа*, Информатика, Београд, 2015.

Гаврилов Юрий, „Начальник Генерального штаба: Какую армию мы строим“, *Российская газета (Федеральный выпуск)*, Москва, № 5138, 2010.

Дугин Александар и Савин Леонид, *Мрежни ратови*, Авала прес д.о.о., Београд, 2018.

Дугин Александар, *Геополитика постмодерне*, Преводилачка радионица Росић/ књижара „Никла Пашић“, Београд, 2009.

Мухвић-Димановски Весна, *Неологизми: проблеми теорије и примјене*, Завод за лингвистику Филозофскога факултета Свеучилишта у Загребу, Загреб, 2005.

Цу Сун, *Свеобухватно умеће ратовања*, Алнари, Београд, 2007.

Чомски Ноам, *Нужне илузије: контрола ума у демократским друштвима*, Светови, Нови Сад, 2000.

Коровин Михайлович Валерий, *Третья мировая сетевая война*, Питер, Санкт-Петербург, 2014.

Панарин Николаевич Игорь, *Гибридная война: теория и практика*, Горячая линия – Телеком, Москва, 2017.

Панарин Николаевич Игорь, *Информационная война и коммуникации*, Горячая линия – Телеком, Москва, 2014.

Arquilla John & Ronfeldt David, *Networks and Netwars: The Future of Terror, Crime, and Militancy*, RAND Corporation, Santa Monica, 2001.

Arquilla John & Ronfeldt David, *The Emergence of Noopolitik: Toward an American Information Strategy*, Rand Corporation, Santa Monica, 1999.

Castells Manuel, „The Rise of the Network Society“, *The Information Age: Economy, Society and Culture*, UK: Blackwell, Cambridge/Oxford, Vol. I, 1996.

Castells Manuel, *Communication power*, Oxford University Press, Oxford/New York, 2009.

Cebrowski Arthur & Garstka John, „Network-Centric Warfare: Its Origins and Future“, *Proceedings Magazine*, Vol. 124, № 1, 1998, стр. 28 – 35.

Cebrowski Arthur & Garstka John, „Network-centric Warfare: Its Origin and Future“, *Proceedings Magazine*, Maryland, U. S. Naval Institute, 1998, Vol. 124, № 134.

Net-Centric Environment Joint Functional Concept // DOD, Appendix B. Glossary, 2005.

Smith Edward Jr, *Effects-based Operations. Applying Network-centric Warfare in Peace, Crisis and War*, DC: DoD CCRP, Washington, 2002.

Smith Edward Jr, *Complexity, Networking, and Effects-Based Approaches to Operations Hardcover*, Center for Advanced Concepts and Technology, Washington, 2006.

White Harrison, „Social Networks Can Resolve Actor Paradoxes in Economics and in Psychology“, *Journal of Institutional and Theoretical Economics*, № 151, 1995, стр. 58 - 74.

The Implementation of Network-Centric Warfare, Department of Defense, Washington, D. C., 2005.

White Harrison, *Identity and Control: How Social Formations Emerge* (Second Edition), Princeton University Press, New York/Princeton, 2008.

Warden John, „The Enemy as a System“, *Airpower Journal*, Spring, 1995.

Warden John, *The Air Campaign: Planning for Combat*, National Defense University Press, Washington, 1988.

Извори са Интернета

https://en.wikipedia.org/wiki/John_Arquilla (12.10.2018).

https://www.rand.org/pubs/authors/r/ronfeldt_david.html (12.10.2018).

http://www.mors.org/meetings/ebo/ebo_tor/ (12.10.2018).

<https://www.whitehouse.gov/wp-content/uploads/2017/12/NSS-Final-12-18-2017-0905.pdf> (11.10.2018).

<https://rg.ru/2010/03/23/makarov.html> (17.10.2018).

<http://battles.nodegoat.net/viewer.p/23/385/scenario/1/geo/fullscreen> (12.10.2018).

<https://vizionarski.wordpress.com/>(12.3.2018).

http://www.mors.org/meetings/ebo/ebo_tor/ (12.10.2018).

Dragan Kolev⁴⁹

**NETWAR AS A POSTMODERN FORM OF
ENDANGERING SECURITY**

Abstract

A new bubble is circulating around the world - a bout of “netwars“ (netcontric warfare) and “coaching wars“ (Russian коучинг война, Russian мем-война), which provokes numerous debates and controversies. There are different theories and almost all of these new forms of threats to security are presented as a myth. Many theorists of these phenomena doubt that this is done deliberately to conceal their essence, goals and methods of operation. Therefore, there is a need for these phenomena to be professionally and scientifically analyzed, to discover the real dangers they bring, determine their true nature, define the basic characteristics and point out the troubles they bring to mankind, individual states or individuals.

Network war has become a main stream way to create challenges, risks and threats to the security of the individual and his associations. These are not classic forms of endangerment that are presented in a new way. It is a new and more complex form of provoking uncertainty, as well as waging wars. This is a qualitatively new form of causing threats and endangering. It is the antipode of stereotypical concepts of endangering security and conventional warfare.

Netwar is a planetary phenomenon. The world has become the battlefield of netwars warfare. It did not bypass Serbia. Moreover, numerous indicators show that many models of netwars have been tried and perfected on it. There remains a key issue for many institutions to answer: Has Serbia learnt from its experience and built up the necessary capacities to successfully counter the new postmodern forms of security threats?

Key words: network war, postmodern, security, soft power.

49 Prof. Dr. Dragan Kolev, Faculty of Diplomacy and Security

Лазар Петровић

Факултет за дипломатију и безбедност, Београд

ИНФОРМАЦИОНА БЕЗБЕДНОСТ – БЕЗБЕДНОСНИ ИЗАЗОВ XXI ВЕКА

Сажетак

Један од основних мотива делатности човека и друштва посматран кроз историју, али и један од глобалних проблема савремене епохе је безбедност. Савремено схватање појма безбедности подразумева све видове безбедности - економску, војну, геополитичку, политичку, информациону, социјалну, демографску, еколошку, генетичку и друге. Да је заштита информација један од облика испољавања информационе безбедности и предмет интересовања државних и војних структура, познато је од раније. Информациона безбедност, као један од новијих праваца истраживања у сфери безбедности, последица је технолошког развоја и одраз је новог погледа на свет. Она се јавља не само као један од видова (облика) безбедности, већ и као пресек свих других видова безбедности у којима информационе технологије заузимају важно место. О значају информационе безбедности говори и чињеница да је она постала једна од основних компонената националне безбедности.

Информациона безбедност, као вид безбедности, неодојиви је део информационог друштва. Са историјским схватањем њеног значаја мењао се и приступ питању информационе безбедности. Савремено информационо друштво је незамисливо без озбиљног третирања информационе безбедности. Анализа метода испитивања и неких од модела информационе безбедности указује на сву сложеност и комплексност појма информационе безбедности као и могућност различитих приступа тој проблематици.

Појам заштите информационог система је изузетно широк и комплексан и прелази поимање информатичара који то свде у правилу само на компјутерски систем. Но, у суштини није циљ заштита информационог система, већ онога што се као основна вредносна јединица налази у информационом систему, а то је *информација*.

Полазећи од тога да је информациона безбедност нов, сложен и интердисциплинаран појам, она је предмет како *техничко - технолошких* научних истра-

живања (у области информатике, електромагнетике, обраде сигнала итд.), тако и хуманистичких научних истраживања (у области социологије, психологије, права, политологије итд.). Због овакве њене природе, обученост у сфери информационе безбедности подразумева одређени фонд техничких, управљачких и специјалистичких знања, тј. знања која се непосредно односе на проблематику информационе безбедности.

Кључне речи: информација, безбедност, информациони системи, информационе технологије, информациона безбедност.

1. УВОД

Информациона безбедност¹, као један од новијих праваца истраживања у сфери безбедности, последица је технолошког развоја и одраз новог погледа на свет. Дефинисана је као *заштита информационих система од неауторизованог приступа или модификације информација, било у процесу њиховог генерисања, складиштења, обраде или преноса и као процес којим се омогућава пружање услуга ауторизованим корисницима, укључујући и неопходне мере детекције, документовања и отклањања било каквих претњи*. Информациона безбедност није исто што и информатичка, компјутерска, безбедност. Наиме, информациона безбедност се бави заштитом информација без обзира у којем облику оне постојале. Дакле, то укључује информације и у дигиталном и у аналогном, папирнатом и електронском облику, јер врло често информације управо у папирнатом облику постају врло осетљиви документи о којима, у безбедносном смислу, треба водити рачуна.

Чињеница је да у времену опште комјутеризације у свим областима људске делатности, питању заштите информација у било ком информационом систему треба посветити нужну пажњу. При томе, питање безбедности и заштите информација мора се посматрати и решавати на свим нивоима и у свим фазама у ланцу било ког информационог система. То значи да се о овој проблематици мора водити рачуна како у фази генерисања тако и у фази преноса, обраде и меморисања информације.

Кроз целокупну људску историју, у сваком временском периоду, била је на посебној цени нека роба, као производ материјалне природе. Паралелно с тим врло конкретним производима и стварима, чија је вредност била непобитна, увек је на цени била и „апстрактна“ роба, нематеријалне природе, као што је информација,

¹ Nacional Security Agency, *Nacional Information Systems security Glossary*, NSTISSI No 4009, Fort Meade, MD spt 2000.

која је временом све више добијала на значају. Све до половине XX века ипак је доминирала вредност материјалних ствари, док је вредност нематеријалних информација некако била у другом плану, барем за општу јавност.

Тек од половине прошлог века све више доминира чињеница да информација као „нематеријална роба“ има велику, ако не и највећу вредност. Данас се мирно може рећи, да онај ко има и управља информацијама доминира у простору и времену. Под управљањем информацијама се сматрају све фазе у којима се може наћи информација: генерисање, пренос, прикупљање, обрада, меморисање и дистрибуција информација, али и дезинформација. Због тога се информација и третира у ново доба као и свака друга роба која је одређена са својом употребном и тржишном вредношћу.

Експлозивни развој информационих система током задњих неколико десетина година довео је посредно и/или непосредно и до снажног развоја осталих подручја људске делатности, као што су техника, медицина, издаваштво, развој база података, а нарочито комуникације. Примена информационих система у осталим областима људске делатности толико је снажна да је практично данас немислииво њихово постојање без рада информационог система. Низ предности примене информационих система у животу људи огледа се у неслућеним могућностима обраде и прорачуна података, претраживања, архивирања и комуницирања. То је наравно имало за последицу битно повећавање сложености информационих система, концепцијских и техничких решења и огромног повећања броја људи који раде непосредно с информационим технологијама.

Сваки такав сложени систем подложен је значајно пропустима и грешкама у имплементацији и раду, као последица недовољне обучености корисника, некавалитетне израде информационих система, или неодговорног рада током употребе од стране корисника. Поред тих проблема у раду, евидентни су и проблеми злонамерних напада од спољашних фактора, који имају за циљ да унесу збрку у рад информационог система, неовлаштено прикупљање података, те у крајњој мери и функционално уништење информационог система. Због тога се већ од почетака развоја информационог система, од 50 - тих година XX века, покушавало на разне начине осигурати конзистентност рада информационог система.

2. ПОЈАМ ИНФОРМАЦИОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

У последње време, о информационој безбедности у разним варијантама могуће је прочитати готово у свим светским часописима. Поставља се питање да ли је то последица модног тренда или реална потреба? Да је заштита информација предмет интересовања државних и војних структура, познато је од раније. Међу-

тим, и све велике компаније сматрају да је информациона безбедност један од најважнијих приоритета у вођењу бизниса². У складу са тим евидентне су радикалне промене у организацији службе информационе безбедности. Питања информационе безбедности и проблем заштите информација су, све донедавно, са крајњих маргина доспела у ситуацију да буду делокруг рада самог топ - менаџмента компанија. На тај начин, интересовање и пажња која се у свету посвећује информационој безбедности нису одраз помодарског тренда, већ реалност надолазећег информационог друштва.

Из тих разлога, неминовно се поставља питање, зашто је потребно штитити пословне информације? Различите организације из различитих разлога треба да штите информације. За банке је од пресудног значаја *интегритет* информација, тј. неизменљивост новчаних трансакција, због финансијског пословања. За провајдере интернет услуга најважније су *расположивост* и *поузданост* информација у смислу доступности и поузданог рада кључних елемената система, због континуитета пружања услуга. За привреднике је пак најважнија *поверљивост* информација, због захтева да информацији приступе само овлашћена лица, ради опстанка на тржишту и успешног пословања³.

Када је реч о појму информација и информационој безбедности изузетно је важно схватити и прихватити следеће чињенице:

1. Информациони систем није исто што и компјутерски систем (информациони систем \neq компјутерски систем),
2. Компјутерски систем је подсистем или подкуп целокупног информационог система.

Да не буде забуне, ево неколико напомена: информациони систем поред компјутерског система чине и папири с подацима у регистраторима на полицама архиве, телефакс уређаји и копије факсова, телефонске мреже, видео и остали облици надзора, запослени и пословни партнери (односно оно што они знају о подацима), физичка заштићеност објеката, итд, итд.⁴ Очито да је појам заштите информационог система изузетно широк и комплексан и прелази поимање информатичара који то свде у правилу само на компјутерски систем. Но, у суштини није

² *Информациона безбедност*, зборник радова, Међународни научно-стручни скуп, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2009.

³ Лазар Петровић, „Информациона безбедност у савременом свету“, у зборнику: *Злоупотребе информациононих технологија и заштита*, Удружење судских вештака за информационе технологије - ИТ вештак, Београд, 2012.

⁴ Под *извором информација* треба подразумевати елементе информационог система где настају разне врсте информација: говор, писане поруке, непокретна и покретна слика, подаци даљинског мерења (телеметријски подаци), подаци даљинског управљања (телеуправљајући подаци), а не само информације које се јављају у рачинарским системима, рачунарски подаци, без обзира на њихов изворни облик (аналогни или дигитални облик).

основни циљ сама заштита информационог система, него и свега онога што се као основна вредносна јединица налази у информационом систему: *информација*. Треба тако поставити и организовати информациони систем и те свеукупне активности око њега, да не би дошло до неконтролисаног одлива или промене информација које се чувају или обрађују у информационом систему.

3. ИСТОРИЈСКИ КОНТЕКСТ НАСТАНКА ИНФОРМАЦИОНЕ БЕЗБЕДНОСТИ

У данашње време у целом свету се улажу општи напори у формирању глобалног информационог друштва као што су нпр. е - Европа, е - југоисточна Европа, итд. Један од основних критеријума развоја таквог друштва је квалитет и ниво имплементације информационо - комуникационих технологија, при чему је једна од најважнијих компонената – информациона безбедност, односно безбедност информација. Значај информационе безбедности условљен је чињеницом да се, паралелно са увођењем информационо - комуникационих технологија и уопште технолошким развојем, појављују нови ризици и претње у облику могућих напада на доступност, интегритет и поверљивост информација у савременим информационо - комуникационим системима.

Информациона безбедност је предмет општег интересовања како државних тако и привредних организација. Један од најважнијих задатака је постала разрада и имплементација поузданих метода и средстава заштите информација, тражење системских решења и средстава заштите са применом најефективнијих алгоритама и метода пројектовања средстава заштите информација, односно инструментална информационе безбедности. Круг питања информационе безбедности је толико широк да обухвата чак и питања националне безбедности.

Према речима Даниела Волфа⁵, историјски посматрано, прво се појавила 60 - их година комуникациона безбедност (COMSEC – *communication security*). Са појавом компјутера, 70 – их година, настала је компјутерска безбедност (COMPUSEC – *computer security*). Крајем 80 – их година COMSEC и COMPUSEC су обједињене у **информациону безбедност** (INFOSEC - *information security*), која је покушала да интегрише раније одвојене дисциплине као што су безбедност персонела, компјутерска безбедност, комуникациона безбедност и оперативна безбед-

⁵ Реч је о саслушању Даниела Волфа пред подкомитетом за унутрашњу безбедност сената САД 22. јула 2003. године. Даниел Волф је био директор за информациону гаранцију (*information assurance*) у америчкој Агенцији за националну безбедност (NSA – *Nacional Security Agency*). Daniel G. Wolf, *Statement before the House Select Committee on Homeland Security Subcommittee on Cybersecurity*, Science and Research & Development, Nacional Security Agency US, Juli 22, 2003.

ност. Акцент INFOSEC-а је стављен на спречавање неауторизованог приступа информационим системима. Разматрани су, пре свега, поверљивост (*confidentiality*), интегритет (*integrity*) и расположивост (*availability*) информација.

Експлозивни развој информацијских система током задњих неколико десетина година довео је посредно и/или непосредно и до снажног развоја осталих подручја људске делатности, као што су техника, медицина, издаваштво, базе података, а нарочито комуникације. Примена информационих система у осталим областима људске делатности толико је снажна да је практично данас незамисливо њихово постојање без рада информационог система. Низ предности примене информационих система у животу људи огледа се у неслућеним могућностима обраде и прорачуна података, претраживања, архивирања те комуницирања. То је наравно имало за последицу битно повећавање сложености информацијских система, концепцијских и техничких решења те огромног увећања броја људи који раде непосредно с информацијском технологијом. Сваки такав сложени систем подложен је значајно пропустима, и грешкама у имплементацији, раду као последица недовољне обучености корисника, неквалитетне израде информацијских система, или неодговорног рада током употребе од стране корисника. Но, поред тих проблема у раду, евидентни су и проблеми злонамерних напада од спољашњих фактора, који имају за циљ да унесу збрку у рад информационог система, неовлаштено прикупљање података, те у крајњој мери и функционално уништење информацијског система⁶. Због тога се већ од почетака развоја информацијског система, од 50 - тих година XX века, покушавало на разне начине осигурати конзистентност рада информацијског система. Међутим, тек током фебруара 1995. год. је у Великој Британији публикован национални стандард познат под називом BS 7799, који је представљао скуп најбоље праксе заштите рада информационог система. Значајно побољшање и ревизија истог направљена је и објављена током маја 1999. године.

Због своје универзалне применљивости и свеобухватности исти је стандард опште прихваћен и у свету, а ИСО организација га је такође прихватила као свој стандард, под ознаком ИСО 27002. Прва верзија норми ИСО 27002 објављена у децембру 2000. год. Следећи значајан догађај у даљем развоју стандарда за управљање са безбедношћу информација је био крајем 2005. године, када је организација ИСО донела најновију ревизију стандарда 27002:2005, и усвојила нове стандарде 27001:2005, који су у ствари настали од стандарда BS 7799-2.

Информациона безбедност специфична је, такође, због својих захтева за посебним образовањем кадрова за рад у тој области. То подразумева мултидисциплинарни приступ, како у сфери истраживања тако и у области образовања. Због такве њене природе, обученост у сфери информационе безбедности подразумева усвајање одређеног фонда техничких, управљачких и специјалистичких

⁶ Слободан Р. Петровић, *Компјутерски криминал*, Војноиздавачки завод, Београд, 2004.

знања, тј. знања која се непосредно односе на проблематику информационе безбедности. То значи да специјалиста за информациону безбедност мора поседовати, не само техничка, већ и управљачка (менаџмент, економија, привредно право) и специјалистичка знања (организација система информационе безбедности, заштита пословних тајни, специјална психологија, основи криминалистике и индустријска шпијунажа, итд.). Овако дефинисани профил компетентности специјалисте за информациону безбедност подразумева координације и консултације са низом различитих сектора, који међусобно могу бити и прилично удаљени (финансијски, комерцијални, сектор производње, сектор информационих технологија итд.). Очигледно је да стручњака оваквог профила обично нема, или их је мало, тако да поједине институције морају да раде на њиховом стварању⁷.

Напредак у компјутерској техници и појава мрежа (LAN и WAN и, пре свега, ИНТЕРНЕТ - а), проширује листу својстава информација пред које се постављају безбедносни захтеви. То су: аутентичност (*authentication*) и непорицљивост (*non - repudiation*). На основама наведених својстава информација (или безбедносних сервиса информација и информационих система), формулисан је, 90 – их година, нови појам информационе безбедности. Важно је уочити да разлика није само термилошке природе, већ да је реч о суштинским променама. Поред наведених безбедносних сервиса, овако дефинисана информациона безбедност има и друге важне карактеристике, а то је оперативност (*operational in nature*) и осетљивост на време (*time - sensitive*). Ове карактеристике изражавају термини детекција (*detection*) и реакција (*reacion*)⁸. Реч је о дефанзивним оперативним могућностима које се, заједно са традиционалним ИА активностима, од касних 90 – их година описују термином теорије информационог ратовања - одбрамбених информационих операција (*DIO - Defensive information operations*)⁹.

4. ПУТЕВИ ОТИЦАЊА ИНФОРМАЦИЈА У ИНФОРМАЦИОНИМ СИСТЕМИМА

Пословне информације могу отицати путем техничких канала отицања (који је у литератури најзаступљеније кроз разматрање компјутерског канала), или путем тзв. *унутрашњих канала*, који обухватају сараднике са својим мотивима и

⁷ Стеван Синковски, Лазар Петровић, *Квалитативни и квантитативни модели информационе безбедности*, електронско издање, ФДБ, 2017.

⁸ Реч је о заштитним могућностима информационих система да детектују напад и да у случају успешног напада обнове основне функције.

⁹ За разумевање проблема информационе безбедности у теорији и пракси САД неопходно је познавати теорију информационог ратовања.

радним навикама. Последице неадекватне заштите информација се огледају као финансијски губици, губитак угледа или тржишних позиција и могу имати катастрофалне последице. Очигледност потребе заштите информација је посебно изражена у различитим облицима електронског пословања (*e business*)¹⁰.

У условима савременог тржишта, пословни успех и економска безбедност незамисливи су без информационе безбедности. Информације и информациони ресурси представљају материјална добра и због тога је заштита информација неодојиви део пословања.

У наставку ће више речи бити о проблему безбедности и заштити информација у фази рачунарске обраде поверљивих информација.

5. ПУТЕВИ ОТИЦАЊА ИНФОРМАЦИЈА У РАЧУНАРСКИМ СИСТЕМИМА

Чињеница је да, у времену опште компјутеризације у свим областима људске делатности, питању заштите информација у било ком информационом систему треба посветити нужну пажњу. При томе, питање безбедности и заштите информација мора се посматрати и решавати на свим нивоима и у свим фазама у ланцу било ког информационог система. То значи да се о овој проблематици мора водити рачуна како у фази генерисања тако и у фази преноса, обраде и меморисања информације. У наставку више речи ће бити о проблему безбедности и заштити информација у фази рачунарске обраде поверљивих информација.

На почетку треба рећи да се питањима безбедности обраде информације у компјутерским системима за сада у нашој земљи бави релативно уски круг стручњака. То је, наравно, у великој мери условљено нашим општим заостајањем у примени компјутерске технике¹¹. Ипак, живот нас је све ставио у такве услове да је свеопшта компјутеризација одавно престала да буде инострана егзотика и привилегија. То инспирише, али треба схватити да компјутеризација, осим очигледних и широко рекламираних користи, са собом носи, као прво, значајан утрошак напора и ресурса, а као друго, многобројне проблеме, разумљиве још увек само уском кругу људи. Један од тих проблема, при чему можда и један од највећих, јесте проблем обезбеђења сигурне обраде поверљивих информација у компјутерским системима.

До сада се овај проблем више - мање озбиљно појављивао само у држав-

¹⁰ Стеван Синковски, *Информациона безбедност – основа безбедног бизниса*, Студија изводљивости, електронско издање, ФДБ, 2017.

¹¹ Лазар Петровић, „Компаративни приказ информационе безбедности“, у зборнику: *Србија између Истока и Запада*, Факултет за дипломатију и безбедност, Београд, 2014.

ним, полицијским и војним службама, као и у научним круговима. Међутим, у последње време постаје проблем и у свим другим структурама у којима се, у процесу примене и обраде поверљивих информација, уводе рачунари, као савремено средство, са свим својим предностима и манама. Често пута се при коришћењу рачунарских система уочавају и одређене неправилности. У принципу се разликују два типа некоректног коришћења компјутера:

1. Недозвољени приступ лица која на то немају право,

2. Неправилни поступци лица која имају право приступа (тзв. санкционисани приступ).

Анализа вероватних путева отицања информације или њене деформације показује да одсуство посебних мера заштите утиче на¹²:

– преузимање тајних података са компјутера (монитора, принтера) пресрећањем електромагнетних зрачења - електронско извиђање, од стране издвојених техничких средстава,

– добијање обрађене информације преко мреже за напајање компјутера, кондуктивним путем,

– акустичко или електро – акустичко отицање уношене информације,

– пресретање порука у каналу везе (електронско извиђање),

– подметање погрешног податка (електронско обмањивање),

– читавање и/или измена компјутерске информације при несанкционисаном приступу (електронско обмањивање),

– директна крађа носилаца информације и производних отпада,

– читање заостале информације у меморији система после испуњења санкционисаних захтева,

– копирање носилаца информације,

– несанкционисано коришћење терминала регистрованих корисника,

– симулирање регистрованог корисника крађом лозинке и других реквизита којима се ограничава приступ,

– маскирање несанкционисаних захтева у захтеве оперативног система (мистификација),

– коришћење програмских недостатака,

– добијање заштићених података помоћу серије дозвољених захтева,

– коришћење недостатака програмског језика и оперативних система,

– намерно убацивање у датотеке специјалних блокова типа "тројанског коња",

– злонамерно избацивање из рада механизма заштите.

У посебну групу треба издвојити специјалне прислушкиваче који служе за при-

12 Гојко Грубор, Милан Милосављевић, *Основе заштите информација*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2010.

купљање информација са компјутера (радио фар, паразитна електромагнетна зрачења).

Минијатурни радио – фар, уграђен у купљени компјутер, омогућава да се он отпрати до места инсталирања, поготово ако је унапред познат корисник конкретног рачунарског система, тако што шаље сигнале на специјални предајник. Када се тако сазна где се компјутер налази, са њега се може преузимати свака обрађена информација преко специјално уграђених електронских блокова који изворно не припадају компјутеру, али учествују у његовом раду. Најефикаснија заштита од таквих прислушкивача је блиндирана просторија за рачунски центар (Фарадејев кавез).

Без обзира на техничко – технолошки напредак ни данас нема универзалних прислушкивача. Сви они се могу условно поделити на три типа: они који информацију бирају према кључним речима или знацима, они који преносе сваку информацију и они који уништавају информацију.

Други начин је *отицање информација је путем ПЕМЗ – а* (паразитних електромагнетних зрачења). Преузимање информација коришћењем ПЕМЗ је могуће у дијапазону фреквенција од 1 Hz до 150 GHz, а преносе се подаци који се обрађују у аутоматизованим системима. Даљина преноса рачуна се у десетинама, стотинама, некада и хиљадама метара.

Једна од највероватнијих претњи за пресретање информације у системима за обраду података је отицање пресретањем секундарних електромагнетних зрачења и назрачивањем које стварају техничка средства.

Најопаснији извори ПЕМЗ - а су дисплеји, кабловске линије везе, диск - меморија и телепринтери серијског типа. На пример, са дисплеја се информација може скинути помоћу специјалне апаратуре на растојању до 500 – 1500 m, са принтера до 100 – 150 m. Пресретање ПЕМЗ – а може се остваривати и помоћу преносне (мобилне) опреме. Ова опрема може да представља широкопојасни аутоматизовани суперхетеродински пријемник. Као уређаји за регистровање примљених сигнала (порука) могу се користити магнетни меморијски носилац или дисплеј¹³.

Овде су набројани само неки од могућих канала за отицање информација. Добијени подаци могу се користити на првој етапи стварања комплексног система заштите информација, тј. при анализи начина отицања поверљиве информације.

6. БЕЗБЕДНОСТ И ЗАШТИТА ИНФОРМАЦИЈА

Од давнина људи су тежили да изграде ефикасне системе заштите својих података и информација. Страх од могућности да противник ухвати поруку и дође

13 D.K. Hsiao, D.S. Kerr, S.E. Madnik, *Computer security*, Academic Press, New York, San Francisco, 1979.

до њеног садржаја утицао је на развој кодова и шифара као технике којима се поруке трансформишу у облике тако да их могу разумети само они којима су намењене. Истовремено са развојем шифарске службе развијани су и системи за разбијање шифара и крађе тајних информација. Та вековна борба одвија се непрекидно и утиче на еволутивни развој шифарских система и читавог низа научних достигнућа¹⁴. У својим напорима да угрозе, односно сачувају тајност порука, обе стране су повезане са различитим дисциплинама и технологијама, од математике до лингвистике и од теорије информација до квантне физике. За узврат, шифранти и дешифранти су обогатили ове науке, а њихов рад је убрзао технолошки развој, што се најбоље види на примеру савремених рачунара и мобилних уређаја. Такође треба рећи да је утицај ових области на ток историје изузетно велики па је ова тема данас интересантнија него икад. Како информације буду постајале све вреднија и драгоценија роба, а револуција у области комуникација буде све више мењала друштво, тако ће поступак заштите информација шифровањем играти све важнију улогу у свакодневном животу¹⁵. Поред угрожености поступака размене информација, данас су све више угрожени и поступци пословања преко Интернета. Због свега тога може се рећи да је шифровање једини начин за заштиту приватности који може да обезбеди успех дигиталног пословања.

Иако шифровање данас, у великој мери, утиче на све цивилне активности у друштву, треба рећи да војна криптографија не губи на значају и да је водећа у области заштите информација у свим друштвеним и државним системима. Данас је устаљено мишљење да је Први светски рат био рат хемичара, јер су по први пут употребљени хемијски бојни отрови (иперит и хлор), а да је Други светски рат припао физичарима, због тога што је бачена атомска бомба, те да би Трећи светски рат био рат математичара јер би они контролисали следеће „најјаче оружје“ – информацију.

На крају треба рећи и то да је наука о тајности углавном увек тајна, тако да многи истраживачи у овој области остају без признања за живота, јер њихов рад није могао бити јаван докле год представља дипломатску или војну тајну.

У домену заштите информација, посебно у одређеним врстама пословања, постоје закони, стандарди, уредбе, инструкције методике и норме које се дорађују и прецизирају, полазећи од захтева времена, државне структуре и савременог нивоа науке и технике.

Појам *пословна тајна* користи се да се означи информација, доступна ограниченом броју корисника, која носи поверљиви карактер. Заштита такве нфор-

14 Bruce Schneier, *Примењена криптографија*, превод другог издања, Микро књига, Београд, 2007. *Наслов оригинала: Applied Cryptography*, Second edition, Wiley, 1993.

15 Лазар Петровић, *Заштита и безбедност информација*, рукопис материјала са предавања у електронском облику, ФДБ, 2015, 2018.

мације брига је самих корисника, руководиоца и других комерцијалних структура. За заштиту поверљиве информације не постоје строга законска правила, захтеви и норме, нити су постојеће нешто посебно поштоване, а они који су одавали пословне тајне углавном су никако или само условно законски санкционисани.

Нажалост, мора се констатовати чињеница да многи руководиоци, не поклањају питању заштите информације довољно пажње и почињу да брину тек кад се примети отицање информације у руке неовлашћених лица.

Међутим, у данашње време сви су већ одавно схватили да је на савременом нивоу развоја друштва информација можда најскупља роба. По мишљењу страних специјалиста, при потпуном откривању свих информационих система, само 20% предузећа средње величине опстало би још неколико сати, готово половина - свега неколико дана, остали - до недељу дана. Иста судбина задесила би и банке. Информација је један од најважнијих извора благостања сваке институције. Не каже се узалуд: "*Ко поседује информацију, поседује свет*". Свака административна одлука заснива се и вреди као информација на основу које је донета.

У прилазу проблематици информационе безбедности треба анализирати неколико ствари:

1. *Од чега треба штитити информације?* – не само од неовлашћеног приступа (дакле, штитити поверљивост), него исто тако и од уништења (дакле, штитити *доступност*), те од неовлаштене промене (дакле, штитити и *интегритет*).

2. *Од кога треба штитити информације?* Не тако давно говорило се о „унутрашњем и спољашњем непријатељу“, а нажалост и у случају информационе безбедности можемо говорити о таквој подели. Заправо, већина нападача долази споља, а нове комуникацијске технологије (Интернет) им омогућавају да то учине са било које локације на Земљиној кугли. Међутим, најтежи напади ипак долазе изнутра и то су радници или добављачи који јако добро познају ситуацију, и у правилу такви нападачи могу проузроковати пуно тежу штету. Постоје и случајеви више силе (разне хаварије као што су потреси, поплаве, кварови на информатичкој опреми и сл.), који такође могу проузроковати губитак информација.

3. *Како заштитити информације, односно како спровести информациону безбедност?* Већина ће рећи да је то немогуће, да има превише начина где информација може „побећи“, и да увек све пада на људима. Међутим, и томе је могуће доскочити. Наиме, потребно је досетити се свега што се може десити, и онда системски промислити како то спречити.

Дакле, да би нешто заштитили, мора се знати од чега се штити, односно мора се прво „снимити“ који ризици постоје. Тај процес се зове *процена ризика*, и унутар њега је потребно узети у обзир све информације којима се располаже, све остале ресурсе који омогућавају складиштење, процесирање и преношење информација, претње (спољни фактори који могу проузроковати штету) као и рањи-

ности (карактеристике ресурса које омогућавају да се претње реализују).

Када се сложе информациони ресурси, претње и рањивости, онда се заправо добија попис информационих ризика. Коначни корак је да се идентификују и проведу примерене мере заштите како би се дотични ризици умањили, односно да би се њихове последице ублажиле.

Мере заштите које се проводе у неком систему, па и у информационом систему, могу бити организационе и техничке мере заштите. У принципу провођење техничких мера заштите, често пута захтева, с једне стране додатна финансијска средства, која понекад могу бити значајна, а са друге стране додатно време за њихово провођење. Због тога, први корак у примени мера заштите треба да буде имплементација организационих, често третираних као унутрашње мере заштите, за чије провођење нису потребни предуслови који су наведени код провођења техничких мера заштите.

На крају, полазећи од чињенице да радници могу компромитирати информације, унутрашње мере заштите које би се могле применити у таквом случају су следеће:

- *јасно ограничавање права приступа*, односно да сваки радник може приступати само оним информацијама које су му стварно потребне,
- *да се строго контролише циркулација информација*, односно да се у сваком тренутку зна ко поседује коју информацију без обзира у којем облику је записана,
- *да је ниво тајности сваке информације јасно обележен*,
- *да постоје процедуре којима се јасно дефинише и ограничава руковање информацијама*, са одређеним степеном тајности,
- *да сваки радник потписује изјаву у којој потврђује да је упознат са свим процедурама везаним за информациону безбедност*, те да је свестан да ће материјално и кривично одговарати у случају кршења истих,
- *да се спроводе дисциплински поступци над радницима који су прекршили правила информационе безбедности* како би се послала порука осталим радницима, итд.

Као што је видљиво из горе наведених примера, могуће је битно умањити информационе ризике, само је потребно бити свестан свих потенцијалних опасности¹⁶.

Често пута се низ корисника информационог система пита шта ће им стандарди серије ИСО 27000 када они већ имају програме и процедуре за заштиту од вируса, неке облике firewall-a, router, итд. У правилу таква питања постављају информатичари који у старту имају “системску грешку” у поимању информационог система јер га поистовећују са компјутерским системом. Изузетно је важно схватити и прихватити чињеницу да информациони систем није исто што и компјутерски систем, тј. *да је информациони систем ≠ компјутерски систем*, и да је

16 Stevan Sinkovski, *Informaciona bezbednost – komponenta nacionalne bezbednosti*, Vojno delo, broj 2, Beograd, 2005.

компјутерски систем само подсистем (подскуп) информационог система.

Да не буде забуне, ево неколико напомена, како је и раније истакнуто: информациони систем поред компјутерског система чине и папири с подацима у регистраторима на полицама архиве, телефакс уређаји и копије факсова, телефонске мреже, видео и остали облици надзора, запослени и пословни партнери, односно оно што они знају о фирми и подацима фирме, физичка заштићеност објеката, итд, итд. Очито да је појам заштите информационог система изузетно широк и комплексан појам и прелази поимање информатичара који то свде у правилу само на компјутерски систем. Но, у бити, није само циљ заштита информационог система, него онога што се као основна вредносна јединица налази у информационом система, а то је информација. То значи да треба тако поставити и организовати информациони систем, те свеукупне активности око њега, да не дође до неконтролисаног одлива или промене информација које се чувају или обрађују у информационом систему.

7. РАЗВОЈ ИНФОРМАЦИОНИХ ТЕХНОЛОГИЈА У НАРЕДНИМ ДЕКАДАМА – ФУТУРОЛОШКО ВИЂЕЊЕ

Када се 1989. године десио један од највећих хакерских напада у историји Сједињених Америчких Држава, Клифорд Стол (*Kliford Stol*) је објавио књигу “*Кукавичје јаје*”. Иста је постала класик ИТ књижевности. Те исте године Тим Бернерс-Ли је патентирао *World Wide Web* (www), компанија Интел је лансирала потпуно нови процесор 486 на 25 MHz, а Берлински зид је пао. Међутим, будући да је тада рачунарство било привилегија малог броја појединаца, година 1989. остала је у колективном сећању само као година пада Берлинског зида. Све друго је одмах заборављено.

Више од две деценије касније, рачунари не само да су постали друштвено прихватљиви, већ су, захваљујући компанији Apple, постали статусни симболи. Данас је немогуће избећи коришћење претраживача, електронског банкарства и електронске поште када су потребне информације из библиотеке, када се пребацује новац на шалтеру банке, или размењују традиционална пословна писма.

Брзи развој рачунарства неминовно налаже питање: Какав ће дугорочни утицај такав развој имати на наше животе? Јасно је да ће сваки покушај да се предвиди изглед ИТ безбедности у будућности морати да буде прогноза безбедности друштва у целини. Информационе технологије су сада готово свуда око нас, а њихов обим ће бити још више повећан у будућности¹⁷.

Будуће генерације ће рећи да је 2012. била година у којој је окончана хеге-

¹⁷ Magnusa Kalkula, KasperskyLab.

монија традиционалног персоналног рачунара, а то је урадила сама компанија која је некада била нераскидиво повезана са њим – Microsoft. Као Apple и Google, гигант Windows се такође сада опредељују за приступ који подразумева неколико уређаја: мобилни телефони, таблети и, све више, телевизори са уграђеним оперативним системом, стално се супротстављају традиционалној доминацији рачунара. Времена се мењају. Онако како су аналогне фотоапарате заменили дигитални уређаји, тако ће и хард дискове на десктоп рачунару заменити онлајн cloud сервиси, а уместо преузимања са сумњивих сајтова, све више ће се користити апликације из продавница App Store. Као што је познато, постепено, софистицираније камере на телефонима почињу да замењују и саме дигиталне фото апарате.

Нема сумње да ће аналогни филмови, дигиталне камере и рачунари још постојати за десет година, али њихов врхунац је прошао. У том контексту, тешко би икога изненадило ако би у наредних пет – шест година смарт телефони изгубили своје тренутно својство да буду обавезна технолошка играчка, јер су већ сада највећи хит – *наочаре за увећање стварности*.

Наочаре за увећање стварности су специјална оптичка помагала која обухватају уграђену камеру, екран и рачунар. Посебна карактеристика увећане стварности огледа се у спајању стварности и компјутерски генерисаних слика за онога ко их носи. Захваљујући непрекидно активираној камери и функцији за препознавање лица, лоше памћење имена неће више бити проблем јер ће име, старост и занимање особе са којом разговарамо аутоматски бити приказани поред његовог или њеног лица. У свакодневном контакту, разне поруке на страним језицима ће једноставно бити преведене на нама разумљив језик. А ако се човек изгуби, може користити пешачки навигациони систем који ће практично пројектовати пут на тротоару испред особе. Поред тога, мултимедијални дневник заснован на континуираном току података са камере, микрофона и ГПС система аутоматски ће бити креиран. Многе ИТ компаније су већ пласирале наочаре за програмере. Такав спој реалног и виртуелног света ће променити много тога у наредним годинама и тешко је проценити значај овог развоја.

Али када је у питању развој технологија, увек постоји и тамна страна: ако милиони људи ходају околу са стално активним камерама, онда ништа ван њихових домова неће задржати приватност. Друштво ће бити праћено и остаје да се види да ли и колико баланс између нових технологија и приватности може бити одржан. Аутоматско искључење камера на појединим местима јесте опција за коју је фирма Apple већ поднео патент.

Други проблем: чак и најоштрији умови могу да користе само информације које су им на располагању. Видети значи веровати, како изрека каже. Било би заиста опасно ако би систем као целина био погођен, а да особа не схвата да живи у свету снова који нема никакве везе са реалношћу.

Коначно, следи ништа мање него потпуна аутономизација нашег окружења: роботи који чисте аутомобиле, па чак и куће. Већ смо видели да је аутомобил Google Car добио дозволу у држави Невади, и то је прво моторно возило које је способно да вози без људске интервенције. Било је и великих напредака у области роботичког истраживања: недавно је америчка агенција ДАРПА показала робота познатог као Cheetah, који се креће 45 km/h, односно брже од сваког људског бића. Када ови роботи могу бити оживљени правом вештачком интелигенцијом, визије које смо видели у филмовима научне фантастике могу постати стварност. Да ли се треба радовати свему овоме или плашити, ствар је сваког појединца.

У табели, која следи, дат је упоредни преглед старог (садшњег) модела и прогнозирано решење како ће изгледати Свет 2030. године. Из табеле се види да се, према оптимистичкој прогнози, све битно мења.

Стари модел	Решење за будућност
Телевизија, рачунари, лаптопови, таблети и смарт телефони	Наочари за увећање стварности и екрани на располагању свуда – од сатова до зидова за праћење
Софтвер, филмови, музика купљени на једном месту	Садржај заснован на Cloud систему, пуњење према учесталости коришћења
Конзоле за видео игре	Виртуелни светови у које се може ући из било којег рачунарског система
Ручно контролисани аутомобили	Потпуно аутоматизовани транспортни системи
Новац у готовини	Системи за дигитално плаћање
Школа	Индивидуализовано учење уз интелигентне системе, савршено прилагођене индивидуалним вештинама ученика
Радници	Роботи

Из свега наведеног може се поставити питање: како ће живот у будућности изгледати? Претпоставља се да ће уређаји за увећање стварности углавном заменити данашње ултра популарне паметне телефоне. Огроман напредак у директном повезивању компјутерских чипова и људских оптичких нерава ће омогућити слепим људима да приступе увећаној стварности. Најпопуларнији видео снимци на веб сајту YouTube ће у будућности бити лични 3Д филмови који ће обухватати и неограничене углове посматрања и асортиман дубина, уз способност слободног фокусирања. Традиционалне конзоле за играње ће нестати. Уместо њих ће огромни рачунарски системи, размештени по многим градовима, израчунавати виртуалне универзуме, а биће делимично смештени у подрумима великих стамбених зграда,

да би путање за пренос рачунарских података биле што је могуће краће. То је велика шанса, ако могу да се креирају светове за играње који су довољно занимљиви, да убеди друге играче да се придруже и плаћају претплату или чланарину.

За све ово су потребни изузетно снажни рачунари, а правило је: што су мањи транзистори у процесору, брзина је већа. Уз сваки даљи корак ка минијатуризацији, компанија Интел, и друге компаније, достижу границе онога што је физички изводљиво. У прошлости, инжењери који су развијали процесоре, су у више наврата показивали своју креативност, а као резултат је било огромно повећање броја језгара на сваком чипу. Према садашњем виђењу темпа развоја, очекује се да перформансе рачунара буду удвостручене сваких 18 месеци, док ће цена остајати иста. То би значило да ће за 18 година рачунари бити четири хиљаде пута бржи од оних у машинама доступним данас.

Теоријски гледано, кућни рачунари могу бити моћнији од садашњег супер рачунара Watson¹⁸ компаније ИБМ, а по цени сличној обичном лаптопу данас. Било би могуће направити и први филм „Прича о играчкама” на кућном десктопу, у реалном времену и у биоскопској резолуцији¹⁹.

Од квантне рачунарске технологије, о којој се много прича и од које се много очекује, требала би да заживи до 2030. С обзиром на садашње стање знања, неће бити могуће решити сваки типичан рачунарски проблем, користећи неколико квантних битова, али крековање снажне РСА енкрипције²⁰ (примењиване на пример да обезбеди сигурност за електронску пошту и електронске банкарске трансакције), могло би постати стварност за двадесет година.

Међутим, изгледа извесно да ће руткитови²¹, Тројанци и фишинг напади и даље бити озбиљни проблеми током наредних година, док ће се нападачи концент-

18 Компанија ИБМ је 2001. године развила невероватан супер рачунар **Watson** који је успео да победи особу која је 74 пута победила у квизу Јеопарду. Овој победи су допринели технологија обраде језика која је усавршавана годинама и алгоритми способни за самостално стицање нових сазнања на основу постојећих података.

19 Прва икада комплетна рачунарска симулација најједноставнијег познатог генома *Mycoplasma genitalium*, прослављен пре само неколико година као научна прекретница, био би обичан експеримент обављен у школским учионицама.

20 RSA (**R**ivest, **S**hamir i **A**dleman) алгоритам представља **Алгоритми са јавним кључевима** или асиметрични алгоритми пројектован тако да се кључеви за шифровање и дешифровање разликују. Кључ за дешифровање се не може (бар не у разумном времену) израчунати из кључа за шифровање. Корисник на предајној страни (макар то био и потпуни странац) *може шифровати поруку јавним кључем*, али само одређени корисник на пријемној страни *може дешифровати поруку приватним кључем*. Понекад, у процесу дигиталног потписивања, кључеви могу имати обрнуте улоге. То је случај када се на предајној страни користе приватни, а на пријемној страни, јавни кључеви.

21 Руткит (енглески: *rootkit*) је софтвер који омогућава привилегован даљински приступ рачунару при томе кријући од администратора своје присуство, делује на оперативни систем и утиче на његову функционалност или друге апликације.

рисати више на сервере него на периферне уређаје. То је зато што су рањивија окружења сложенија окружења и разумно је претпоставити да ће оперативни системи таблета и смарт телефона бити „очишћени” у наредних неколико година, и да ће највећи део кодирања бити померен у cloud систем, а то значи на страну сервера.

Нису, наравно, само финансијске импликације рачунарских вируса у будућности озбиљне. Детекција саботирајућег црва познатог као Styhnet у 2010. потврдила је сумње да штетни софтвер такође има и политички контекст. Непрекидна милитаризација сајбер простора произвешће легије професионалних злонамерних аутора као што неке државе легитимишу и чак подржавају стварање Тројанаца и спровођење web напада.

Онако изненада како је овај тренд развоја настао, његов крај можда није далеко. Људи који раде на томе да створе нове безбедносне претње могу бити замењени машинама које ће се борити против машина. Ово је место где напредак вештачке интелигенције може бити од пресудног значаја. Магична реч је „сингуларитет”²², коришћена у будућим студијама да опише тачку у времену када ће рачунари бити довољно интелигентни да се самостално развијају без људске помоћи. Звучи невероватно али и даље постоји велика контроверза међу научницима о томе када ћемо, ако ћемо, достићи ову тачку.

Чак и данас нам је тешко да држимо корак са вртоглавом брзином нових дешавања. Али када сингуларитет буде постигнут, темпо ће опет значајно бити убрзан. То је као да је праисторијски човек открио ватру за време доручка, био катапултиран у средњи век у време ручка, присуствовао индустријској револуцији у поподневним часовима и затим стигао у рачунарско доба до вечере. Наши умови, као и наша чула, развијани током милиона година благом руком еволуције, биће изненада изложени у трептају ока технологијама које су генерацијама испред нашег биолошког развоја.

Међутим, нема ничег лошег у вези са техничким помагалима. Треба рећи да су и наши преци сигурно искористили неписменог човека када је измишљен писани језик. У последњих неколико година, претраживачи и сервиси као што је Wikipedia, допринели су напретку процесирања информација. Али једна ствар и даље важи: човек држи konce док рачунар обавља техничке послове на конкретном задатку. Ако, међутим, дозволимо да наши животи буду потпуно оптимизо-

²² **Сингуларитет** или **сингуларност** је централни део црне рупе у којој се сви атоми и све честице, које се нађу у њој, рашчлањују и деле, исчезавају, или прелазе у неки други вид енергије. Још увек се не може дати постојано објашњење које би нам могло рећи шта се тачно од ова два дешава, али претпоставља се да је нешто од ове две могућности. Ипак, уништење енергије није могуће по Анштајну и то би оспорило тренутне теорије о простор/времену. Оно што се тачно зна је да у сингуларности не постоји ниједна димензија: нити висина, нити ширина, нити дужина нити време. Да ли се стиче нека нова димензија, такође се не зна. Међутим, појавила су се и друга истраживања која доказују да сингуларитет не постоји, баш као ни црне рупе.

вани преко дигиталних система помоћи, та равнотежа може бити преокренута. Сваки покушај да контрола буде враћена људском уму неминовно ће проузроковати губитке ефикасности.

После одређене тачке, интелигентни системи могу постати толико супериорни у односу на човека, да он више не би могао да схвати механизме и разлоге иза савета који су дали човеку. Човек би личио на децу која слепо верују својим мајкама јер немају другу опцију. Разлика је, међутим, у томе што дете расте и што ће, као одрасла особа, коначно моћи да стоји на својим сопственим ногама, међутим човечанство би могло да зависи од помоћи рачунара до краја живота.

Чак иако је наредних неколико година релативно мирно, морамо да почнемо да размишљамо сада о томе како да се носимо са овим дешавањима. Како да истраживачи реагују на пробој вештачке интелигенције? Када је све речено и учињено, веома интелигентан систем може бити злоупотребљен као оружје. Развој нуклеарних уређаја је забрањен просечном грађанину међународним уговорима, али изградња свемоћне интелигенције даће ствараоце без икаквих правних проблема и регулисање вероватно неће бити немогуће. Надајмо се да срећан творац прве оригиналне вештачке интелигенције неће одмах одлучити да се бори за светску превласт.

Други изазов је како да се носимо са истином: очекујемо да рачунари буду апсолутно објективни. Ако шефу државе рачунари кажу да је погрешно пред својим народом и питају га љубазно да ли ће поднети оставку, да ли би он то прихватио? Или ћемо натерати рачунаре да усвоје наше „истине” против „свог” бољег просуђивања? У таквом свету, не би нам био потребан антивирусни софтвер већ психолози, и како обавезна обрада контрадикторних информација може само да доведе до дигиталне психозе.

Будућност има узбудљиве могућности, али такође постоји много ризика а нарочито ће наше слабости играти главну улогу. Педесетих година 20. века, научници Питер Милнер и Џејмс Олдс експериментисали су на пацовима са електродама имплантираним у „центрима за задовољство” у њиховим мозговима. Ако је овим животињама понуђена могућност да буду стимулисане на притисак дугмета, оне су наставиле то да раде док не би умрле од потпуне исцрпљености. На планети коју контролишу рачунари, ни регистрације долазака на посао ни пословних центара не би било. Сви би могли да остваре сопствене снове и таленте. У зависности од наше самодисциплине може да проистекне свет пун уметника, спортиста и писаца – или, напротив, мала тужна гомила летаргичних људи на каучима испред телевизора.

На питање како људи могу најбоље да се заштите од претњи на Интернету, увек треба знати да поред техничких решења веома је важан здрав разум. А ако разум икада посустане онда се можемо само надати да ће бар рачунари задржати хладну главу.

Највеће могућности и опасности наше дигиталне будућности

Технологија	Утопија	Дистопија - антиутопија
Сингуларитет	Живот у рају – сви раде оно што воле – машине рукују другим стварима.	Последњи светски рат могао би добити лаптоп који само „поступа према налозима” – или који би класификовао човечанство у целини као ризик за безбедност.
Интелигентне инфраструктуре	Проток саобраћаја, логистика – све је савршено усклађено, те су ресурси очувани као и животна средина.	У случају злонамерног напада, градови могу бити одсечени од залиха намирница, грађани би били таоци у својим кућама, а врата затвора отворена.
Тренери дигиталног живота	Лични саветник: никада више нема заборављања обавеза или губљења времена са папирологијом.	Комплетна зависност од технологије и с тим у вези повезана опасност од вођења хетерономних живота због изманипулисаних података.
Медицински роботи	Јефтиније операције, смањени ризик од медицинске злоупотребе и погрешне дијагнозе, нема чекања у ординацији.	Губитак стручног знања пошто би медицинско образовање било финансијски мање привлачно. Смртни случајеви услед хакираних система.
Војнички роботи	Предности су очигледне – за оне који имају моћније роботе.	Ако, у случају рата, немате страх од људских губитака на својој страни, онда ће праг за покретање агресивног рата бити нижи.
Увећана стварност	Проширујемо наше перцептивне способности и стичемо нове увиде у себи сталним снимањем својих живота.	Укупан губитак приватности и зависност од рачунарских протеза на дуге стазе.
Решења за безготовинско плаћање	Пореска превара постаје немогућа тако да је порески терет дистрибуиран поштено и праведно.	Напуштање готовине у потпуности значи да, у случају квара рачунара, нема других доступних стандардизованих средстава размене.
Квантни рачунари	Отварање невероватних перспектива, посебно у области науке, нпр. у симулацији хемијских елемената.	Квантно рачунарство може представљати озбиљну претњу неким технологијама шифровања као што је RSA.

У табели је дат футуролошки упоредни утопијски и антиутопијски преглед у односу на тренд развоја ИТ технологије. Извођење закључка из овог табеларног прегледа препуштамо читаоцима овог рада.

8. ЗАКЉУЧАК

Информациона безбедност, као један од новијих праваца истраживања у сфери безбедности, последица је технолошког развоја и одраз је новог погледа на свет. Она се јавља не само као један од видова (облика) безбедности, већ и као пресек свих других видова безбедности у којима информационе технологије заузимају важно место. О значају информационе безбедности говори и чињеница да је она постала једна од основних компонената националне безбедности.

Информациона безбедност, као вид безбедности, неодвојиви је део информационог друштва. Са историјским схватањем њеног значаја мењао се и приступ питању информационе безбедности. Савремено информационо друштво је незамисливо без озбиљног третирања информационе безбедности. Анализа метода испитивања и неких од модела информационе безбедности указује на сву сложеност и комплексност појма информационе безбедности као и могућност различитих приступа тој проблематици.

Информациони систем поред компјутерског система чине и папири с подацима у регистраторима на полицама архиве, телефакс уређаји и копије факсова, телефонске мреже, видео и остали облици надзора, запослени и пословни партнери (односно оно што они знају о подацима), физичка заштићеност објеката, итд, итд.

Када је реч о појму информација и информационој безбедности изузетно је важно схватити и прихватити следеће чињенице: да информациони систем није исто што и компјутерски систем (информациони систем \neq компјутерски систем), и да је компјутерски систем подсистем или подскуп целокупног информационог система.

Чињеница је да, у времену опште компјутеризације у свим областима људске делатности, питању заштите информација у било ком информационом систему треба посветити нужну пажњу. При томе, питање безбедности и заштите информација мора се посматрати и решавати на свим нивоима и у свим фазама у ланцу било ког информационог система. То значи да се о овој проблематици мора водити рачуна како у фази генерисања тако и у фази преноса, обраде и меморисања информације.

ЛИТЕРАТУРА

Грубор Гојко, Милосављевић Милан, *Основе заштите информација*, Универзитет Сингидунум, Београд, 2010.

Група аутора, *Информациона безбедност*, зборник радова, Међународни стручни скуп, Академија за дипломатију и безбедност, Београд, 2009.

Петровић Лазар, *Заштита и безбедност информација*, рукопис материјала са предавања у електронском облику, ФДБ, 2015, 2018.

Петровић Лазар, *Компаративни приказ информационе безбедности*, Зборник радова: “Србија између Истока и Запада”, Факултет за дипломатију и безбедност, Београд, 2014.

Петровић Лазар, *Информациона безбедност у савременом свету*, Зборник радова са Саветовања ЗИТЕХ12 - Злоупотребе информационих технологија и заштита, Удружење судских вештака за информационе технологије - ИТ вештак, Београд, 18. - 19. мај 2012.

Синковски Стеван, Петровић Лазар, *Квалитативни и квантитативни модели информационе безбедности*, електронско издање, ФДБ, 2017.

Синковски Стеван, *Информациона безбедност – основа безбедног бизниса*, Студија изводљивости, електронско издање, ФДБ, 2017.

Field manuel No. 3 - 13, FM 3 - 13(FM 100 - 6), *Information operations: Doctrine, Tactics, Technigues, and Procedures*, Department of the Army, Washington, DC, novembar, 2003.

Hsiao D. K., Kerr D.S., Madnik S.E., *Computer security*, Academic Press, New York, San Francisko, 1979.

Nacional Security Agency, *Nacional Information Systems secutity Glossary*, NSTISSI No 4009, Fort Meade, MD spt 2000.

Sinkovski Stevan, *Informaciona bezbednost – komponenta nacionalne bezbednosti*, Vojno delo, 2/2005, str. 31 - 81.

Schneier Bruce, *Примењена криптографија*, превод другог издања, Микро књига, Београд, 2007. Наслов оригинала: *Applied Cryptography*, Second edition, Wiley, 1993.

Wolf Daniel G., *Statement before the House Select Committee on Homeland Security Subcommittee on Cybersecurity*, Science and Research & Development, Nacional Security Agency US, Juli 22, 2003.

*Lazar Petrović*²³

INFORMATION SECURITY - SECURITY CHALLENGE OF THE 21st CENTURY

Abstract

Throughout history, security has been one of the basic motives for different actions of men and society, as well as a global problem of the modern era. Contemporary grasp of the concept of security includes all aspects of it; economic security, military security, geopolitical, political, informational, social, demographic, ecological, genetic and all other aspects. It is well known that information protection is only one aspect of information security and as such is a subject of great interest to military and the state structures. Information security, as one of the recent directions of research in the security domain, is a consequence of technological development and a reflection of the latest worldview. IT (information security) exists not only as one of the form(aspect) of security, but rather as a cross-section of all other forms (aspects) of security in which information technology is of great importance. The importance of information security is also indicated by the fact that it has become one of the basic components of national security.

Information security, as an aspect of security, is an inseparable part of the information society. The approach to the Information Security has been changing simultaneously with the historical understanding of it. Modern society can not be imagined without observing Information Security in a serious manner. The analysis of existing test methods as well as of some of the information security models, clearly indicates the vast complexity of informational technology, as well as the possibility of different approaches to this issue.

The term of the information system protection is exceptionally wide and complex and exceeds the common perception of computer scientists who, restrict it only to computer system. However, the main goal is not the protection of the information system itself, but rather the protection of information as a basic value unit of the informational system.

Starting from the fact that information security is a new, complex and interdisciplinary concept, it is the subject of technical and technological scientific research (in the fields of informatics, electromagnetic, signal processing, etc.), as well as of humanistic scientific research (in the field of sociology, psychology, political science, etc). Such is the nature of informational security that the training in that field implies a certain amount of technical, managerial and specialist expertise, i.e. expertise directly related to the informational security issues.

Key Words: information, security, informational systems, informational technology, informational security

23 Prof. Dr. Lazar Petrovic, Faculty of Diplomacy and Security, Belgrade

Бранко Велов

АЦИМСИ Центар за родне студије, Универзитет у Новом Саду

Љубица Девих

АЦИМСИ Центар за родне студије, Универзитет у Новом Саду

КОРЕНИ РОДНЕ НЕРАВНОПРАВНОСТИ: ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ И ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЖЕНА У МИТОВИМА АНТИЧКЕ ГРЧКЕ

Сажетак

Рад има за циљ да размотри идеолошку компоненту мита, на примеру старе Грчке, у успостављању и одржавању друштвених односа у којима жена има подређени положај. За стару Грчку кажемо да је „корен“ Европе, или мајка која је „изродила“ данашњу Европу. Сама чињеница да нису пронађени списи или дневници које су написале грчке жене говори много о њиховом положају у античкој Грчкој. Жене нису имале право гласа и једва да су фигурирале у јавном животу. Главна улога била им је рађање деце и брига о кући и домаћинству.

Митови као традиционалне приче покушавају да дају смисао свету. Често укључују нека основна веровања о животу, друштву и претпостављеној улози жена и мушкарца у култури. Они постају део традиције и преносе се са колена на колена, играјући при том важну улогу у преношењу културних ставова и вредности. Преношењем културних ставова и веровања на следеће генерације, чува се континуитет друштвеног поретка.

Кроз митове Старе Грчке пројектују се слике о женама које подсећају да ће постојати вечита сумња и неповерење према њима, да су склоне преварама и подвалама, што је разлог да буду што даље од значајних друштвених места и улога. Стереотипно представљање мушких и женских ликова користи се као идеолошко средство за одржавање родних односа моћи у којима жена има подређени положај. Из таквог представљања жена у митолошким причама произлазе архетипови – представе о женама, које егзистирају и у савременом добу.

Кључне речи: друштвени положај, родни односи, мит, античка Грчка, стереотипи, архетипи.

УВОД

За разумевање друштвених појава често је неопходно да се вратимо у прошлост, како бисмо спознали корене и контекст у којем се они јављају и развијају. Ако прихватимо тезу да западна култура почива на вези између симбола и идеја, који потичу из религиозних извора и филозофије настале у античкој Грчкој, онда је неопходно да се вратимо у време када су они настајали. За стару Грчку кажемо да је „корен“ Европе или мајка која је „изродила“ данашњу Европу. Достигнућа тог времена и данашњег човека не могу оставити равнодушним, јер се и даље дивимо архитектури, уметности, литератури и позоришту (комедијама и трагедијама), идејама и размишљањима грчких филозофа (Сократ, Платон, Аристотел ...). Ипак, често је представљамо изразито романтично, а при том и погрешно. То се најбоље може видети на примеру родних односа и положаја који је жена имала у друштву. Жене су биле подређене у тој мери да нису могле да учествују у креирању симболичких система који су важили широм света и доприносили разумевању постојања, бивствовања и живота (религија, наука, филозофија). Имајући то на уму, тешко је не запитати се: каква би била данашња филозофска мисао да је од почетка у њеном креирању и развоју учествовала и жена? Да ли би се патријархат развијао на исти начин и опстао све до данашњих дана?

Иако је у савременом друштву остварен значајан напредак у еманципацији жена, ипак је остало још много простора у којем се жена налази у подређеном, угроженом, па и потпуно нехуманом положају. Мноштво традиционалних и патријархалних друштава и друштвених група и даље остварује вечиту тежњу да жена остане заробљена у приватној сфери, везана за кућу и децу, да „служи“ мужу и породици, да се жртвује, да буде неприметна, далеко од јавне сфере друштва и слободног грађанског живота.

Друштвена моћ и род

Друштвена моћ је активна и дејствена снага, којом се жели стећи предност и примат над супарницима/супарницама у друштву, било да су они поједници/појединке или чланови/чланице групе, а може бити економска, политичка, класна, интелектуална, родна итд.¹

Када је однос рода и моћи у питању, гледано са социо-културног аспекта, сва друштва и културе умањују значај жена, дајући им нижу вредност у друштву. Стварни положај и/или улоге које обављају у друштвеним просторима, као што

¹ Branka Galić, „Моћ и род“, *Revija za sociologiju*, Vol XXXIII, No 3-4, Zagreb, 2002, стр. 225.

су породица и политика, значајно су одређени ставовима и вредностима о мушкарцима и женама које дели друштвена заједница. Подређеност жене и њен неравноправан положај кроз историју тумачи се као последица биолошких разлика између мушкарца и жене. Жене се углавном идентификују са природом (због репродуктивне моћи и бриге о деци), а мушкарци са културом.² Мушкарци су због своје хормонске структуре склонији агресивности и доминацији, а жене су својом биолошком конституцијом погодне за рађање и одгајање деце, и због тога треба да остану везане за кућу. На основу претпостављених особина и атрибута - уместо способности и вештина, дефинишу се и улога и задаци. Жена се смешта у кућу, приватну сферу, где је изолована од јавног живота. Такав положај жене у кући има двоструко значење: а) место жене у кући, где се бави одгојем и бригом о деци, значи да је то врло одговорно место које мушкарац не жели да преузме на себе, б) мушкарац за себе узима привилегију да дуже и чешће борави изван породице и тако припрема услове за успон у каријери, показујући велики степен себичности, а све под изговором заштитника породице. Мушкарац тако себе представља као „играча“ више улога у друштву, док жену своди на једну улогу – мајке и домаћице³. Већина аутора је мишљења да културни разлози чине основу свих подела између мушкарца и жене и доминације мушкарца. Учење мушких и женских улога у детињству завршава се стицањем моћи и власти, која лежи у рукама мушкарца, и подређеним положајем жене. Стереотипне категорије које се приписују женама су: пасивност, незнање, „крепост“, послушност и неспособност, док се мушкарцима приписује: агесија, интелигенција, снага и ефикасност. У складу са овим стереотипима, друштвена улога и активност ограничава жену на кућне послове, репродукцију и одгајање деце⁴. Приватна сфера је, стога, резервисана за жену, а друштвена за мушкарца.

Мит и род

Кроз историју, митови су стварани, успостављани и усвајани у различитим историјским тренуцима, и оставили су неизбрисив траг у стварању или јачању древних и савремених култура. Од древне Грчке до данас, мит је био и остао присутан у скоро сваком друштву, утичући не само на културу, већ и на развој и усвајање доминантних вредности, схватања и веровања.

Уопштено речено, „мит је света прича која говори о догађајима везаним за

² Исто, стр. 227.

³ Иван Шијаковић, „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене“, *Теме*, бр. 3/2005, Niš, 2005, стр. 325.

⁴ Branka Galić, „Моћ и род“, *Revija za sociologiju*, Vol XXXIII, No 3-4, Zagreb, 2002, стр. 228.

деловање божанских или полубожанских бића, у времену које је неодређено, али које се схвата као нешто што постоји изван обичног људског искуства. Мит се разликује од осталих сличних прича по томе што се сматра врховним ауторитетом у одређеном друштву и у том погледу се може сматрати важним елементом религије. Митолошка нарација, као и сваки религијски симболизам, не оправдава се, нити се преиспитује њена веродостојност. Сваки мит се представља, али и доживљава, као фактички опис, без обзира на то колико су испричани догађаји у нескладу са природним законом или обичним искуством. У том смислу је мит „права реалност” у односу на варљиво свакодневно искуство које се оправдава и добија смисао онда када се ослања или угледа на мит⁵. Такође, митови се могу схватити и као традиционалне приче које покушавају да дају смисао свету. Они често укључују нека основна веровања о животу, друштву и томе какве су улоге жене и мушкарци имали у култури. Чињеница да су ове приче постале део традиције и да се преносе са колена на колена показују да оне играју важну улогу у преношењу културних ставова и веровања. Преношењем културних ставова и веровања на следеће генерације чува се континуитет друштвеног поретка. Присуство мита у готово свим областима културе (религија, књижевност, ликовне уметности, музика, политика и историја) чини га важним за разумевање историјског и друштвеног контекста у којем је настао. Са становишта рода митови су значајни, јер представљају моделе за радњу и организацију који су кључни за начин живота одређеног друштва. Најбољи пример за то је грчка митологија.

Родна асиметрија друштвене моћи жене, подржана митологијом и религијом, условљена је социјализацијом, идеологијом и економијом, које за циљ имају ограничавање жене на средства репродукције патријархалног друштва и културе⁶.

Полазећи од теоријских постулата који објашњавају родну неједнакост и неравномерну дистрибуцију друштвене моћи, узимајући при том функционалну улогу мита, циљ рада је да на основу дешавања описаних у митологији старих Грка размотри идеолошку димензију мита у одржавању друштвених односа у којима жена има подређени положај односу на мушкарца. За разумевање функције коју је имао мит, неопходно је било истражити и друштвене односе и положај жена у античкој Грчкој. Акцент је стављен на мит из два разлога: његове идеолошке димензије – као инструмента за успостављање и одржавање патријархалних

5 Јелена Ђорђевић, „Религијски и остали митови“, у зборнику: *Вера – знање – мир* (приредили: Милан Ситарски и Маринко Вучинић), Београдска отворена школа, Београд, 2005, стр. 232-233.

6 BrankaGalić, „Моћ и род“, *Revija za sociologiju*, Vol XXXIII, No 3-4, Zagreb, 2002, стр. 227.

друштвених односа моћи и као извора информација о положају жена у античкој Грчкој.

Конкретни задаци рада су: 1) Опис друштвеног положаја жена у античкој Грчкој; 2) Истраживање родних односа моћи представљених у митологији и повлачење паралеле са друштвеним положајем жена у античкој Грчкој; 3) Осветљавање улоге мита као идеолошког средства за успостављање и одржавање патријархалних друштвених односа моћи, односно откривање архетипа и стереотипа конструисаних у грчкој митологији, који утичу на одржавање патријархалног модела родних односа моћи, а који егзистирају и у савременом друштву.

За реализацију дефинисаних задатака коришћена је доступна литература која описује положај жена у античкој Грчкој и митове старих Грка обрађених, пре свега, у делима старогрчких песника Хомера и Хесиода, сажетих у делима различитих аутора. За описивање друштвеног положаја жена античке Грчке дефинисане су области живота у којима се најјаче испољавају односи моћи између мушкараца и жена: јавна сфера, брак и породична улога, сексуалност, наследство и образовање. Из митологије су издвојени доминантни стереотипи конструисани у циљу јачања патријархата и одржавања успостављених родних односа моћи. На крају, запажања су упоређена са друштвеним односима у савременом друштву, фокусирајући се при том на стереотипе и архетипе који су опстали и владају и у савременом друштву.

1. ПОЛОЖАЈ ЖЕНА У АНТИЧКОЈ ГРЧКОЈ

Сама чињеница да нису пронађени списи или дневници које су писале грчке жене говори много о њиховом положају у античкој Грчкој. Античка историја не описује превише живот жене, осим када се спомиње у контексту описивања мушкараца, што се и могло очекивати, имајући у виду да се већи део историје античке Грчке тиче ратовања и изградње империјалистичке државе. Због тога је тешко схватити како су живеле и шта су типичне жене у античкој Грчкој осећале о животу, какви су били њихови снови и наде, шта су мислиле о политици, ратовима и ропству, деци, браку или домаћим активностима. Свако историјско истраживање о животима античких жена обухвата индивидуалну интерпретацију и доста нагађања. Могу се читати антички извори који се тичу жена и њиховог места у друштву, али у одређеном смислу, они су секундарни извори које су написали мушкарци о женама.

Када говоримо о положају жене у античкој Грчкој, ограничени смо на два полиса - Атину и Спарту. Ова два супарничка полиса, који заузимају водеће место у грчкој историји, антички историчари представљају контрастно, па је зато и по-

ложај жене дат у истом маниру. Атина има демократско уређење, али је зато изразито крута у односу према женама, док је Спарта, војничка држава, неуобичајено либерална.⁷ Атина је гарантовала слободу мушкарцима (атинским грађанима), и они су ти који диктирају правила демократије. Треба узети у обзир да жене, деца, робови и странци нису имали право гласа, нити утицај на политику.⁸ С друге стране, спартанска војна држава је због неизвесности ратних исхода била приморана да женама да више слободе, јер је то био предуслов опстанка самог система.

Жена у Атини је, пре свега, биће које рађа, искључена из друштвеног јавног живота. “Њен друштвено прихваћен живот почиње венчањем и раздевичењем, затим следе трудноћа и порођајни болови, који носе опасност и неизвестан исход. Ако сама не рађа, жена помаже породиљи, и опет директно учествује у доношењу живота на овај свет. Са друге стране, жена на најнепосреднији начин води бригу о болеснима и умрлима. Њена улога у погребном обреду је суштинска и означена блиским благодарним контактом са телом. Жене купају и облаче тело покојника, тугују за умрлим и подстичу лековите сузе, припремају храну за даћу на којој ће окупљени окрепити тело и душу након исцрпљујућег обреда. Парадоксално у односу на поменуту крхкост „нежнијег пола“, за овакво делање је потребна велика снага и стаменост. У циклусу живота и смрти, жена има веома важно место“⁹.

Атињанке су се удавале прилично младе (око 14 година) и без животног искуства, нису имале права на образовање, те стога ни право на сопствено мишљење. Главни задатак удате Атињанке био је рађање здраве деце и брига о домаћинству.¹⁰ Боље је могла да се уда она жена која је била вештија у предењу вуне, ткању, изради одеће и кувању. Постојао је одвојени део домаћинства (*ginekonitis*) за жене, ћерке и робиње. Ове просторије су смештане на горњем спрату куће и ретко су их посећивали мушкарци.¹¹ Робови или робиње ишли су по воду или на пијацу. Једина нормална прилика за излазак Атињанке из куће била је венчање, сахрана, државни празник или током верских церемонија у којима су саме учествовале.¹² Али поред узорних супруга богатих грађана, постојале су и друге жене. Оне су припадале нижим друштвеним слојевима и нису биле строго ограничене. Сиромашни Атињани лакше су допуштали женама изласке из куће, а неке су и ра-

7 Morus, *Historija seksualnosti*, Zora/Naprijed, Zagreb, 1961, стр. 42.

8 Petar Lisičar, *Grci i Rimljani*, Školska knjiga, Zagreb, 1971, стр. 84.

9 Бурђина Шијаковић, „(Де)конструкција женског тијела у Еурипидовом Хиполиту“, *Гласник Етнографског института САНУ LXI* (1), Београд, 2013, стр. 61.

10 Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, whores, wives and slaves, Women in classical Antiquity*, London, 1975, стр. 62.

11 Susan I. Rotroff and Robert D. Lamberton, *Women in the Athenian Agora*, The American School of Classical Studies at Athens, 2006, стр. 28.

12 Исто, стр. 15, 18, 25.

диле као продавачице на пијаци.¹³ Робиње, проститутке и хетере су могле слободно да се крећу на јавним местима. Иако су Атињанке имале имовину коју су добијале у мираз, оне њоме нису располагале. Кирос (заштитник жене, њен отац, брат или судом одређен старатељ) одлучивао је уместо ње, бирао јој је мужа, бринуо о имовини и могао је да заступа њене интересе на суду. У случају да дође до развода, мираз се враћао жени и она је поново одлазила у очеву кућу.¹⁴

Спартанке су имале обавезно образовање, исто као и мушкарци, јер се од њих очекивало да буду способне да се саме бране, да буду здраве и роде здраво потомство. Спољни изглед је био изузетно важан и посебно су били цењени леви мушкарци и жене, чак се сматрало да су Спартанке најлепше међу Гркињама (образовање је осим физичких вежби укључивало читање и писање, музику, плес и поезију).¹⁵ Многе су знале да јашу коње и управљају кочијама, а такође су учествовале и на атлетским такмичењима.¹⁶ Такмичиле су се у трчању на бројним фестивалима који су били посвећени Хери, Дионису, Јелени и локалној богињи Дриодони.¹⁷ Спартанке су се, једине међу Гркињама, добро храниле и пиле вино. Више су времена проводиле напољу и биле су традиционално обучене. Жене су учествовале подједнако у јавном животу као и мушкарци. Осим што су учене лепом говору, оне су и охрабриване да говоре. Исто тако, нагост се због физичких вежби сматрала уобичајеном, а сексуалност се изражавала слободно; девојчице и жене су могле да се упуштају у хомосексуалне односе. Ксенофон и Плутарх наводе да су чести хетеросексуални односи међу супружницима доносили подједнак ужитак и жени и мушкацу¹⁸. Проституција је у Спарти била забрањена, жене нису смеле да носе накит и користе козметику. Због сталних ратова и неизвесности повратка са бојног поља, полиандрија је била уобичајена. Спартанке су ступале у брак са 18 година. Сам чин удаје био је непријатан и понижавајући: након што је била отета, жена би била обријана до главе и обучена у мушко одело и остављена у мраку да чека супруга са којим је требало да дели прву брачну ноћ¹⁹. Супружници су живели одвојено и једино су се састајали због потребе стварања наследника. Ћерке и синови добијали су равномерно наследство. Бити мајка ратника била је посебна част, и оне су биле те које шире државну пропаганду. Жене нису биле формално на власти, али су зато имале право да поседују имовину, као и право да њоме располажу. Оне су могле да утичу на политику управо кроз еко-

13 Исто, стр. 11.

14 Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, whores, wives and slaves, Women in classical Antiquity*, London, 1975, стр. 62.

15 Исто, стр. 5.

16 Исто, стр. 21.

17 Исто, стр. 24.

18 Исто, стр. 133-134.

19 Исто, стр. 5.

номску моћ.²⁰

Жене у античкој Грчкој нису имале право гласа и једва да су уопште фигурирале у јавном животу. Главна улога била им је, са еволуционе тачке гледишта, веома прагматична: рађање деце, јер је више од половине беба просто умирало или при порођају или у најранијим годинама живота. Положај жене у Спарти био је нешто бољи од положаја жене у Атини.

2. МИТ И ДРУШТВЕНИ ПОЛОЖАЈ ЖЕНА АНТИЧКЕ ГРЧКЕ

Кроз античке митове можемо између редова видети односе између мушкараца и жена који су у њих уткани. „Доминација богова над бесмртним богињама и смртним женама као митолошка пројекција човекове жеље и свести представљала је показатељ мушкарцима да вечито сумњиче жене, да немају поверења у њих, да очекују превару и подвалу, да их држе даље од значајних места и улога, те да могу да их користе као објекат за несметану употребу и задовољство, као „помоћно средство“ за своје циљеве и намере без било какве бојазни и моралне осуде“.²¹

У миту о Пандори²² могу се пронаћи узроци неповерења које мушкарци имају према женама, односно елементи који треба стално да подсећају мушкарце да не треба веровати жени, јер је она узрок свих недаћа овога света. Она је на земљи отворила запечаћену кутију из које су излетеле све невоље, а у којој је остала само – нада. Мит о Пандори и Прометеју ствара образац у којем је женин грех већи од Прометејевог. Прометеј је из племенитих разлога начинио грех: дао је људима ватру, јер је желео да им на тај начин подари знање. Он сам је због тога био окован, све док га Херакле није ослободио. С друге стране, Пандора (која је обдарена божанским даровима) послата је као казна човечанству због Прометејевог доброг дела. Поставља се питање: ко је одговоран за сву несрећу и патњу која је настала отварањем кутије. Ако су богови одредили сценарио, и ако је све извршено по њиховом провиђењу, како то да нико не криви Прометеја што је уништио рајски живот на земљи и изазвао гнев богова, него се и данас Пандора посматра као главни и одговорни кривац? Природна радозналост, као неопходан услов за истраживање и

²⁰ Исто, стр. 93.

²¹ Иван Шијаковић, „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене“, *Теме*, бр. 3/2005, Ниш,, 2005, стр. 325.

²² Пандора (грч. Πανδώρα), је у грчкој митологији била жена која је на свет донела зло и патњу. Да би казнио људе, Зевс је наредио осталим боговима да као дар људима начине жену, и да јој свако од богова подари неки дар. Пандорино име у преводу значи свиме обдарена, јер њено име потиче од речи пан – све, и речи дорон – дар. Види: *Hesiod, Poslovi i dani postanak bogova i druge himne, Demetra*, Zagreb, 2005.

промишљање, треба бити спутана и стигматизирана. Вероватно је Прометејово одслуживање казне имало за циљ помиловање, док је Пандора остала као упозорење мушкарцима шта се дешава ако супруга добије слободе.

Када су смртнице у питању, оне су те које су заведене и треба да буду почастиване што рађају божанску децу, без права на избор и одбијање. Оне су заведене углавном преваром, већина је силована или накнадно убијена, али се све постхумно славе као мајке изузетне божанске деце. Богови бирају смртнице једино из жеље да утоле сопствену страст, без потребе да им буду заштитници или помагачи.²³ Ако и преживе контакт са богом (највећи број њих са Зевсом, мада ни Аполон не заостаје), богиње их кажњавају (Хера је претворила Ио у краву, Сцилу и Харидбу у чудовишта). Не пролазе добро ни оне смртнице које се по неким особинама приближавају самим богињама - неизбежно бивају кажњене за своју посебност. На овај начин демонстрирана је моћ богова и богиња. Жене/смртнице су и овде само оруђа у преносу генетског материјала, без могућности да бирају. Ситуација је потпуно другачија када је избор богиња у питању. Најчешћи контакт са смртницима имају богиње које су девице, а сама Атина предњачи међу њима. Оне су пре свега моралне заштитнице и помоћнице.²⁴ Богиње, углавном, бирају партнере и љубавнике у сопственом рангу, изузев Афродите, која ванбрачне излете прави како са боговима, тако и са људима. Када се ови дупли стандарди спусте на људски ниво, постаје јасно зашто супруга може бити само са својим супругом, док се сматра прихватљивим да супруг буде и са женама нижег ранга (робиње, проститутке, хетере).

Страх и потреба да се жене ограниче и држе под контролом потхрањен је значајем који имају богиње које настају из потребе Зевса да створи нови поредак. Зевс са другом супругом Темидом рађа три Хоре и три Мојре. Хоре (Еуномија, Дика и Ирена) богиње су правде, доброг поретка и мира, док су Мојре (Клота, Лахиса и Атропа) оне које предудит живота, управљају судбином и представљају неизбежну смрт. Девет Муза заштитница уметности Зевсу рађа Мнемосина.²⁵

Патријархат као слика и прилика оног времена уткан је у сферу мита. Доминација мушкарца иде толико далеко да је непоходно доказати да је мушкарац тај који одлучује не само о судбини жене и деце, него је важнији од жене када је креација у питању. Овакав став подупрт је митовима који имају за циљ да покажу да су и врховни богови способни да сами рађају децу²⁶. Први пример је Уран, из чијих кастрираних гениталија бачених у море настају: Афродита (из морске пене),

23 Sarah B. Pomeroy, *Goddesses, whores, wives and slaves, Women in classical Antiquity*, London, 1975, стр. 10.

24 Исто, стр. 10.

25 Исто, стр. 133.

26 Исто, стр. 5.

Еринеје, Гиганти и мелиске Нимфе (из капи крви). Други пример је Зевс, којем се приписује рођење Атине и Диониса. Интересантно је да се Мертида не наводи као мајка Атине, него се њено рођење приписује Зевсу, из чије је главе искочила потпуно зрела и обучена у ратну одећу. Слично је и са Дионисовим рођењем из Зевсове бутине, иако је дететову мајку Семелу због њене радозналости (коју је изазвала Хера) бог спалио приказавши јој се у свом пуном сјају. Трећи пример је Хера, која због љубоморе сама рађа Хефеста, али га одбацује зато што је неописиво ружан. Овај мит имао је за циљ да докаже како жена није у стању да буде самостална, јер је производ увек ружан. Овим митовима је умањена моћ, значај и улога жена, чиме им се одузима јединственост и право над децом.

Од грчких девојака се очекивало да науче поуку из мита и да се труде да не буду као Агамемнова неверна жена Клитемнестра²⁷, која је учествовала у завери против свога мужа, који је умро на њеним рукама. Страх од жена је увек присутан и оне су непрестано биле под сумњом, чак и тако верна супруга као што је била Пенелопа²⁸. Одисеја подсећају да буде опрезан по питању Пенелопе, јер би она могла бити друга Клитемнестра. Од жена се очекивало да буду одане и стрпљиве, и да науче ткачки занат, као Пенелопа, која је дата као пример женском роду, или да буду слатке и невине као принцеза Наусикаја²⁹. Неписано правило је да, ако се жена брине о домаћинству, преде, тка, одгаја дете и притом је верна, слика је и прилика узорне супруге. То су жене које су веома поштоване унутар грчке културе.

3. ПРЕДСТАВЉАЊЕ ЖЕНСКИХ ЛИКОВА У ГРЧКОМ МИТУ - СТЕРЕОТИПИ И АРХЕТИПИ

Стереотипно представљање мушких и женских ликова користи се као идеолошко средство за одржавање родних односа моћи у којима жена има подређени положај. Грчки мит приказује жене у три аспекта: божански, људски и демонски. Божански аспект је дат у виду разних богиња вишег и нижег реда које поседују различите моћи и области власти. Људски аспект приказује жене из разних друштвених слојева, али се акценат ставља на високу класу. Демонски аспект обухвата чароб-

²⁷ Клитемнестра је жена Агамемнона, микенског краља. Док је Агамемнон био одсутан, Клитемнестра је започела аферу с Егистом, рођаком свога мужа. Након његовог повратка из Тројанског рата, Клитемнестра је учествовала у завери његовог убиства. Детаљније у: Хомер, *Илијада* (превод Милош Ђурић), Дерета, Београд, 2009. и Хомер, *Одисеја* (превод Милош Ђурић), Дерета, Београд, 2009.

²⁸ Пенелопа је жена Одисеја, краља Итаке. Одисеј је отишао у Тројански рат и вратио се након двадесет година, а за то време Пенелопа га је верно чекала, и поред великог притиска да се уда поново. Види: Хомер, *Одисеја* (превод Милош Ђурић), Дерета, Београд, 2009.

²⁹ Наусикаја је једноставна, узвишене божанствене лепоте, краљевска је ћерка, а касније постаје жена Телемаха, сина Одисејевог. Види: Хомер, *Одисеја* (превод Милош Ђурић), Дерета, Београд, 2009.

нице и чудовишта, тј. оне ликове који су ту да науде другима³⁰. Олимпијске богиње, Титанке и прародитељке су три различите генерације богиња које владају космосом. Богови и богиње се такође разврставају и по својој области (небо, море, земља и подземни свет). Такође, могу бити представљени у виду персонификација, које су у ствари апстрактне идеје, људске емоције или стања³¹. „Грчка митолошка предања говоре о женским ликовима међу боговима као симболима одређеног стања и понашања „карактеристичног“ за жене. Хера је симбол брачне чистоте, али и безграничне љубоморе - прогони и кажњава све жртве Зевсовог неверства. Деметра симболизује плодност (посебно дрвећа и житарица), али и велики гнев и освету према људима и боговима (забранила је ницање дрвећа, жита и других плодова док јој не врате кћерку). Афродита, као богиња лепоте, постала је симбол неверства и двоструког морала (награђује и штити оне који њој лично чине добро, а кажњава остале). Богиња Атина племенита је и мудра (али не тако лепа). Артемида симболизује девичанство и ритуалну чистоту, али је прека, неочекиваног и непредвидивог понашања (стрелама лако доноси смрт). Хестија је богиња која симболизује вечиту женску смерност и везаност за кућу и огњиште. Постоје и типични зли митолошки женски ликови, као Клитемнестра (симбол подмуклости, злопамтила и освете) или Медеја, чаробница (симбол лукавства, чедоморства, издаје и подвале). Врхунац негативног женског лика представљају Ериније, богиње застрашујућег изгледа (од којих беже богови, људи и звери) и осветничког понашања (деле правду према својим мерилима, кажњавају не само кривце, већ и њихове потомке)“.³²

Из оваквог представљања жена у митолошким причама произлазе архетипови – представе о женама, обрасци инстинктивног понашања људи садржаних у колективном несвесном, који обликују људско понашање универзалним нормама и принципима. Универзални архетипови су разлог за сличности које налазимо у митовима различитих култура, и као такозвани пра-обрасци имају снажан утицај на то како функционишемо данас. Џин Шиноде Болен издвојила је седам темељних архетипова женских ликова који су произашли из грчке митологије, а који егзистирају и дан-данас:

- Сестра – Артемида, богиња Лова и Месеца, персонификује независтан, на постигнуће фокусиран женски дух;
- Татина ћерка – Атина, богиња Мудрости и Вештине, представља рационалну, самосвесну жену којом влада разум, а не срце;
- Мудра жена – Хестија, богиња Огњишта, у себи садржи стрпљење и стабилност жене која налази задовољство у самоћи и из које зрачи аура недодирљивости

30 Мише Маја, „Društveni položaj žene u antičkoj Grčkoj“, *Fragmenti: časopis studentskog kluba arheologa Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Vol. 2/3, No2/3, Impresum, Zagreb, 2004/2005.

31 Aaron J. Atsma, *Greek Mythology*, Интернет: <http://www.theoi.com/> (Приступљено: 16.10.2018).

32 Иван Шијаковић, „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене“, *Теме*, бр. 3/2005, Ниш, 2005, стр. 324.

ности и целовитости;

- Супруга – Хера, богиња Брака, представља жену која сматра да су све улоге у животу жене секундарне у односу на улогу супруге;

- Мајка – Деметра, богиња Усева и матерински архетип, представља женску тежњу за обезбеђивањем физичке и психичке подршке својој деци;

- Мамина ћерка – Персефона (Кора=ћерка), „Дева” и краљица подземља, изражава женску тежњу ка припадању, повезивању и пасивности, и потребу да удовољи и буде жељена;

- Љубавница – Афродита, богиња Љубави и Лепоте, алхемијска богиња која руководи женским уживањем у љубави, лепоти, сексуалности и сензуалности, и наводи жене да буду креативне и проактивне³³.

Треба напоменути да су, осим ових, веома заступљени и архетип прамајке – оличен у Пандори (пандан Ева) и архетип уседелице, старице – оличен у Хекати, богињи смрти, вештица.

ЗАКЉУЧАК

Главни циљ рада био је да размотри идеолошку димензију мита у одржавању друштвених односа у којима жена има подређени положај, а за разумевање функције коју је имао, неопходно је било истражити и друштвене односе и положај жена у античкој Грчкој.

Чињеница да нису пронађени списи или дневници које су написале грчке жене говори много о њиховом положају у античкој Грчкој. Античка историја не описује превише живот жене, осим када се спомиње у контексту описивања мушкараца. Доступни подаци говоре о тешком положају жена које су затворене у приватној сфери, без могућности да на било који начин суделују у јавном животу. Може се рећи да су у неким сегментима живота биле обесправљеније од робова, који су, пак, прича за себе, коју овај рад није имао амбиције да истражује.

За разумевање успостављених родних односа моћи у античкој Грчкој најзначајнији је део митологије који се односи на Зевсову владавину и појаву људи, полубогова и хероја. Кроз античке митове сазнајемо какви су односи између мушкараца и жена. Доминација богова над бесмртним богињама и смртним женама, као митолошка пројекција човекове жеље и свести, представља показатељ мушкарцима да вечито сумњиче жене, да немају поверења у њих, да очекују превару и подвалу, да их држе даље од значајних места и улога, те да могу да их користе као објекат за несметану употребу и задовољство, као „помоћно средство“ за своје циљеве и намере, без било какве бојазни и моралне осуде.

³³ Bolen Džin Šinoda, *Boginje u svakoj ženi*, Evoluta, Beograd, 2002.

Стереотипно представљање мушких и женских ликова користи се као идеолошко средство за одржавање родних односа моћи у којима жена има подређени положај. Грчка митолошка предања говоре о женским ликовима међу боговима као симболима одређеног стања и понашања „карактеристичног“ за жене. Из оваквог представљања жена у митолошким причама произлазе архетипови – представе о женама, обрасци инстинктивног понашања људи садржаних у колективном несвесном, који обликују људско понашање универзалним нормама и принципима. Као пра-обрасци имају снажан утицај на то како функционишемо и дан-данас.

ЛИТЕРАТУРА

- Ђорђевић Јелена, „Религијски и остали митови“, у зборнику: *Вера – знање – мир*, (приредили: Милан Ситарски и Маринко Вучинић), Београдска отворена школа, Београд, 2005, стр. 231-253.
- Хомер, *Одисеја* (превод Милош Ђурић), Дерета, Београд, 2009.
- Хомер, *Илијада* (превод Милош Ђурић), Дерета, Београд, 2009.
- Шијаковић Ђурђина, „(Де)конструкција женског тијела у Еурипидовом Хиполиту“, Гласник Етнографског института САНУ LXI (1), Београд, 2013, стр. 59-74.
- Шијаковић Иван, „Нова подручја сукоба између мушкарца и жене“, *Теме*, бр. 3/2005, Ниш, 2005, стр. 323-336.
- Bolen Džin Šinoda, *Boginje u svakoj ženi*, Evoluta, Beograd, 2002.
- Galić Branka, „Моћ и род“, *Revija za sociologiju*, Vol XXXIII, No 3-4, Zagreb, 2002.
- Hesiod, *Poslovi i dani, postanak bogova i druge himne*, Demetra, Zagreb, 2005.
- Lisičar Petar, *Grci i Rimljani*, Školska knjiga, Zagreb, 1971.
- Morus, *Historija seksualnosti*, Zora/Naprijed, Zagreb, 1961.
- Miše Maja, „Društveni položaj žene u antičkoj Grčkoj“, *Fragmenti: časopis studentskog kluba arheologa Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Vol.2/3, No2/3, Impresum, Zagreb, 2004/2005.
- Pomeroy Sarah B. *Goddesses, whores, wives and slaves, Women in classical Antiquity*, London, 1975.
- Rotroff Susan I. and Lamberton Robert D, *Women in the Athenian Agora*, The American School of Classical Studies at Athens, 2006.

Извори са Инетрнета

Aaron J. Atsma, Greek Mythology, Интернет: <http://www.theoi.com/>, 16/10/2018.

*Branko Velov*³⁴

*Ljubica Dević*³⁵

ORIGINS OF GENDER INEQUALITY: SOCIAL STATUS AND REPRESENTATION OF WOMEN IN MYTHS OF ANCIENT GREECE

Abstract

The paper aims to consider the ideological component of the myth, in the case of Ancient Greece, in the establishment and maintenance of social relations in which a woman has a subordinate position. For Ancient Greece, we say that it is the "root" of Europe, or the mother who "gave birth" to today's Europe. The mere fact that no writings or diaries written by Greek women have been found tells much of their position in Ancient Greece. Women did not have the right to vote and hardly figured in public life. Their main role was the birth of children and the care of the home and the household. Myths as traditional stories try to make sense to the world. They often include some basic beliefs about life, society and the presumed role of women and men in culture. They become part of the tradition and are transferred from generation to generation, playing an important role in the transfer of cultural attitudes and values. By transferring cultural attitudes and beliefs to the next generations, the continuity of the social order is preserved.

Through the myths of Ancient Greece, images of women are projected which remind that there will be eternal suspicion and mistrust towards them, that they are prone to cheats and hoax, which is the reason for them to stay away from important social positions and roles. The stereotypical representation of male and female characters is used as an ideological tool for maintaining gender relations of power in which a woman has a subordinate position. With such a representation of women in mythological stories, archetypes arise - the concepts of women, which exist in the modern age.

Key words: social status, gender relations, myth, ancient Greece, stereotypes, archetypes.

34 Branko Velov, PhD candidate, ACIMSI Center for Gender Studies, University of Novi Sad

35 Ljubica Dević, PhD candidate, ACIMSI Center for Gender Studies, University of Novi Sad

С А О П Ш Т Е Њ А

*Бранко Крга*¹

ОСМИ ПЕКИНШКИ КСИЈАНГШАН ФОРУМ

У главном граду Народне Републике Кине Пекингу, од 24. до 26. октобра 2018. године, одржан је Осми Пекиншки Ксијангшан форум. Организатори форума били су Кинеска асоцијација за војне науке и Кинески институт за међународне стратегијске студије.

На овом форуму учествовало је око 50 земаља са свих континената, као и представници међународних организација (УН, Међународни комитет Црвеног крста, НАТО, Међународна кризна група...).

Из Републике Србије учествовао је министар одбране Александар Вулин. На претходном, Седмом форуму, учествовао је тадашњи начелник Генералштаба Војске Србије генерал Љубиша Диковић. Ове године на форум су из Србије позвана и три пензионисана генерала: проф. др Бранко Крга, Миломир Миладиновић и проф. др Миодраг Гордић.

Рад форума био је организован кроз четири пленарне сесије, које су третирале питања међународне безбедности, глобалног тероризма, поморске безбедности и мировних мисија. Одржана су и четири тематска панела, у оквиру којих су се разматрали проблеми безбедности на простору североисточне Азије, Блиског истока, у Азијско-пацифичком региону, као и улога обавештајне делатности у решавању међународних безбедносних проблема.

На почетку рада форума прочитана је поздравна порука председника НР Кине Си Ђинпинга.

На основу праћења рада форума, могу се нагласити следећа најважнија запажања:

Прво, министар одбране НР Кине генерал Вei Фенгхе привукао је нарочиту пажњу, а поготово његов став о решавању проблема Тајвана. Он је, и поред указивања на значај мира и међународне сарадње у решавању проблема, недвосмислено изнео да ће Кина војно интервенисати уколико Тајван крене путем потпуног отцепљења, с циљем стварања независне државе. На овакав став није било јавног негативног реаговања, већ се о томе расправљало претежно „у кулоарима“.

¹ Проф. др Бранко Крга, генерал-пуковник у пензији, Институт за стратешке студије Факултета за дипломатију и безбедност, Београд

Друго, носиоци уводних излагања били су високи државни функционери НР Кине (министар одбране, заменик министра спољних послова). Највећи део модератора били су кинески активни и пензионисани генерали.

Треће, запажено је да су се према Кини, као домаћину и великој сили, готово сви учесници односили са поштовањем. Тако су се понашале чак и оне земље које су у одређеним периодима имале разне неспоразуме са Кином, на пример, Индија и Јапан.

Четврто, карактеристично је да је министар одбране Републике Србије Александар Вулин на овом форуму добио веома висок третман, јер је представљен као један од свега пет уводних говорника на првој пленарној седници.

Пето, рад форума био је беспрекорно организован, са примереном пажњом према свим страним учесницима.

Београд, новембра 2018. године

*Далибор Денда*¹

СРПСКИ ОФИЦИРСКИ КОР ИЗ 1918. ГОДИНЕ И ВОЈСКА КРАЉЕВИНЕ СХС/ЈУГОСЛАВИЈЕ

Пред Балканске и Први светски рат српска војска, која је послужила као језгро за формирање војске Краљевине СХС/Југославије, одликовала се релативно добром образовном структуром официрског кора. Од укупно 1.986 официра, њих 1.335 завршило је трогодишњу или четворогодишњу српску или страну војну академију или одговарајућу факултет у Србији или у иностранству, док је 651 официр или 33% био унапређен из трупе, углавном од пробраних подофицира који су положили одговарајуће официрске испите. У склопу провере квалитета били су прописани и испити за унапређење у чинове потпоручника, капетана и мајора, као и пријемни испит за Вишу школу Војне академије коју је завршило 426 од укупног броја српских официра. У војсци је било и 46 генералштабних официра који су досегли највиши ниво војничких компетенција. Официри за генералштабну струку бирани су међу најбољим полазницима Више школе војне академије, а затим упућивани на двогодишњу генералштабну припрему у Главном генералштабу, након чега су морали положити захтеван испит. Испит је био толико тежак да га је полагала обично тек 1/3 од свих кандидата, док су сви остали губили право превођења у генералштабну струку. Сви тадашњи српски официри школовани су на доктрини покретног рата, која је подразумевала систем децентрализованог командовања и захтевала велику самосталност и самоиницијативност потчињених команданата и висок ниво личних професионалних компетенција. Због свега тога, највише захваљујући свом официрском кадру и њиховим вештинама показаним на бојном пољу, српска војска добила је епитет тактички одличне и добро организоване и вођене војне силе.

Ипак, након завршетка ратова које је Србија водила од 1912. до 1918. године, та и таква структура значајно се мењала у негативном смислу. Већ маја 1914. у војсци је било 2.787 активних официра, или 794 више него 1912. Највећи број њих промовисани су захваљујући ратним заслугама од бивших подофицира. Њих

¹ пп доц. др Далибор Денда, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања УО МО РС, Е-пошта: dalibor.denda@mod.gov.rs

око 60 долазили су из редова резервних официра, док је свега 27 завршило Војну академију. Образовна структура се додатно погоршала у току августа, септембра и октобра 1914. године након унапређења 288 питомаца 44, 45. и 46. класе Војне академије, који су од предвиђене четири у школи провели две, годину или свега три месеца. Србија је укључујући и њих у ратовима изгубила 38,1% свих официра школованих на Војној академији. Било је и оних, углавном најобразованијих, који су одлучили да се пензионишу и своје способности и знања искористе на најбољи начин на боље плаћеним дужностима у послератној привреди или политици, што је додатно слабило квалитет послератног официрског кора.

Након Првог светског рата, новоформирана Војска Краљевине СХС била је бројчано више него три пута већа, са укупно 8.864 мирнодопска формацијска места за официре. На повећање потребног броја официра утицале су и техничке иновације које су уведене у војску у току Великог рата, укључујући издвајање Ваздухопловства као посебног вида оружаних снага. Такође, за разлику од предратне Србије, Југославија је морала да формира и Морнарицу.

У току 1919 – 1920. године у војску је примљено око 3.500 српских, 2.590 аустроугарских, 469 црногорских, 12 руских и три албанска официра, што је било око 2.000 мање од потребног стања предвиђеног формацијом. Иако се у војсци још увек задржао крем српских официра, образовна структура новоформираног официрског кора била је веома лоша. Међу онима који су у југословенску војску дошли из српске војске 11,8% њих у чину пуковника, 29% у чину потпуковника, 54,3% у чину мајора и чак 83,27% у чину капетана I класе били су официри без завршених војних школа, који су напредовали на основу ратних заслуга, без полагања предвиђених испита. Највећи број бивших аустроугарских официра, преко 60% имао је тек кадетску школу уместо Војне академије. Процент официра унапређених без завршене потребне војне школе међу високим официрима примљеним из српске војске износио је 28%, а међу онима примљеним из аустроугарске војске 5,6%. Најгора ситуација била је са официрима примљеним из бивше црногорске војске, од којих је већина завршила само официрски течај од неколико месеци. Ситуација ће се донекле поправити током времена уласком у официрски кор млађих старешина школованих на послератној југословенској Војној академији у Београду и пензионисањем недовољно школованих ратних ветерана. Ипак, захваљујући чињеници да су се многи од официра без школе истакли у рату, највећи број њих наставио је да служи у Југословенској војсци у читавом међуратном периоду. За њих су образовни захтеви које је постављала војна организација ради даљег каријерног напредовања често представљали велики проблем. Већина њих била је незадовољна својим положајем у војсци, имајући у виду показану личну храброст и велики допринос који су дали победи српског оружја. Чињеница да су њихови бивши непријатељи, из редова официра бивше аустроугарске војске, који

су поседовали боље формално образовање и стога лакше савладавали испите и брже напредовали у поређењу са њима, представљала је главни узрок њиховог незадовољства. Већина њих били су такође задојени примитивним национализмом, и за разлику од, на пример генерала Душана Трифуновића, који је са командантског места у Загребу испраћен уз највеће почести и са симпатијама, нису показивали веће разумевање за мултикултуралност нове југословенске државе. Слично су се понашали и њихове колеге, бивши аустроугарски официри, углавном пореклом Хрвати, због чега је често долазило до међуетничких конфликта, који су негативно утицали на млађе официре свих југословенских националности. Нешколовани ратни ветерани из редова бивших подофицира и резервних официра утицали су и на деградацију војне мисли и професионалног нивоа читаве војске. Они углавном нису радили ништа на личном усавршавању, и најчешће су ширили идеје да су за добру војску од војничких знања и нове ратне технике неупоредиво важнији морал и лична храброст њених припадника.

Негативан утицај недовољно образованих официра у југословенском официрском кору био је изразит у читавом међуратном периоду. Иако су били узрочници многих проблема, најчешће су их штитили њихови ратни команданти и другови из бивше српске војске који су се налазили на високим позицијама у војсци Краљевине Југославије. Ослањајући се на ратне заслуге, они су се користили протекцијом и везама за лично напредовање. На тај начин нудили су лош пример млађим генерацијама официра, који су захваљујући њима у протекцији видели најлакши начин за личну промоцију. До 1933. неких 1.775 српских ратних официра и око 950 аустроугарских били су још увек у служби. Они су чинили 32,4% официрског кора Краљевине Југославије. Бар 30% њих или 10% свих југословенских официра били су они изашли из рата без завршених потребних војних школа и положених потребних испита. Већином у чину капетана I класе, они су, нажалост, и даље чинили већину међу командирима чета и батерија Југословенске војске. Највише захваљујући њима, у свом извештају за 1935. годину британски војни аташе окарактерисао је ниже југословенске официре као необразоване. Према његовом виђењу, они су били у стању да обуче војнике да рукују наоружањем и врше основне стројеве радње, али им је главна особина била недостатак било какве самоиницијативе на месту командира основних тактичких јединица. Та слика стајала је у потпуној супротности са извештајима страних војних аташеа у Србији из Балканских и Првог светског рата.

Са друге стране, нове доктринарне промене које је донело послератно време одразиле су се и на елитне српске официре који су били главни прегоаци победа од 1912. до 1918. године. Њихову суштину чинила је припрема за позициони рат, који је захтевао централизован систем командовања и слепо извршење наређења. Већина високих официра из старе српске гарде и даље је заступала док-

трину покретног рата преузету из Немачке, као једину одговарајућу за услове које су наметале 3000 км дуге границе Краљевине СХС. Тако се пуковник Данило Калафатовић још 1921. залагао за моторизацију ради већих маневарских способности трупа у покретном рату. Те идеје појавиле су се захваљујући њему код Срба две године раније него што ће бити прихваћене у Немачкој, где ће се на њиховој основи развити победоносна доктрина блицкрига или муњевитог рата. Са наглим јачањем француског утицаја у војсци и ставова о будућем рату као позиционом, који су наметани са самог државног врха, у периоду од 1927. до 1929. већина крема српског официрског кора биће окарактерисана као доктринарно застарела и пензионисана. Поред већег пензионисања старијих генерала у току 1928. године, право изненађење за домаћу и страну јавност биле су серије пензионисања великог броја генерала и високих официра, редом истакнутих ратних команданата, у пролеће 1929. године. Почетком априла пензионисано је укупно 34 генерала и 77 виших официра, док ће убрзо затим из војске изаћи и њен најперспективнији официр, генерал Данило Калафатовић. Са друге стране, у војсци су остајали припадници Беле руке, на које се краљ Александар нарочито радо ослањао приликом завођења диктатуре 1929. године, какви су били генерали Петар Живковић и Стеван Хацић, као и они који су лакше прихватили доктринарне промене, какви су на пример били генерали Милан Недић, Љубомир Марић, Петар Косић и Душан Симоновић. Промене су потпуно изведене до 1935. године, па су маневри одржани те и 1937. године представљали тријумф централизованог командовања и показали прави дисконтинуитет са традицијом српске војске. Као заговорник тог концепта, генерал Душан Симоновић, који се налазио на месту начелника Главног генералштаба крајем 1938. године, један је од главних криваца зашто Југославија није на време набавила потребну оклопну технику, пошто је набавку тенкова одложио за последњу фазу модернизације војске 1941/42. године. Судбина ће се касније, међутим, поиграти и са пензионисаним старим српским кадровима, доведши их из резерве на чело борбених јединица Југословенске војске у Априлском рату, да стоје иза доктринарног концепта за који се нису залагали и који се показао лоше. Најгора улога од свих њих запала је баш генералу Данилу Калафатовићу, који се од заговорника модерних идеја које су се доказале у новом рату, претворио у руину која ће као командант позадине Врховне команде бити одређена да 14. априла потпише споразум о примирју који је претходио капитулацији.

Закључићемо да рат као феномен има често разарајући ефекат, не само на једно друштво и његове вредности, већ и на војну организацију као његов саставни део. Наше истраживање указује на чињеницу да неки од узрока брзог пораза Југословенске војске у краткотрајном Априлском рату 1941. године имају своје корене у последицама победе из 1918. године.

*Миљан Милкић*¹

НАЦИОНАЛНА И ВЕРСКА ПИТАЊА И СТВАРАЊЕ ВОЈСКЕ КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

Различити сегменти односа верских заједница према држави Краљевини СХС/Југославији познати су у литератури и овим питањима бавили су се српски и југословенски стручњаци различитих профила. Предлажем да се на данашњем Округлом столу осврнемо само на онај део који се односи на однос верских заједница према војсци. Верска питања у војсци Краљевине СХС/Југославије и однос црква и верских заједница према војсци сматрам кључним за борбену готовост, због тога што су у свим нормативним документима, а посебно у *Правилима службе* управо вера и побожност представљале основу за васпитање војника, као и за изградњу и очивање борбеног морала. Такође, овом приликом задржаћемо се на догађајима и процесима који су претходили формирању војске и првим годинама након тога.

У складу са ратним циљевима Краљевине Србије, 1. децембра 1918. формирана је мултиетничка и мултиконфесиона јужнословенска држава Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца. Носилац уједињења била је српска војска која је уз помоћ савезника практично дефинисала границе нове државе ослободивши територију Србије, Црне Горе, као и територије које су припадале некадашњој Аустро-Угарској. Једно од значајних питања нове државе било је стварање војне организације примерене новој држави. Када је 20. децембра 1918. формирана прва заједничка влада, формирано је и заједничко Министарство војно и морнарице. Указом регента Александра Карађорђевића од 19. августа 1919. године војни закони Краљевине Србије и даље су привремено били на снази на целом простору Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Српска војска је, као копнена сила и победник у рату, била основа на којој је стварана заједничка војска, а њен командни кадар је скоро у потпуности преузео све кључне положаје. У нову војску је, такође, укључен и знатни део кадра поражене аустроугарске војске. Од око 2.500 официра примљених из аустроугарске војске, њих 300 били су виши официри. Нова војска

¹ потпуковник др Миљан Милкић, научни сарадник, Институт за стратегијска истраживања, Београд, Е-пошта: miljan.milkic@mod.gov.rs

је тиме постала верна слика државе којој је служила.

Процес формирања заједничке војске практично је почео на Солунском фронту, када су добровољци различитих нација и вера укључени у српску војску. Овај процес је посебно појачан од лета 1917. године. На Солунском фронту је настао и један важан документ којим је српска Врховна команда настојала да створи услове за будуће национално уједињење. Била је то инструкција о ставу српских војника пореклом из Србије према војницима добровољцима из Аустро-Угарске. Инструкцију је потписао начелник штаба Врховне команде генерал Петар Бојовић 12. децембра 1917. године. У инструкцији се указује на братство, једнакост и заједништво Срба, Хрвата и Словенаца, као и других словенских народа. Наглашено је да сваки народ има право на национално одређење и слободно исповедање своје вере. Сви војници су позвани да међусобно живе као права браћа и искрени пријатељи.

Након рата и формирања нове државе, једно од питања које је требало регулисати било је и питање уређења односа између различитих вероисповести, као и положаја њихових свештеника и верских поглавара у војсци. У новим условима мултиетничке и мултиконфесионе Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца било је тешко пронаћи решења која би одговарала свим вероисповестима у војсци. Однос нових власти према признатим конфесијама од почетка се заснивао на принципу верског индиферентизма и начелу верске трпељивости. Вероисповести признате Видовданским уставом из 1921. и Уставом од 6. септембра 1931. године биле су следеће: православна, римокатоличка, гркокатоличка (унијати), муслиманска, евангелистичка аугсбуршког и хелветског исповедања, јеврејска сефардска, јеврејска ашкенаска, јеврејска ортодоксна, баптистичка и старокатоличка. Адвентисти, методисти и назарени признати су законом од 5. фебруара 1933. године.

У прокламацији регента Александра поводом образовања прве владе истакнута је слобода и равноправност вероисповести. Исто начело је наглашено и у *Уредби о устројству Министарства вера* од 31. јула 1919. године: „Министарство вера је онај спојни и контролни орган који зајамчује provedбу основног начела равноправности свију законом признатих вероисповести у Краљевству, једноличном управом и једнаким примењивањем постојећих прописа у свим одељеним гранама овог ресора“. Полазећи од самог карактера Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца, као вишерелигијске државе, потребно је указати да однос верских заједница према војсци није био исти и свакако је био заснован на односу верских поглавара и националних првака према самој Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. Једина црква која је недвосмислено имала позитиван став према држави и војсци била је Српска православна црква. Муслимански прваци углавном су били лојални и ценили су прокламирану равноправност признатих вера. Римокатоличко свештенство није било јединствено у свом ставу према војсци. Католичко свештенство на територији Словеније подржавало је нову државу и династију Кара-

Ђорђевић, док су представници католичке цркве у Хрватској пружали декларативну подршку Народном вијећу и стварању нове државе. Међутим, први озбиљнији тест нису успешно положили. Приликом регрутације која је почела на пролеће 1919. године, жупски уреди су правили проблеме око сређивања спискова за регрутацију, негирали су постојање ћириличног писма, а што је било посебно проблематично, вршили су и антидржавну пропагандну и подстицали становништво на побуну. Жупске канцеларије и верска удружења у Сарајеву, са одобрењем викаријата Врхбосанског, растурале су по Босни и Херцеговини 4. марта 1921. године проглас у којем је стајало „да се од државних власти прогони Католичка црква и да се иде за њезиним уништењем“. У прилог овој тврдњи наведени су случајеви забране Маријиних конгрегација међу средњошколском омладином, затим укидање веронауке у вишим разредима средњих школа у Војводини, покушаји владе у Хрватској да, преко учитељских лица, врши потпуну контролу над ђачким конгрегацијама. Аутори Прогласа су критиковали члан 16. Устава који је обавезивао све школе да изводе морално васпитање и развијају државну свест у духу народног јединства и верске толеранције.

Типичан пример преставља допис Католичког одељења Министарства вера од 14. децембра 1921. године упућен Министарству унутрашњих дела и Министарству војске и морнарице, у коме се наводи да након скоро сваког државног празника стижу више или мање основане жалбе полицијских и војних органа и власти због начина благодарења, певања националних химни и извешавања застава на римокатоличким црквама у Краљевини. Министарство вера је у обраћању католичком епископату изразило жељу владе да прослава државних празника у католичким црквама свечаношћу обреда не заостаје за оним у осталим црквама, нарочито у српским православним црквама. Помиње се извештај Предстојништва католичке области у Делницама од 17. септембра 1921. у поступку против жупника Стјепана Петрановића због неистицања црне заставе поводом смрти краља Петра. Католичко одељење предложило је да се жупник не гони због овог „извесног пропуста дужности, која још увек није нормативно регулисана“.

Формирање војске Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца пратили су национални и верски проблеми. У архивској грађи војне провенијенције можемо видети извештаје о нетрпељивости према католичкој вери у Босни, од 20. новембра 1918, затим проблем неспомињања краља Петра на богослужењу, 25. децембра 1918, док је 29. марта 1919. године војска указивала на намере католичког свештенства да подигне побуну против режима. Током марта 1919. из команде Четврте армијске области стизали су извештаји о агитацији против Срба. Мере против тзв. „елемената“ који служе непријатељској агитацији упућене су из Врховне команде 17. маја 1919. године. Крајем октобра 1919. у католичкој цркви у Кикинди свирана је аустроугарска химна. Штаб Прве армије доставио је 19. децембра 1918. коман-

данту Дунавске дивизије наредбу Унутрашњег одсека Народне управе за Банат, Бачку и Барању у Новом Саду која је донета 16. децембра 1918. године о потреби помињања имена краља Петра у румунским црквама.

Мултинационални и мултиконфесиони карактер Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца утицао је и на војску. Као што је то већ познато у литератури, готово ниједна верска заједница на територији Југославије није била једнонационална, док, с друге стране, готово ни једна народност није била једноконфесионална, иако су Срби, Хрвати и Словенци то у великој мери били. Карактеристичан пример верске нетрпељивости међу припадницима исте нације јесте случај Немаца, који су били 80% католици и 20% протестанти. Због покушаја стварања јединства и равноправности свих религија у војсци дошло је до усложњавања прописа којима је ова област дефинисана, а што је изазивало проблеме и у значајној мери довело до верских и националних нетрпељивости у војсци. Религија је и даље имала значајну улогу у развијању борбеног морала, али је врло брзо изазвала управо супротне ефекте.

Поред националних и верских проблема који су оптерећивали војску, проблема је било и у вези са статусним положајем војних свештеника. Верска служба и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца формирана је на основу искустава из војске Краљевине Србије, уз уважавање националних и верских специфичности нове државе. Положајем војних свештеника били су незадовољни представници свих вероисповести, али до краја постојања Краљевине Југославије није донета уредба која би поправила положај војних свештеника. Прва Уредба донета је 14. септембра 1923. године, а у оквиру Уредбе био је и *Закон о устројству војске и морнарице*. Правно гледано, струка сталних војних свештеника формирана је управо доношењем овог закона. Према *Закону о устројству војске и морнарице* од 6. септембра 1929. године, стални војни свештеници и војни свештеници у резерви преведени су у чиновнике грађанског реда, а њихов положај није предвиђен ни по мирнодопској ни по ратној формацији. Доношењем овог закона струка сталних војних свештеника је укинута. Војним свештеницима је одузета класа која је одређивала њихов положај, па су званично вођени као гарнизонски свештеници.

Војска Краљевине СХС/Југославије делила је судбину државе, да би у коначном исходу, априла 1941. године, таква војска доживела да буде не само поражена, већ да се распадне сама од себе.

IN MEMORIAM

Ненад Ђорђевић¹

Смиља је била и остаће симбол моралног патриотизма

Смиља Аврамов је несвакидашња жена по свим параметрима за једно живо биће. Говорим о њој на овај начин, у убеђењу да за такве величине смрт није препрека. Оне настављају да живе кроз своја дела, кроз духовни и интелектуални легат који остављају свом окружењу и људима који су имали прилике да блиско сарађују са њом.

Она се остварила у свим пољима сопственог живота: као жена, као мајка и као професионалац. У свим сегментима била је више него брилијантна. Била је човек, али човек са великим

“Ч”. А то сам сазнао оног момента када сам први пут видео на који начин је неговала однос са својим супругом, Душаном. Њен унук носи исто име... зар је потребно изговорити још нешто?

Имала је сопствене ставове и своје мишљење и то мишљење је увек износила максимално коректно. Она није имала ограду у изношењу и одбрани сопственог вредносног система. На њу нико није могао да утиче. То можемо видети у њеним делима које је спроводила у пракси, као и у књигама које је написала. Била је права хероина свог доба! Презирала је неправду и никада се није одрицала својих пријатеља. Била је и остаће симбол моралног патриотизма и моралне чистоте.

Вршила је функцију председника Светског удружења за међународно право. Када је у Хагу била сведок оптужнице против Милошевића, можемо видети да се Карла дел Понте непријатно изненадила када је схватила правац у којем је Смиља излагала, а тај правац је, без изузетка, и у овом случају ишао на страну одбране интереса наше отаџбине и Слободана Милошевића.

Сматрам да је сувишно говорити о значају и величини опуса њених научних

¹ Проф. др Ненад Ђорђевић, Декан Факултета за дипломатију и безбедност

радова, књига и публикација уопште. Чињеница да је она написала у својој деветој декади живота 11 књига, више је него довољни показатељ од каквог смо интелектуалца имали част и привилегију да учимо. Ја сам код ње бранио своју докторску дисертацију на тему међународног тероризма, а пошто сам имао проблем са литературом, која је у нашој држави на ту тему била изузетно ретка, она је приликом повратка са службеног пута из Сједињених Америчких Држава, донела 20 килограма књига које су биле најреферентније за ову област. Зар то, уз небројани број гестова са њене стране, не ствара обавезу код човека да се стара и да негује дело и лик наше професорке? Сигуран сам да је у том погледу нисмо изневерили.

Факултет за дипломатију и безбедност је као институција осећао дужност да у сваком могућем смислу не дозволи да се овакав интелектуални бисер запрља. Времена се мењају, технологија напредује... морамо бити одговорни према нашој академској заједници.

Користим прилику да најавим догађаје, научног и свечаног карактера, који за циљ имају да се научни, интелектуални и духовни капитал наше професорке, Смиље, никада не забораве. Напротив, наша је намера да се они продубљују и да служе као база, како нашим студентима, тако и целој омладини која има намеру да се образовно и патриотски усавршава.

УПУТСТВО ЗА АУТОРЕ

Редакција зборника радова (часопис у оснивању) *Дипломатија и безбедност* прихвата радове који су уређени на следећи начин:

За писање рада користити **ћирилично писмо**.

Текст писати у фонту **Times New Roman**, величина фонта **12**, са увученим пасусима (First line) и проредом (Line spacing) **1,5** и маргинама **Normal 2,5 cm**.

Обим рада од 16 до 25 страна (од 36.300 до 56.725 карактера са размаком). Приликом провере броја карактера користити: Review/Word Count/Character (with spaces) - активирати опцију *Include textboxes, footnotes and endnotes*.

Име и презиме аутора се пише на средини, малим словима – **Bold** и **Italic** (фонт 12).

Афилијација се пише испод имена аутора на средини, малим словима – **Italic** (фонт 12). Уколико је аутор запослен на факултету, након навођења факултета, наводи се и универзитет (нпр. *Факултет политичких наука, Универзитет у Београду*). Уколико је аутор запослен на институту, наводи се и град у коме се институт налази (нпр. *Институт за политичке студије, Београд*).

Наслов се пише на средини, великим словима – **Bold** (фонт 14). Фуснота поред наслова служи за навођење назива и броја пројекта у оквиру кога је чланак написан.

Сажетак се пише испод наслова на средини малим словима величина фонта 12. Испод тога пише се текст сажетка у обиму од 100 до 250 речи - фонт 12, *Justify*. Сажетак садржи предмет анализе, циљ рада, коришћене теоријско-методолошке приступе, резултате и закључке рада.

Кључне речи се пишу испод текста сажетка малим словима (фонт 12), и одвајају зарезом. Наводи се од 5 до 10 кључних речи.

Поднаслови се пишу на средини, великим словима - **Bold** (фонт 12) и нумеришу се арапским бројевима. Уколико поднаслов садржи више целина, оне се такође означавају арапским бројевима, и то: 1.1. – малим обичним словима **Bold** (фонт 12).

Начин цитирања:

Фусноте у форми напомена се дају на дну стране у којој се налази коментарисани део текста или навођене литературе. Фусноте уноси командом Insert – Reference – Footnote. Фусноте се пишу у фонту ***Times New Roman***, величина слова 10. Фусноте треба поравнати по левој и десној маргини, односно изабрати опцију *Justify*.

Приликом навођења фуснота руководити се следећим упутствима:

• **приликом навођења монографије/књиге фуснота мора садржати:**

- Име и презиме аутора, наслов рада курзивом (*Italic*), назив издавача, место, годину издања и број стране.

- **Пример:** Бранко Крга, *Стратегија националне безбедности у теорији и пракси*, МЦ „Одбрана“, Београд, 2017, стр. 244.

• **приликом навођења чланака из часописа:**

- Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив часописа курзивом (*Italic*), назив издавача, место издавања, број, година излажења и број стране.

- **Пример:** Андреја Савић, Ненад Ђорђевић, „Евроатланска димензија безбедности Србије“, *Политика националне безбедности*, Институт за политичке студије, Београд, број 2/2017, стр. 69.

• **приликом навођења зборника радова/поглавља из књиге:**

- Име и презиме аутора, назив рада под наводницима, назив зборника/поглавља курзивом (*Italic*), имена и презимена приређивача зборника у загради, назив издавача, место издања, година издања, број стране.

- **Пример:** Михаило Марковић, „Еволуција Косовског проблема и могућности његовог решења, у зборнику: *Срби на Косову и Метохији*, (приредили: Стеван Карамата и Часлав Оцић), издања САНУ, Београд, 2006, стр. 215.

• **приликом навођења извора са *Интернета*:**

- Име и презиме аутора, наслов чланка курзивом (*Italic*), пуну интернет адресу и датум приступа.

- **Пример:** Janne E. Nolan, *Diplomacy and Security in the Twenty-first Century*, Интернет: https://isd.georgetown.edu/sites/isd/files/Diplomacy_and_Security.pdf, 15/03/2018.

• **приликом навођења архивске грађе:**

- мора да садржи назив институције у којој се грађа чува, фонд, фасциклу (уколико има), назив документа (ако нема назива документа одређује се тако да одговори на питања: ко? коме? шта?), место, датум.

- **Пример:** Архив Србије, МИД, К-Т, ф 2, р93/1894, Извештај Мини-

старства иностраних дела о постављењу конзула, Београд, 19. април 1888.

• **приликом навођења прописа/закона:**

- Пуним називом прописа/закона, курзивом гласило у коме је пропис објављен, број и година објављивања.

- **Пример:** Закон о извршењу и обезбеђењу, *Службени гласник РС*, бр. 106/2015.

• **приликом навођења публикација у новинама:**

- Име и презиме аутора, назив чланка под наводницима, назив новине курзивом, датум објављивања

- **Пример:** Миленко Пешић, „ЕУ треба да реши Косово исто као и Каталонију“, *Политика*, 06/05/2018.

• **Код поновљеног цитирања истог извора узастопно на истој страни користити:** Исто, број стране

- **Пример:** Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 51.

- Исто, стр. 55.

• **Код поновљеног цитирања истог извора уколико није узастопно и на истој страни користити:** Име, презиме аутора, назив извора, нав. дело, број стране.

- **Пример:** Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке*, Службени гласник, Београд, 2009, стр. 51.

- Збигњев Бжежински, *Друга шанса Америке*, нав. дело, стр. 69.

• **Код уноса табела и графикона користити:**

- Изнад табеле/графикона центрирано пише се Табела/Графикон, редни број, назив табеле, величина фонта 10.

- Испод табеле/графикона пише се Извор: навести извор по правилима цитирања за фусноте, величина фонта 10.

• **Литература** се наводи на исти начин као и у фуснотама, с тим што се прво наводи презиме, па име аутора. Литература је поређана по азбучном реду за изворе на ћириличном писму, који се први наводе, а затим по абecedном реду за изворе на латиници.

За чланке из часописа, зборника као и за поглавља у књигама потребно је навести од које до које стране је чланак или поглавље у зборнику/књизи.

Литература садржи само изворе који су наведени у фуснотама.

Након литературе, латиничним писмом навести **име и презиме аутора** на средини - **Bold** (фонт 12), испод тога **наслов рада** на енглеском великим словима - **Bold** (фонт 14).

Резиме (Resume) се пише на средини, малим словима – **Bold** (фонт 12).

Испод тога пише се текст резимеа на енглеском језику у обиму до **1/10** дужине чланка. Резиме садржи резултате и закључке истраживања до којих је аутор дошао у свом раду.

Кључне речи (Keywords) се пишу малим словима (фонт 12) и одвајају за-резом.

Радови који се предају за објављивање морају да се заснивају на новијој литератури, посебно на изворима, тј. радовима који су објављени у научним часописима.

НАПОМЕНА: Радови који нису усклађени са датим упутствима неће бити разматрани за објављивање у зборнику (часопису у оснивању).

Текстове слати у електронском облику на имејл адресу: institut@fdb.edu.rs

УПУТСТВО ЗА РЕЦЕНЗЕНТЕ

Редакција зборника радова (часописа у оснивању) *Дипломатија и безбедност* настоји да обезбеди висок квалитет радова које објављује. Учешће рецензената у овом процесу је од велике важности и њихов рад изузетно ценимо.

Рецензије су анонимне у оба смера. Рок за рецензирање је 10 дана од пријема рада. Садржај рецензије је поверљив, те се не сме откривати особама које нису у уредништву часописа. Уколико рецензент у било ком тренутку схвати да постоји било који вид конфликта интереса у вези са радом који треба да рецензира потребно је да о томе што пре обавести редакцију.

Приликом рецензије рукописа, рецензент треба да попуни рецензентски лист:

Име, презиме и звање аутора текста:

Назив рада:

Актуелност, друштвени и научни значај разматране теме:

У којој мери је аутор јасно назначио теоријски, методолошки приступ у раду:

Да ли је рад заснован на савременој и релевантној литератури, посебно у којој мери је аутор користио најновије резултате објављене у научним часописима и зборницима (посебно часописи и зборници из политикологије):

Научни и друштвени допринос рада. Општи коментар о квалитету рада:

Сугестија аутору за побољшање квалитета рада, ако је потребно:

Препорука за категоризацију рада:

1. Оригинални научни рад
2. Прегледни рад
3. Научна критика, полемика и осврти

Препорука о публиковању рада:

1. Објавити без измена
2. Објавити уз мале измене
3. Након корекције, рад послати на нови круг рецензије
4. Одбити

Од рецензената се не очекује да раде лектуру и коректуру рада, али је препоручљиво да наведу ако је потребно да се рад лекторише. Препоручљиви су и коментари за уредника који се тичу етичких (плагијаризам, превара, итд.) или неких других аспеката рада, а који ће уреднику помоћи у доношењу коначне одлуке о даљем статусу рада.

Датум оцене рада:

Име, презиме и научно звање рецензента:

Списак рецензената:

- Проф. др Радослав Гаћиновић
- Проф. др Божидар Форца
- Проф. др Момчило Талијан
- Проф. др Михајло Вучић
- Проф. др Дарко Танасковић
- Проф. др Ђорђе Лопичић
- Проф. др Миша Стојадиновић
- Проф. др Давид Дашић
- Проф. др Ненад Ђорђевић
- Проф. др Здравко Скакавац
- Проф. др Јелена Лопичић Јанчић
- Доц. др Милорад Ђоковић
- Проф. др Андреја Савић
- Проф. др Владимир Вугделић
- Проф. др Душан Пророковић
- Проф. др Леонас Толваишис
- Доц. др Дејан Лабовић
- Доц. др Миле Стојковић
- Проф. др Михајло Манић
- Проф. др Лазар Петровић
- Проф. др Драган Колев
- Проф. др Бранко Надовеза
- Доц. др Данијела Бјеља
- Доц. др Гордана Мрдак
- Проф. др Слободан Симовић
- Доц. др Станимир Ђукић

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

341.7/.8

ДИПЛОМАТИЈА и безбедност : зборник
радова / главни и одговорни уредник Андреја Савић
. - 2018, бр. 1- . - Београд : Факултет за дипломатију
и безбедност, Институт за стратешке студије, 2018-
(Београд : Интерпринт плус). – 25 cm

Полугодишње.

ISSN 2620-0333 = Дипломатија и безбедност

COBISS.SR-ID 264203276

ФАКУЛТЕТ ЗА ДИПЛОМАТИЈУ
И БЕЗБЕДНОСТ

ДИПЛОМАТИЈА И БЕЗБЕДНОСТ

**СТО ГОДИНА ОД ЗАВРШЕТКА ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА
- ИСКУСТВА И ПОУКЕ -**

**ТЕОРИЈСКИ И СТРУЧНИ РАДОВИ
ПОЛИТИКА | БЕЗБЕДНОСТ | КУЛТУРА | САОПШТЕЊА**

Андреја Савић • Ненад Ђорђевић • Дарко Танасковић

Мило Ломпар • Јелена Лопичић - Јанчић

Александар Алексић • Данијела Бјеља • Станимир Ђукић

Борис Кршев • Михајло Вучић • Горан Панић

Станко Дебељаковић • Драган Колев • Лазар Петровић

Бранко Велов • Љубица Девић • Бранко Крга

Далибор Денда • Миљан Милкић